

kritika

KRITIKA — dvomjesečni časopis za kritiku umjetnosti i kulturno-politička pitanja. Izdavač Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2. Redakcijski savjet: Kritička sekcija DKH. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić, Danilo Pejović i Petar Selem. Glavni i odgovorni urednik: Vlatko Pavletić. Tajnik uredništva: Branimir Donat. Rukopise i stranke urednici primaju u prostorijama tajništva Društva književnika Hrvatske, Zagreb, Trg Republike 7, I kat, svaki dan od 12—14 sati. Narudžbe i pretplate uplaćuju se kod izdavača, Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2; žiro račun broj 301-1-7097.

KAZALO

Stamparija »OGNJEN PRICA« — Zagreb, Savska 31

kritika

Broj 7 srpanj kolovoz 1969

TEMA 7. BROJA

MLADI I STARI POD ISTIM NEBOM

Pišu:

Ivan Supek
Danilo Pejović
Vlatko Pavletić
Jozo Vrkić
Grgo Gamulin
Drago Jančar
Josip Pupačić
Saša Vereš

GOVOR SVEUČILIŠTIMA U TEŽNJI PREMA SVJETSKOM MIRU

Ivan Supek

Studentski protesti u proljeće i ljeto 1968. otkrili su dremljivim civilizacijama novu povijesnu snagu. Doduše, mladež je uvijek bila sklona buntu, i zapravo začuđuje prilična tišina na poratnim sveučilištima; ali novo je silan razmah i nezavisnost od starih političkih partija. U jednom naletu htjeli su studenti Sorbonne i drugih drevnih univerziteta srušiti sklerotičan *establishment* i sve uvriježene razlike i podići... što? — ostalo je nedorečeno.

Mnoge je od nas zapanjila radikalnost njihovih proklamacija, a i izgredi. Neki su od mladih vođa ovako označili studentski nastup: »Mi smo upaljač revolucije.« Međutim, tko će doći poslije? Pri tom nas je pogledu obuzimala nelagoda. Jer nikog boljeg nismo vidjeli tko bi došao nakon studentskog ustanka. Htjeli to ili ne htjeli, mladi moraju uzeti veću odgovornost na svoja ramena; ta oni nose svijet dalje! No, jesmo li mi, profesori, svojom nastavom, znanstvenim istraživanjima i javnim istupima, dovoljno učinili da se novi naraštaji podignu u ovoj globalnoj barutani sa zastavom spasa? Dugo, predugo, uljuljavali smo se u mrzovolju da smo nemoćni. Studentski su nam revolti otkrili kakvu je moć othranila *Alma mater*. I to nam ne dopušta da dalje drijemamo na ovim vulkanima.

Znanstvena revolucija našeg vremena, s gotovo neizmjernim mogućnostima da se učini dobro ili zlo, urgentno nameće čitavom čovječanstvu da se razoruža i udruži napore na općem blagostanju. Otkad su učenjaci uzeli »prljavu« praksu u svoje ruke, put od otkrića do primjene se strelovito skratio, a broj istraživača i studenata neslućeno porastao. Ti novi momenti čine ulogu inteligencije važnijom nego ikada dosad, to više što su osnovne potrebe najširih slojeva uglavnom podmirene, u industrijskim civilizacijama. Mada tu kruh i krov nad glavom prestaju biti problemom, javljaju se ne manje mučna egzistencijalna pitanja. Život nije postao puniji i sretniji, a ugrožena je i sama opstojnost. Baš zato što je ljudski rad postigao toliku efikasnost i obilje mogućnosti, ne može više biti prepušten dominaciji profita ili birokratskog centralizma. Dileme stvaralaštva i slobode najjače zaokupljaju znanosti i umjetnosti, i nije stoga čudo da se sveučilišta pretvaraju u raskršća svjetske povijesti.

Naši su to studenti prvi osjetili. U srcu mladosti buktaju slutnje koje bi starački razum mrzovoljno zagušio. Desetljećima smo pisali kako su stare partije nesposobne da prigrle novo doba; studenti su preko noći odbacili klasna, vjerska i nacionalna razdvajanja, barem među sobom. Koliko su god bila rogobatna neka ideološka gesla, ponašanje na

ulicama ili seksualna raspuštenost, jedno im se ne može odreći: d a s u i s k a z a l i z a n o s n u s o l i d a r n o s t! I to osjećanje istog, zajedničkog udesa valja da prožme čitavo sveučilište, a i ostalo društvo. Zacijelo, ovaj visoko industrijaliziran i eksplozivno nabijen svijet jedva može trpjeti nasilne prekide, radni zastoj ili neoromantične izlete; i tu često silovite demonstracije samo jačaju konzervativne krugove i izobličuju čuvare reda u grub instrument.

Naš je promašaj, promašaj sveučilišne nastave i istraživanja, ako su studenti izašli na ulice s ideološkom municijom prošlog stoljeća. Jesu li im sveučilišta dala moderan znanstveno-humanistički pristup ovom svijetu? U oskudici nečeg novog, žvakali su se stari revolucionarni tekstovi u »pomlađenim« izdanjima, od jednog frojdovca Marcusea do Mao Ce Tunga. Mnogi se hodočasnik evropskih kulturnih monumenata snebio što u okolini čuje jeku kineske kulturne revolucije, i mnogi se od nas profesora tome zgražanju priključio. No, jesmo li mi uistinu u tome nevini? Ne mora li nas sve zabrinuti kako se na našim katedrama predaju političke znanosti? I što su dosad sveučilišta pridonijela obrani od furija razaranja?

Ostali smo rascijepani na mnoštvo disciplina, zavoda i lokalnosti; govori se već o postojanju dviju kultura, no ima toga više, a najviše pak nekulture. Ostali smo ludo rascijepani kad je kobnost ove svjetske situacije zahtijevala naš cjelovit čin. Ako svjetlo znanosti i umjetnosti ne razagna ovu pomrčinu militantnih ideologija, ne znam tko će. Nakon toliko promašenih izgradnji, mi se nećemo time zanijeti da proklamiramo jedan svjetski sistem. Znanstveno nas je istraživanje učinilo skromnijim. Spoznali smo da nema determinizma koji bi odredio sva buduća gibanja. U sklopu struktura i tokova razvitka iskrsava čovjekova sloboda, a i odgovornost. Egzistencijalističko ništavilo je obmana, isto tako opasna kao i vjera u sve-određujući zakon. Niti možemo sve početi iznova, niti se smijemo prepustiti inercijama prošlosti. U ovom momentu bitno je da se podupru svi procesi demokratizacije, svi koraci prema razoružanju, svi mostovi među narodima. A u tome nije udio inteligencije malen.

Sveučilišta su tradicionalno gajila duh univerzalnosti koji se i danas najjače opire ideološkim razdvajanjima. Nema »crne« ili »crvene« znanosti, ni umjetnosti. Kad stare partijske privrženosti još toliko razdvajaju ljude, ljude često istog osnovnog interesa, univerziteti ulaze u ovaj zatrovan i eksplozivan svijet kao univerzalan ferment. To se djelovanje mora pojačati organizacijom i smišljenijom prisutnošću u javnosti i svim forumima gdje se donose odluke važne za razvitak jedne zemlje ili sviju. Kad su neka sredovjekovna sveučilišta imala svoje sjedalo u parlamentu, nije li to danas, u doba znanstvene revolucije, opća potreba? Doduše, poneki profesor biva i predsjednik vlade; no nije stvar u tome. Mi želimo da opunomoćeni predstavnici izraze mišljenje sveučilišta na mjerodavnim forumima, od gradskih skupština do organizacija Ujedinjenih nacija. Da bi se to sudioništvo postiglo, moraju se sveučilišta najprije složiti na temeljnim smjernicama i prema tome organizirati, dakako, na nacionalnom i internacionalnom planu.

Zajednički temelj daju nam tisućljeća ljudskog stvaralaštva. U svakoj, ma kako različitoj kulturi raste ono univerzalno što se može prenijeti od čovjeka do čovjeka, od naroda do naroda. Vjerni znanstvenom i umjetničkom istraživanju, mi ne možemo ni drukčije istupati nego kao h u m a n i s t i, d e m o k r a t i i i n t e r n a c i o n a l i s t i. Ideologije o povlaštenim kastama i rasama sasvim su oprečne znanstveno-

-umjetničkoj spoznaji. Nadalje, kritični prema svim tvrdnjama, mi ne možemo prihvatiti nikakvu društvenu dogmu, nikakav sakrosanktni autoritet. Učenjaci i umjetnici nužno predstavljaju kritiku vladajućeg sistema; no i više od toga! Oni moraju stalno upućivati javnost i političke forume u sve klice razvitka koje leže u ovoj tako zahukanoj stvarnosti. Ono što nas sve zajedno zabrinjava to je: kako se znanstvena otkrića primjenjuju pod komandom financijskog kapitala, državne vlasti ili vojske.

Usprkos najstrašnijim zloupotrebama, znanost je blagotvorno stupila u ovo naše vrijeme. Njene su primjene jako povećale produktivnost rada i uvelike uklonile ekonomske uzroke rata. Načelo koegzistencije, tako neophodno da svijet preživi, dobilo je time svoju materijalnu bazu. Agresija nije više ekonomska nužda ni za jedan sistem; naprotiv, to bi samo vodilo u opću katastrofu. Namećući mirotvornu koegzistenciju, primjene su znanosti razmahale društvene preobrazbe od presudnog značenja. Kao što je znanost univerzalna, tako su univerzalne i njena tehnologija i organizacija. Velika je nada za ovu podijeljenu planetu da će daljnji progres stvarati svuda slično tlo i podneblje, kao jamstvo konačnog sporazuma.

Strelovit, razgranan i bogat razvitak ne može biti dirigiran iz jednog centra. Samoupravljanje pojedinih djelatnosti i njihova integracija na sve višim stupnjevima sve do narodne skupštine nameću se danas i na Zapadu i na Istoku. Nisu li sveučilišta, koja su odavna čuvala svoje samoupravljanje protiv državnog tutorstva, prva pozvana da pomognu tim novim procesima? Naši su to studenti shvatili kad su prilazili tvornicama i institucijama s takvim idejama. Stare su partije ostale gluhe prema tom pozivu, čak neprijateljske; to je dijelom razlog zašto su studentske demonstracije skretale u anarhistički ili ultralijevi radikalizam. Ničim se mi, profesori, ne možemo ispričati ako ubuduće ne budemo jače podržali sve ono napredno u studentskim pokretima. Jedinstvenim nastupima mogu sveučilišta ubrzati društvene reforme u skladu sa znanstvenom revolucijom i humanističkim težnjama.

Mnogi koji gunđaju protiv studentskog radikalizma ne žele vidjeti koliko su se studenti odupirali diktatorskim režimima ili podupirali demokratske težnje. Nedavni otpori španjolskih studenata i profesora, u slozi s radništvom, svjedočanstvo su ljudske hrabrosti. Protesti njemačkih studenata protiv opasnih opunomoćenja vojske također zadivljuju. U trenucima, kad je centralni komitet čehoslovačke partije bio pod žestokim pritiskom izvana, studenti su odlučno inzistirali da se produži siječanjski antistaljinistički kurs. I u Jugoslaviji je »kratko studentsko ljeto« otopilo poneka birokratska zamrznuća i dalo mladenačke struje reformi. Naposljetku, kako da se ne sjetimo velike borbe koju studenti Latinske Amerike desetljećima vode protiv feudalnog sistema i kapitalističke penetracije? Usprkos čestoj nezrelosti, mladenačkom zapadanju u ekstremna raspoloženja, ti su pokreti preko svih kontinenata donijeli svjež vjetar. Sveučilišta su spasila lice Amerike za najgore intervencije u Vijetnamu; ona su posvud utirala put demokraciji i razumijevanju među narodima.

Zamašaj tih pokreta biva sudbonosan za svijet podijeljen na blokove, svijet zamrznut u starim oprekama, svijet koji se apatično predaje nuklearnom krematoriju. Nakon što su vjekovima čuvala duh univerzalnosti, sveučilišta će i danas najjače rušiti sve ideološke, vjerske i rasne zavjese. U posljednje vrijeme, regresivni su nasrtaji ugrozili čitav blagotvoran progres. Utvrđujući »svoje« interesne sfere, supersile vojnički

interveniraju u malim zemljama; u oslobođenim su pak zemljama učestali vojni pučevi; izbijaju lokalni ratovi na pojasima trenja blokova — sve su to užurbani koraci u konačnu propast. Da li mi još možemo zaustaviti ovo strmoglavljivanje? Sama sveučilišta, dakako, ne mogu. Mi nemamo megatonskih bombi ni krpica cezarskog plašta. I dobro je da nemamo. Sile pustošenja su neizmjerno jače od nas, no baš to, da ne umiju ništa drugo nego da sve unište, potkopava njihovu vlast. Na tom bespuću svake sile i nasilja biva apel razuma i ljudske solidarnosti jači nego ikada dosad. I mi ne smijemo ne prihvatiti svoju povijesnu odgovornost. Načela ljudskog prava i međunarodnog života, kako su napisana u povelji Ujedinjenih nacija, drevna su vatra naših sveučilišta. Ne dopustimo da se to ugasi u mlinu specijalizacija, najamničkoj službi i rezignaciji! Znanstveno-humanistički pristup svim sporovima, njegovan od renesansnih učilišta, može otvoriti izlaze gdje sve izgleda blokirano. Trenutak je katarze za sve ljudsko stvaralaštvo. I mi, profesori i studenti, moramo izaći iz svojeg mikrokozmosa i rezervata, moramo voditi narode prema svjetskom društvu, moramo ostati vjerni istini istraživanja i duhu univerzalnosti!

POMAHNITALA UTOPIJA

STUDENTSKA KULTURNA MINI-REVOLUCIJA 1968. GODINE

Danilo Pejović

MAKE LOVE, NOT WAR
(Nepoznati američki hippie)

1. Klasna borba i izjednačenje u obitelji

Jedna od najučestalijih riječi što se upotrebljava u suvremenom jeziku svugdje u svijetu svakako je: revolucija. U onom dijelu svijeta koji sebe smatra socijalističkim ponajviše se govori o društvenoj revoluciji, u onome pak koji pripada kapitalizmu radije se raspravlja o tehnološkoj revoluciji. Unatoč golemim razlikama, pa i nezaobilaznim sukobima između dva dominantna politička sistema u svijetu, ta okolnost ukazuje na isto podrijetlo, naime na revoluciju Tehnike koja je jedna i jedinstvena za sve. U posljednje vrijeme na međunarodnim se skupovima sve češće spominje i »revolucija trećeg svijeta« siromašnih i obojenih naroda Azije, Afrike i Latinske Amerike. U isto doba u Sjevernoj Americi, naime, na njujorškim estradama off-Broadway »mladi ljudi«, nasljednici beat-generacije bijesno provode revoluciju — ali u kazalištu: »black-power« i »hippie-power« razaraju »američki san« i propovijedajući militantni antiamerikanizam vjeruju da time liječe »Ameriku bolesnu od same Amerike«. Iz američkih sveučilišnih campusa dolutao je u staru Evropu i duh »kontestacije« — svakovrsnog osporavanja svega i svačega, ali je evropska akademska mladež 1968. g., prije svega u Berlinu i Parizu, tu kontestaciju pokušala pretvoriti u »studentsku revoluciju« i formirati »studentsku internacionalu«. Kada su se tom sveučilišnom pokretu počeli priključivati i gimnazijalci, svi su elementi sazreli da se najavi i »svjetska seksualna revolucija«. Time se krug zatvorio: sve je i svugdje u svijetu obuhvaćeno revolucijom, i premda nije uvijek posve jasno *tko* vodi revoluciju, protiv *čega* i *za što*, ta je riječ, makar nakon časovita oklijevanja, primljena u rječnik suvremenog modnog bontona. Tko od nje zazire dovodi sebe u opasnost da bude proglašen »kontrarevolucionalnom starom mrcinom«.

Obuhvaćen tim jedinstvenim procesom suvremeni se svijet doista ujedinjuje u jednu cjelinu što na najnaprednijim poprištima zbivanja već ukazuje na konture post-industrijskoga društva. Prema približnim proračunima u SAD će 1980. g. u neposrednoj fizičkoj proizvodnji biti zaposleno još samo 4% od cjelokupnog gospodarski aktivnog pučanstva, a svi će se ostali baviti »uslugama«. Ako ostali svijet još nije tako daleko napredovao te u mnogim zemljama »eksplozija stanovništva« ili revolucija novorođenih uzrokuje mnoge nevolje, pa i glad od koje umiru još milijuni ljudi, *tendencija* razvitka ipak je svugdje zacrtana u smjeru *društva obilja* kao jedinstvenoga cilja. Pri tome — teorijski uzevši — nije važno kada će i kako brzo koja zemlja punije zakoračiti u takvo društvo, a problemi i teškoće na tom putu nisu i ne mogu biti svugdje isti. Tako ima zemalja koje su još zaokupljene borbom protiv ostataka

političkog feudalizma i naturalnog gospodarstva, a s druge se strane već suočavaju s problemima automacije. Stari se i novi svijet sukobljava veoma žestoko, ali se kriza nestajanja i nastajanja nigdje ne ispoljava jače no u krizi takvih društvenih institucija kao što su *odgoj i škola*, te nagloj *transformaciji obitelji*. Na tom području valja tražiti i središnje uzroke krize današnje mladeži, bunta i bijesa što ga ona često pokazuje spram svega što je okružuje.

Temeljiti društveni preobražaj što ga sa sobom neminovno nosi industrijski način ne samo ekonomskog života, nego i života uopće u svim njegovim manifestacijama, ponajprije se očituje kao raspad i odumiranje sela i seoskog načina života u njegovoj osebujnosti i opreci spram grada. Seljaštvo u industrijskom životu s vremenom nestaje kao zasebna društvena grupa i pretvara se u industrijsko poljoprivredno radništvo. U isti se mah međutim najavljuje i slijedeće etapa totalne industrijalizacije: uvođenjem automacije, radna se proizvodnost strojeva astronomski povećava do tog stupnja da udio živoga rada u proizvodnji biva sve manji, radništvo se postepeno oslobađa fizičkog rada i asimilira s činovništvom u jedinstveno funkcionarstvo: plavi i bijeli ovratnik postaju jedno.

U životu pojedinca od njegova rođenja do zrelosti najveću ulogu igra obitelj i obiteljska sredina sa svojim autoritetom, zajednicom, običajima i odgojem. Uspostavljanjem ravnopravnosti spolova u javnom životu međutim žena je u industrijskom društvu stavljena u nov položaj time što je s novim pravima dobila i nove dužnosti, naime, da ravnopravno obavlja sve poslove kao i muškarac. No u isti mah ona nije i ne može biti lišena časti i nezamjenjive uloge što je ona prirodnom »podjelom rada« među spolovima igra u obiteljskom životu, naime da bude majka. Postavši ravnopravnom dakle, ona je svojom emancipacijom postala u isti mah i »neravnopravnom«, naime utoliko što je dobila nove dužnosti i prirodom same stvari zadržala stare. Dok je žena seljanka u prvom redu bila majka radeći s djecom u polju, žena-radnica mora prije svega biti radnica izvan obitelji te nakon osamsatnog radnog dana izvan kuće, ona se vraća u dom i ponajprije obavlja »kućanske poslove«. Nakon toga, ukoliko joj preostane vremena, ona se »posvećuje djeci« i njihovu odgoju. Svatko znade kako to u stvarnosti izgleda, doda li se tome da je otac obitelji također najmanje toliko vremena izvan kuće, nadalje, da roditelji imaju i drugih bračnih i društvenih obaveza te da i sami zaslužuju neku razonodu, ispada da njihova djeca najveći dio dana provode bez svojih roditelja u najboljem slučaju s bakom ili kućnom pomoćnicom. Ako toga ne može biti, onda u jaslicama, dječjem vrtiću, ili kad malo poodrastu onda produženo borave u školi — naravno u slučaju da sve to postoji i roditelji mogu podnositi tolike troškove. No kad su roditelji i imućniji, te neka majka nije zaposlena izvan kuće i ima vremena da se bavi svojom djecom, ona u »modernom matrijarhatu« to baš ne čini s naročitim oduševljenjem, te ako ikako može, radije to prepušta drugima. Na ovaj ili onaj način prema tome, današnja su djeca u velikoj većini prepuštena sama sebi i onome što ih neposredno okružuje, a to je — ulica!

Tako današnja djeca već od malih nogu rastu i razvijaju se gotovo bez roditeljskog odgoja, a kad dođe vrijeme onda škola kao društvena ustanova preuzima brigu o njihovu odgoju. Suvišno je napominjati — u tome se barem svi pedagozi slažu — da nikakav školski odgoj, pa bio on i najbolji, ne može nadomjestiti obiteljski kućni odgoj (Kinderstube). A koja se to današnja država može pohvaliti da su njezine pred-

školske i školske odgojne ustanove dobre i da su kadre ispuniti namijenjenu im zadaću? Sve su te ustanove od SAD do Sovjetskog Saveza relativno veoma siromašne, da ne kažemo bijedne u prispodobi s društvenim bogatstvom koje se uvelike troši u druge, dakako neodgojne svrhe. Osim mršave intelektualne naobrazbe, većina današnjih pučkih, srednjih i visokih škola uključujući i sveučilište u gotovo svim razvijenim zemljama ne pruža mnogo: pored eventualne ideološke indoktrinacije, malo radnog i tehničkog odgoja za buduću profesiju, i — više ništa. Gdje je odgoj *ličnosti* djeteta i mladog čovjeka, njegovo svestrano oblikovanje kao *pojedinca?* O tome se mnogo piše, to se možda i želi, o tome se sanja, ali pri tome se uglavnom i ostaje. U masovno doba i škola je prije svega masovna ustanova, nju ne zanima kvalitet nego kvantitet pri »izobrazbi kadrova« kako bi se svaka zemlja mogla uhvatiti ukoštac sa svojim gospodarskim teškoćama, uključiti se u međunarodnu podjelu rada i eventualno pobijediti u tehničkoj utrci za osvajanje svemira. Zato se svugdje u svijetu sve više ljudi sve duže školuje, škola i kvalifikacije što ih ona pruža postaju sastavni dio »životnog standarda«. U tome leži i indirektno priznanje da više nitko u svijetu nije obrazovan.

Krizi obitelji i škole pridolazi i nešto treće, možda odlučno, za razumijevanje ne samo problema mladih nego i odraslih, što više, čak i starih, ukratko svih pokoljenja u današnjem društvu. To je društvo prema svojoj bitnoj tendenciji *masovno,* te prema tome i svakog pojedinca makar i protiv njegove volje pretvara u *masovnog pojedinca* — to je također jedna od dominatnih značajki opstanka suvremenog čovjeka živio on u bilo kakvom društvenom sistemu, jer ta strukturalna određenost nadilazi razlike sistema. Suprotno predviđanjima prošlog stoljeća koje je svoje socijalne prognoze temeljilo na opažanjima onoga doba, prilike su se bitno izmijenile te suvremeno industrijsko društvo uopće ne pokazuje težnju polarizacije apsolutno bogatih na jednoj i apsolutno siromašnih na drugoj strani u socijalnoj stratifikaciji. Upravo obratno: apsolutne se opreke smanjuju te s vremenom svode na relativne razlike u rastućoj masi »srednje klase« što jednako teži postepenoj asimilaciji onih gore i onih dolje u jednu što jednoličniju masu. Masovni čovjek našega stoljeća konstituira se »podizanjem životnoga standarda« u svim zemljama (ne baš jednakim tempom) i time standardizira ne samo svoju potrošnju nego i potrebe. Kao rezultat tehniziranoga načina života i te su potrebe ponajprije tehničke naravi što se ogleda u masovnoj nabavci svih mogućih vrsta tehničkih aparata u kućanstvu, osobnoj toaleti, pa sve do automobila i televizora. Kad dođe vrijeme, automatizacija i elektronika prodrijet će iz tvornice i ureda također u domaćinstvo i na svoj način »integrirati« zabavu, razbibrigu i dokolicu. Masovno-standardnom pojedincu odgovara i masovno-standardna naobrazba: knjigu i pisanu riječ potiskuje usmeni način priopćavanja posredstvom tehničkih masovnih sredstava (Mc Luhan).

No čovjek našega stoljeća postaje masovno standardiziran ne samo na poslu, u potrošnji i potrebama, naobrazbi i kulturi kao društveno biće, nego i bitno kao pojedinac. Kao što masovni opstanak ukida socijalne razlike težeći prema statističkom prosjeku, tj. konstitura se »horizontalno« na planu društvenih odnosa, tako se on u isti mah izgrađuje i »vertikalno« na planu odnosa pojedinca spram drugoga pojedinca u obitelji i izvan nje, te uz smanjivanje razlika među spolovima tendira *brisanju razlike među pokoljenjima.* Kao da je zauvijek odzvonilo roditeljskom i nastavničkom autoritetu kao posebnim slučajevima autoriteta starijih spram mlađih, najzad i autoritetu uopće. No kad svima

bez razlike na spol i dob sve postaje pristupačno od najužeg kruga obitelji okupljenog oko TV pa nadalje, onda više ne može biti ni »mladih« ni »starih«: djeca se u svakom pogledu izjednačuju s roditeljima i nastavnicima, imaju jednaka prava i — zacijelo — ni trena ne propuštaju da se njima najozbiljnije koriste. I tako smo svjedoci bizarnog spektakla što se odvija pred našim očima bez razlike na granice i sisteme: težeći da se svugdje gdje mogu izjednače s muškarcima, žene kao da ne vide da to u isti mah mora dovesti do opadanja muškosti i općeg poženstvenjivanja muškaraca; izjednačujući sebe sa starijima, mlađi kao da ne mogu da shvate kako to vodi gubitku njihove mladosti i općem starenju; u isti mah zbiva se i obratan proces — pomuškarčivanje žena i podjetinjenje roditelja. Kao da se sve na svijetu zbiva u znaku sivog *izjednačenja* — infaltilizam i senilizam postaju isto. Ne treba posebno dokazivati da tim gubitkom bitnih oznaka tj. različitosti individualnog opstanka ne nastupa »opća zrelost« prosječnog ljudskog bića, niti se ona može ikada svesti na statistički prosjek.

Ovakva degradacija roditeljskog i školskog autoriteta, »bratimljenje« i »drugarstvo« mladih sa starijim ne može a da u isti mah ne pogodi *svaki autoritet* u nekoj zajednici, i državna je vlast u svim zemljama to uvidjela odveć kasno: sad je ona na dnevnom redu. Tome je pridonijela još jedna okolnost proizašla iz opće strukture masovnog opstanka. Naime, rastvaranje starih socijalnih grupa i struktura rezultira rastućim osamljivanjem pojedinca i u toj prijetećoj osami on traži bilo kakav oslonac o koji bi mogao da se odupre. Tako se stvaraju *pseudosocijalne grupe* bez prave unutarnje kohezije koje prema svojoj prirodi ne mogu a da ne budu *iluzorne, marginalne* i *disidentske.* U svakom slučaju prvi znak nestajanja klasa nije prekonoćni skok u besklasno društvo, nego *opća deklasiranost.* Studentska mladež i jedan dio starijih srednjoškolaca prva je žrtva ovoga procesa. Ti su se mladi ljudi priučili na neke zajedničke oblike života izvan kuće i osjetili svoju skupnost, oni tvore doduše ne jedinu, ali danas zacijelo najistaknutiju takvu pseudosocijalnu grupu koja se organizaciono oblikuje kao »studentska internacionala«, hoće provesti »studentsku revoluciju« da bi ostvarila »studentsku komunu«.

Kao pseudosocijalna grupa ta mladež je originalna u nasljedovanju ponašanja svake prave društvene grupe u prošlosti: pošto se oformi i izbori svoju jednakost s ostalim društvenim grupama, svaka nova društvena grupa počinje za sebe svojatati »avangardni položaj« u društvu, smatrati sebe spasiteljem čovječanstva i monopolskim posjednikom spoznaje istine. Kad se prate etape oblikovanja današnjeg »studentskog pokreta« u svijetu ta je sličnost više nego frapantna i u svakom pogledu ilustrativna. Sva paradoksnost, komičnost i tragičnost toga pokreta proizlazi iz biti njegova društvenog opstanka koji se konstituira na pragu *post*-industrijskoga društva. To je povijesni čas kada stare društvene grupe i institucije u isti mah još postoje i više ne postoje, te objektivno vode neki sablasni opstanak poput utvara što »realno opstoje«. Prividno u društvu sve još može izgledati kako to bijaše nekoć, a od toga zapravo ničega više nema. Sve oko čovjeka nekako jest *kao da* jest i prve žrtve toga objektivnog privida moraju biti oni pojedinci koji sami još objektivno ne opstoje kao društveno priznate ličnosti, a u isti se mah čini kao da one to već jesu, premda su tek posredno preko svojih roditelja realno povezani s cjelinom društva, sami nikada nisu i ne mogu biti klasa, a čini im se kao da to jesu, pa prema tome realno opstoje kao pseudo-klase.

Vodeći takvu marginalnu, disidentsku i iluzornu samostalnu egzistenciju u svim razvijenim zemljama, studenti stječu i adekvatnu pseudo-svijest o svom međunarodnom položaju, i ta je svijest po svojoj pojavi internacionalna, bez obzira na razlike u političkim pa i društveno-ekonomskim sistemima na kapitalističkom Zapadu i socijalističkom Istoku. S onu stranu tih razlika, naime, leže uvjeti nastanka ove ne društvene, nego »dobne klase«. Kao dio mase oni se fizički i politički izdvajaju od ostalih, čini im se da su kao »anti-klasa« predvodnik »kritičke mase«, a nisu klasa jer sami ne sudjeluju u procesu proizvodnje nego su tek u »procesu proizvodnje« da bi postali »proizvođači«. Uz dosta njih koji dolaze iz bogatih obitelji, i neznatan broj onih iz siromašnih krugova, većinom oni svoje podrijetlo vode iz srednje klase-mase kako smo je ranije naznačili, ekonomski su nezavisni zahvaljujući radu svojih roditelja, i zato neposredno »nemaju što da izgube«, jer niti nemaju nekih društvenih obaveza i odgovornosti, a već uživaju sva prava ostalih građana. Kulturno su dakle sazreli prije vremena, a njihova je intelektualna i moralna zrelost u zaostatku. Oni uživaju sve blagodati »vladajuće klase« — tj. mase svojih roditelja, a kao »kritička svijest« zaziru od te mase, počinju u njoj mrziti sami sebe, osjećaju »opresiju, represiju, alijenaciju i reifikaciju« — gnušaju se na etablirani poredak ustanova i vrijednosti ili kako ga oni markuzistički zovu »Establishment«. Na taj način u studentskoj se »kritičkoj masi« zrcale sve opreke postojećeg poretka na tragu post-industrijskog društva obilja i u toj se masi sve te opreke živo sukobljuju. Stoga je ponašanje pripadnika »studentskog pokreta« samo svojevrstan portret, često čak i karikatura masovnoga društva u cjelini, dakle svih nas, ma kakav bio naš osobni stav prema nekim nemilim događajima, pratili ih mi sa simpatijom ili antipatijom, ili ostali ravnodušni. Riječ je o bespomoćnoj zapletenosti u gotovo neprohodnu mrežu vlastitih opsjena masovnoga društva u masovno doba povijesti.

Ovaj tek nabačeni pokušaj pristupa fenomenu »studentske revolucije« zacijelo je veoma općenit, i on nije usmjeren ni protiv koga pojedinačno niti pledira za neku novu vrstu ili oblik »studentskog pokreta«. Ovdje je riječ o dinamičkoj tendenciji razvitka a ne o faktičkom opisu pojedinačnih zgoda i nezgoda, što svakako moraju pokazati i znatna odstupanja od »idealnog tipa«. Ovdje je također namjerno ostavljeno po strani pitanje što bi taj fenomen »mogao da znači«, jer nas zanima što on faktički jest.

2. Ciljevi i sredstva

Mladež je uvijek i svugdje po svojoj prirodi *entuzijastička*, pa tako pristupa i svim pitanjima što ih u svoje mlado doba susreće. Prezirući iskustvo ranijih pokoljenja i vjerujući da tek ona započinje nešto novo u povijesti, sve njezine pothvate uvijek prati naivnost, pa čak i namjerno ignoriranje »realnih prilika«, uvjeta i mogućnosti svake društvene akcije. Njezin »realizam« približava se zahtjevu nemogućega. U iskrenost pobuda, plemenitost namjera i dobru volju tih mladih ljudi zato u načelu nitko ne bi nikada smio posumnjati. Što se u njima razbuktala strast za stvaranje novoga svijeta, to nije samo nadobudno, nego i neophodno, pa čak i ohrabrujuće, i taj polet nipošto ne može umanjiti činjenica što se politizacija te mladeži kretala ovim ili onim tokovima.

Druga je stvar što je buđenje političke volje u mladima reflektiralo na kondenziran način svu političku zbrku stoljeća, i još jednom (po koji puta?) otkrilo ponor koji zjapi između onoga »htjeti« i »moći«. U tom smislu rascjep između teorije i prakse »studentskog pokreta« nije neka slabost koju bi se moglo prevladati, nego tek izvanjski pokazatelj unutarnje bitne nemoći studentske pobune koja nešto hoće što zapravo ne može — naime »apsolutno rušenje postojećeg poretka« buržoazije i kapitalizma.

Sve je počelo zapravo veoma skromno kao prijedlog i zahtjev studentskih staleških organizacija za *reformu sveučilišta*. Jasno je kao dan da je suvremeno sveučilište u cijelom svijetu zastarjelo, ali se njegova reforma ne može svesti na parolu »manje ispita i više stipendija«! Tek postepeno ponegdje se tražilo mijenjanje socijalnog sastava studenata, tj. više studenata iz radničkih obitelji. I to je sam po sebi opravdan zahtjev, ali je čudno što je došao od strane takvih koji ne potječu iz radničke sredine; štoviše borba protiv socijalnih privilegija ne može kao svoj cilj istaći privilegiju ni jednog društvenog sloja. Još se kasnije javlja zahtjev za izmjenom strukture sveučilišne nastave: ona treba da bude »bliže životu« — manje »praznih teorija«, više »pripreme za praksu«. Na kraju sve se to slilo u jedan zahtjev da studenti preuzmu svu vlast na sveučilištu, s pravom veta na sve odluke sveučilišne vlasti, dekana i rektora. Ti su zahtjevi za reformom sveučilišta postepeno rasli i jednoga se dana pretvorili u zahtjev za revolucijom društva i svih njegovih ustanova.

Počelo je to još davno u Berkeleyju, prije desetak godina, i odatle se postepeno širilo na druga američka sveučilišta, te najzad došlo u Tokio, i u staru Evropu — London, Rim, Berlin i Pariz. No studentska je akcija ubrzo prerasla sveučilišne okvire i poprimila oblik političkog pokreta protiv rata u Vijetnamu, borbe za mir (!), itd. Kao što se reforma sveučilišta kao cilj studentske akcije postepeno povlači pred »globalnom političkom akcijom«, tako se i sredstva postepeno radikaliziraju te namjesto zahtjeva za reformu društva stupa poziv na revoluciju. U zapadnom Berlinu studenti se okupljaju oko SDS stvarajući »izvanparlamentarnu opoziciju« i pokušavajući spriječiti da parlament 1968. g. izglasa zakone o izvanrednom stanju (Notstandgesetze) koji daju široka ovlaštenja vladi u slučaju ratne opasnosti. Berlinski se pokret širi i na drugim njemačkim sveučilištima, osobito u Frankfurtu i Münchenu.

Ali proljeće 1968. g. u međunarodnim razmjerima ipak najviše obilježava jedan datum: 22. ožujka i pokret koji je toga dana pod tim imenom osnovan u okviru UNEF-a na Filozofskom fakultetu Pariskog sveučilišta u Nanterreu. Odatle se on proširio ne samo na Sorbonnu, nego na sva francuska sveučilišta i na gimnazije (liceje), te izazvao snažan međunarodni odjek, i čak povratno djelovao na berlinski pokret »izvanparlamentarne opozicije« u Zapadnoj Njemačkoj. Napokon, iz »Pokreta 22. ožujka« izrasta »majska revolucija« i »studentska komuna« u Parizu.

Kao što se studentski pokret širio prostorno, tako je naglo dobivao na intenzitetu i radikalizirao se prošavši sve stupnjeve jačanja napetosti: agitacija — debata — manifestacija — protestni miting — štrajk — demonstracija — okupacija Sorbonne i kazališta Odéon — barikade — ulični rat kamenjem protiv policije i suzavca. Radikalizacija studentskog pokreta obuzela je poput grča pariske liceje:

ODBIJAMO KLASNO SVEUČILIŠTE, SEKSUALNI GETO I NASTAVU KOJA KRETENIZIRA (9. svibnja).

Svi su prihvatili krilaticu koja je morala postati popularna:

UKINIMO IMBECILNE ISPITE!

U prvom naletu upravo je ta parola uspjela mobilizrati golemi broj studenata koji su se priključili akciji »22. ožujka« i uopće UNEF-a. Kada je istaknut zahtjev da »studenti u svoje sobe po domovima imaju pravo dovoditi djevojke«, oduševljenje je poprimilo francuske akcente, i studentska je masa klicala od zadovoljstva. Napokon, sva su predavanja obustavljena, ispitima više nitko nije pristupio, a u Nanterreu pokret »bijesnih« pozivao je studente:

OSPORAVATI IMPERIJALIZAM U SVIM NJEGOVIM OBLICIMA, UKLJUČUJUĆI NJEGOV KULTURNI OBLIK BURŽOASKOG SVEUČILIŠTA!

Latinski je kvart postao ratištem, u amfiteatrima okupirane Sorbonne održavaju se »ratna vijeća« i uređuju »mješovite spavaonice« za oba spola, studentska komuna danonoćno debatira u Odéonu u znaku »zakona 13. svibnja«:

STRIKTNO JE ZABRANJENO ZABRANJIVATI

Jezgro pokreta sastavljeno je od pristaša »ekstremne ljevice« na čijem čelu stoji nekoliko studenata i mlađih asistenata iz sindikata nastavnika, a njegove je ciljeve najjasnije formulirao Daniel Cohn-Bendit kako je to prenio i plakat na Sorbonni:

REVOLUCIJA ŠTO ZAPOČINJE STAVIT ĆE U PITANJE NE SAMO KAPITALISTIČKO DRUŠTVO NEGO I INDUSTRIJSKU CIVILIZACIJU. DRUŠTVO POTROŠNJE MORA KREPATI NASILNOM SMRĆU. DRUŠTVO OTUĐENJA MORA KREPATI NASILNOM SMRĆU. HOĆEMO NOVI I IZVORNI SVIJET. MI ODBIJAMO SVIJET GDJE SE IZVJESNOST DA SE NE UMIRE OD GLADI ZAMJENJUJE ZA RIZIK DA SE KREPA OD DOSADE.

»Direktna politička akcija« izašla je iz okvira sveučilišta na ulice, održavaju se permanentni mitinzi, a »totalni angažman« zahtijeva da se potraži »veza s radnicima«. No ta se veza uspostavlja više na simboličan način, budući da sindikati u tvornicama odbijaju diskusiju s »ljevičarima«. Atmosfera se zagrijava i započinje opći štrajk u Francuskoj, ali pod strogom kontrolom i vodstvom sindikata s određenim vlastitim ciljevima što ih u datom roku valja postići. Svi pokušaji studenata da radničke akcije koordiniraju sa svojima ostaju bezuspješni. »Studentska komuna« ostaje osamljena, i nakon nekoliko žestokih okršaja s policijom i uličnih borbi, ona se koncem svibnja raspršuje. 30. svibnja degolistički »Odbor za obranu republike« (CDR) organizira golemu kontramanifestaciju na Place de la Concorde, a parlamenat na prijedlog vlade proglašava opću amnestiju za sve studente »koji su se bilo kako ogriješili o legalnost«. Sve što se zbiva poslije toga niz je uzaludnih pokušaja da se nekako prikupe raspršeni redovi, ali glavna je bitka izgubljena: kulturna revolucija završava porazom!

Pa ipak, posljedice svibnja u Parizu nisu bile male. Potresavši degolizam u njegovim temeljima, sindikati su iznudili znatne povišice nadnica a studentima je obećana reforma sveučilišta, — svima je De Gaulle najavio »participaciju« i »suupravljanje« (cogestion).

Tako je završen pariski svibanj 1968. g. dok su kao odjeci tih događaja u Njemačkoj, Italiji i drugim zemljama uslijedili studentski nemiri i okupacije fakulteta sve do ovih dana, i nema nikakvih izgleda da će se ta gužva uskoro završiti.

Nemir je ušao u samu »dušu vlasti«. Studenti su se i dalje osjećali osamljeni i napušteni od svih vičući ulicama:

SVI SMO MI NJEMAČKI ŽIDOVI!

3. Organizacija i spontanost

Studentski je pokret započeo kao više-manje vođena kontestacija, a završio kao kulturna mini-revolucija na »kineski način«. Premda se naglo širio i obuhvatio velik broj studenata najraznovrsnijih političkih orijentacija od anarhista pa sve do kršćanskih ljevičara i onih neorijentiranih, ipak je njegovo jezgro nastalo prilično organiziranim putem, ali na specifično studentski način: u neredu ili redom slučaja. Tako organizacija toga pokreta kao metodički poredak snaga, jasno definirana strategija i taktika itd., u pravom smislu te riječi nikada nije postojala. Studentski je pokret naslućivao što neće, ali nije znao jasno što hoće — osim destrukcije. Organizacija pokreta zapravo je ne-organizacija i anti-organizacija, što u neku ruku odgovara »anti-klasnom« društvenom položaju studenata u potrošačkom društvu. Takav poredani nered studentska pobuna pokazuje s malim odstupanjima gotovo u svim zemljama, premda se ipak mogu utvrditi stanovite nacionalne razlike, slijedeći drugačije tradicije, pa i ideologije.

Početak pobuna to najbolje potvrđuje. Politika se ponajprije javlja samo u znaku potpore borbi naroda Vijetnama i u jednom apstraktnom anti-imperijalizmu. Unutarnja politika došla je na dnevni red tek u drugoj fazi studentskog pokreta. U tom trenutku opći anti-amerikanizam poprima konkretan oblik pobune protiv domaće vlasti, a zatim i vlasti uopće. Najraznovrsnije grupice »nove ljevice« godinama se međusobno do krvi glože oko pitanja čiste ortodoksije, ali se jednoga dana privremeno ujedinjuju oko zajedničkog cilja: »protiv vlasti«. U Njemačkoj na čelo svih pobunjenih studenata izbija najuža grupa oko SDS na čelu s Rudijem Dutschkeom, a u Francuskoj »nanterski stekliši« osnivajući udarnu jezgru UNF-a pod imenom »Pokret 22. ožujka«. Pokret je osnovala grupa od svega 142 studenata i dala mu takvo ime podsjećajući time na njegovu vezu s »Pokretom 26. srpnja« što ga je svojedobno na Kubi osnovao Fidel Castro.

Ali suprotno onome što su mnogi očekivali, »Pokret 22. ožujka« kao ni njegov njemački pobratim APO nikada nisu prihvatili nekakav organiziraniji stranački oblik, a još su manje rasli i razvijali se kao neko »tajno društvo«. Stvoreni su doduše »akcioni odbori« i »komiteti baze«, pa čak tu i tamo nekakvi »sovjeti«, ali oni su međusobno povezani samo jednim koordinacionim odborom. Cio pokret nikada nije formalno birao svoje prave vođe, oni su djelovali »istaknuto« i »stajali na čelu« bez ikakva posebnog mandata kao »jednaki borci među jednakima«.

Francuski »stekliši« iz Nanterrea najdalje su otišli u svojoj mržnji spram svake organizacije. Svoje su pristaše okupljali privlačeći ih »zajedničkom načinu života i mišljenja« na javnim mjestima pretvarajući takve mitinge u happenninge i pučki tribunal. »Rušenje Establishmenta« oni su izjednačili s momentanim ukidanjem svih društvenih ustanova kao pukih oblika ugnjetavanja, otuđenja i postvarenja te u tom duhu tražili da se »radnici izjasne spontano izvan birokratske mašine sindikata«. Kao što je odbacivanje svih institucija potpuno u skladu s odbijanjem bilo kakve organizacije, tako je usklik o »zabrani svakoga zabranjivanja« morao na kraju dovesti do anarhoidnog meteža i anarhističke idolatrije apsolutne spontanosti:

AKO TROCKISTI, MAOISTI I MOJA BAKA SIĐU NA ULICU, SVI ĆEMO BITI ZAJEDNO. AKO NE, NEKA SE J... — povikao je Cohn-Bendit 10. svibnja.

Tisuće proglasa i letaka »vodstva kulturne revolucije« u amfiteatrima i na ulici kao lajtmotiv nosi strastveni apel na spontanost. »Masa hoće«, »masa znade«, »masa odbija«, itd. — takav način govora vladao je »majskom revolucijom«, i time se zapravo apeliralo na afektivnu sferu, na podsvjesnu regiju i one tamne porive što nose čovjekovu srdžbu, po svojoj su prirodi razorni, a stekliši su ih proglasili »jedinim autentičnim izvorom pobune«: spontanost je jedina autentičnost. Alain Geismar rekao je:

MI NE ZNAMO KADA ĆE SE STUDENTSKE MANIFESTACIJE ZAUSTAVITI. DOKLE GOD BUDU TRAJALE MI ĆEMO U NJIMA SUDJELOVATI

Sve u svemu, kada se taj niz elemenata anti-organizacije složi u cjelinu dobije se ono što Kinezi svojedobno prozvaše »kulturnom revolucijom« i ondje je služilo u određene unutarnje svrhe. Kada se taj kompleks straha i zastrašivanja protivnika prenese u drugu kulturnu sredinu onda služi i drugoj svrsi, ali temeljna »metoda rada« ostaje: *teror!* U tom duhu nastala je parola:

ČOVJEČANSTVO ĆE BITI SRETNO TEK ONOGA DANA KADA POSLJEDNJI BIROKRAT BUDE OBJEŠEN CRIJEVIMA POSLJEDNJEG KAPITALISTA

Stara je doduše istina da se svaka revolucija služila nasiljem za postizanje svojih ciljeva (pa čak i djeca vole okrutnost), ali čini se da je francuska »kulturna mini-revolucija« u tom pogledu postigla rekord: teror radi terora! To je sa svoje strane uvjetovalo formalnu strukturu studentskoga pokreta koji se nakon mnogih kolebanja između »bjesnoće«, »pobune« i »revolucije« i raznovrsnih odstupanja najzad rastvorio u svojoj vlastitoj anti-organizaciji. Dopušteno je na kraju i otvoreno pitanje: jesu li baš svi sudionici, a naročito pokretači mini-revolucije jednako u svim zemljama na isti način djelovali »spontano« ili se možda ipak u cijelom tom kaosu nazire i stanovita smišljenost? Možda u tom »ludilu« ipak »ima metode«?

U tom slučaju nije isključena pretpostavka da kulturna mini-revolucija nekome može biti od velike koristi, nekome tko uopće nije student. Čini se, naime, da glavni strategijski cilj destrukcije nije odabran baš

tako spontano: *znanost je glavna proizvodna snaga industrijskoga društva, i ako netko uspije da mu razori tvornicu znanja, tj. sveučilište — zna se što takvo društvo čeka...*

4. Valpurgijska noć ideologije

Kao što ne pokazuje jedinstvenu organizaciju, tako kulturna mini-revolucija nema ni čvrsto određenu ni koherentnu jedinstvenu ideologiju, nego se ova sastoji od kadšto neraspoznatljivog amalgama mnogih, često i protivurječnih elemenata iz svih razdoblja i krajeva svijeta. Internacionalna, dakle, ona je prvenstveno po svom eklekticizmu, ali se usprkos tome u toj ideologiji jače raspoznaju neki poznatiji elementi koji tvore njezinu doktrinarnu bazu u skladu s podrijetlom grupica što su se udružile u APO ili u »Pokret 22. ožujka«.

Ponajprije, tu je *»autentični marksizam-lenjinizam« maoističke provenijencije,* importiran iz Kine i »primijenjen« na zapadnonjemačke odnosno francuske uvjete, sa svojom naukom o »kulturnoj revoluciji« i »jedinstvom radnika i studenata«.

Zatim je tu *anarhizam* u svim svojim varijantama od prudonizma i bakunjinizma sve do anarho-sindikalističke mitomanije spontanosti, dakle stara francuska tradicija kulta apsolutne slobode.

Kao treći izvor te ideologije, oslanjajući se na prvi, javlja se *kastrizam,* kult Che Guevare kao »čovjeka 21. stoljeća« (R. Dutschke) i gerile, doktrina građanskoga rata.

Naposljetku, kao četvrti, teorijski možda najznačajniji izvor ove ideologije, nastupa *markuzizam,* importiran iz Amerike u Berlin i Pariz, sa svojom naukom o »represiji erosa u društvu potrošnje«, i marksističkom korekturom psihoanalize, zahtjevom za »novom avangardom« u »rušenju Establishmenta«.

Marcuseova teorija hrani sve »buržoaske intelektualce« širom svijeta što su kao »nova ljevica« gladni revolucije! Kao »realistička« ona smatra da se američki kapitalizam i sovjetski socijalizam međusobno dopunjuju i teže asimilaciji kao dva dominantna sistema suvremene represije. Radnička klasa u zapadnim zemljama više ne može biti revolucionarna jer je visokim životnim standardom podmićena i integrirana u sistem, dok su komunističke partije Zapada slijedeći taj put institucionaliziranja postale socijaldemokratske. Svjetska revolucija prema tome zahtijeva nove snage i oblike borbe: u zapadnome svijetu to su marginalne društvene grupe kao što su intelektualci i studenti koji će probuditi ostale takve grupe Crnaca i uopće rasno ugnjetenih, a vanjski je saveznik njihov »treći svijet« siromašnih naroda, pri čemu se prešutno razumije da ovi imaju slijediti uzor Kine i Kube.

Čitajući Cohn-Benditove izjave i proglase utjecaj markuzizma gotovo viče iz svakoga retka:

NE DAJMO ASIMILIRATI NAŠE CILJEVE KAO ŠTO SU ASIMILIRANI CILJEVI PROLETARIJATA. MI NEĆEMO SAMO KONTROLIRATI SREDSTVA PROIZVODNJE, NEGO TAKOĐER I SREDSTVA POTROŠNJE, TE IMATI REALNI A NE TEORIJSKI IZBOR

Prema tome, iako je »studentski pokret« javno i odbacio Lenjinovu nauku o nužnosti vodeće partije kao avangarde radničke klase, on je za nju našao zamjenu u »novoj ljevici« dučkeovskog i konbenditovskog

tipa, štoviše, s razvitkom pokreta rastao je čak svojevrsni »kult ličnosti«, — naime njegovi vođe postali su starovi i vedete.

Nabrojeni elementi skrpljeni su na brzinu u jednu cjelinu na posve izvanjski način, tipično studentski, kao kad se netko na brzinu priprema za ispit iz građe koju nije savladao. Da se uopće ne spominje održivost i racionalna opravdanost pojedinih teza, lako je uočiti da gotovo ni jedna ideja studentske kulturne mini-revolucije nije domišljena ni logički razvijena do svojih posljednjih konsekvencija. Lebdeći u nekom vakuumu neodređenosti i poludomišljenosti te su ideje često izricale što same nisu ni htjele, a nisu rekle ono što treba, ostale su ne samo dvosmislene nego i višeznačne, nedovoljno konkretne da nekoga faktički obavezuju na određenu akciju, one su toliko apstraktne da su gotovo za svakoga u načelu prihvatljive. Budući pak da je ovdje riječ o *politici,* a ne o filozofiji, takvi su »propusti« fatalni za društveno-povijesni dignitet i ozbiljnost cijeloga pokreta: mini-revolucija velikim dijelom spada u crni humor, a njezino je »teorijsko utemeljivanje« *apsolutna ideologija,* tj. subjektivna i objektivna samoopsjena.

Kao stalni pratilac svih akcija isticano je geslo:

STRIKTNO JE ZABRANJENO ZABRANJIVATI

Obrne li se taj stavak u pozitivnu rečenicu on glasi: sve je dopušteno! No kako je sve dopušteno kad je ipak »zabranjeno zabranjivati«? I obratno: kako je nešto zabranjeno — kad je »sve dopušteno«? Promisli li se što je dosad rečeno, onda ispada da je pravi smisao navedenih stavova upravo suprotan od onoga što oni neposredno kažu. Naime onda zabrana (zabranjivanje) ne znači samo zabranu, nego u isti mah nezabranu, tj. dopuštenje, a dopuštenje (dopuštenja) svega u isti mah nedopuštenje tj. zabranu. Preskočimo li niz međustupnjeva dijalektičkoga posredovanja pri analizi toga stava, ispast će na kraju da je svako proglašenje apsolutne slobode samo u sebi protivurječno bilo u negativnom bilo u pozitivnom obliku. Jer ako deklaracija apsolutne slobode počinje zabranom, onda to više nije apsolutna sloboda, jer nešto zabranjuje, ako pak sve dopušta, zašto onda dopušta makar ijednu zabranu?

Nije nam ovdje stalo do igre riječima ili do dijalektičkih zavrzlama, jer stvar o kojoj je riječ i previše cijenimo, a da bismo dopustili da se ona samo tako jeftino blamira i apsolvira kao puka iluzija.

Ne! Riječ je o slobodi, o slobodi kao filozofskom pojmu i političkoj zbiljnosti, jedno se ne može odvojiti od drugog. Kao filozofski pojam, naime, sloboda nije samo »negativna«, tj. »sloboda od« svega, nego i »pozitivna« tj. »sloboda za«, tj. u svojoj najdubljoj biti ona je obaveza »obaveza spram« i »upućenost prema«. Negativna je sloboda isto što i samovolja, dok je pozitivna sloboda uvjet opstanka čovjeka kao pojedinca i bića zajednice. Filozofski to znači, da puko raspravljanje o slobodi uopće, bez daljnje pojmovne analize u odnosu na povijesnu zbiljnost, ne vodi ničemu do praznoj apstrakciji što nikome ne kaže ništa.

Politika pak više od svega na svijetu nije ništa ukoliko nije konkretna, to će reći situirana u zbiljnost zajednice, bilo da je riječ o društvu, državi itd. Politička sloboda stoga znači stalno ostvarivanje slobode pojedinaca i zajednice u svakidašnjem životu, a to se nikada ne može zbivati apstraktno kao puka želja i poklič, nego kao konkretno ostvarljivi zahtjev za potvrđivanjem. Diferencirajući sebe u niz slobodâ građanâ, sloboda se u nekoj državi posreduje preko realnih građanskih prava pojedinaca, a sve to čini sustav državno-pravnih ustanova i

moralnih normi. I nadalje, sve te ustanove mogu se doduše pravno-filozofski razmatrati i općenito u traktatima, ali realno-politički njihovo je funkcioniranje uvijek i svugdje bilo i ostat će određeno konkretnim vremenom i prostorom. U politici dakle može biti riječi samo o određenom *relativnom* ostvarenju slobode, a ne o praznom zahtjevu, i ta se relativna politička sloboda opet konkretno na primjerima dade opipljivo mjeriti kao manja ili veća. Kakva je politička sloboda u kojoj zemlji prema tome zavisi od sistema njezinih političkih ustanova kao što su npr. sloboda savjesti, zbora i dogovora, izborni sustav, ovlasti izvršne vlasti, snaga parlamenta, pravo manjine, nezavisnost sudstva, itd., to će reći u kojoj su mjeri ove ustanove demokratske, funkcioniraju i potvrđuju se javno. Tko o tim »relativnim realnostima« neće da vodi računa, taj se ne može baviti politikom ni uspjeti u političkoj akciji, takav mora ostati prazno zanovijetalo ili postati terorist. Zato nanterski stekliši i nisu došli dalje od uzvika:

APSOLUTNA SLOBODA DOLAZI RUŠENJEM BURŽOASKE DRŽAVE
ANARHIJA — TO JE RED

Studentska je mini-revolucija doduše ponegdje načela neka stvarna pitanja daljnje demokratizacije suvremenog društvenog života — zar igdje na svijetu ima previše demokracije? — ali su ti najpozitivniji elementi studentskog pokreta s vremenom ishlapjeli u anarhističkom neurotičnom zahtjevu za apsolutnom slobodom. Preko noći jednim se udarcem pukom frazom htjelo srušiti državu, građansko društvo, industrijsku civilizaciju, sveučilište, brak, obitelj itd., te dekretom ukinuti ugnjetavanje, otuđenje i postvarenje. Netko to može žaliti, ali kamo je u cjelini pošlo, tamo je sve i stiglo: nikamo!

5. Seksualna revolucija

Posebno poglavlje ideologije kulturne mini-revolucije tvori seksualna revolucija — tema svakako najprivlačnija za onu mladež kojoj još nije dopušteno da u kinu gleda sve filmove. Kao tabu tema u »građanskom društvu« spol i spolnost svakako veoma zanimaju mladog čovjeka, osobito ako u tom pogledu još ne posjeduje stanovito iskustvo. Osim toga ne samo vjerske zajednice, nego i građanski, pa čak i socijalistički odgoj mladom čovjeku preporučuju da ne stupa u spolne odnose prije braka. Ali mladima se po uzoru starijih također prohtjelo malo »slatkog života« i pokrenuta je seksualna revolucija:

TREBA J... BAR JEDANPUT NOĆU DA BI SE BILO DOBAR REVOLUCIONAR

Tako je revolucioniranje seksa u isti mah značilo seksualiziranje revolucije. Već je berlinska APO preporučivala kao opremu za demonstracije: »pisaći pribor, cigarete, nešto za jesti, lektiru i anti-baby pilule«. Stekliši na Sorbonni postupali su u istom duhu urlajući:

UŽIVAJTE

Kad je okupacija Sorbonne policijskim snagama dokinuta znatiželjna publika baš nije uživala gledajući tragove seksualne komune gdje se svatko mogao pariti sa svakim.

No zar današnje industrijsko društvo baš tako ugnjetava spolnost, ili je ona, upravo obratno, postala predmetom najvećeg biznisa, a naročito reklame? Tko danas hoće podići nakladu nekom listu mora sistematski objavljivati sve gološavije portrete poznatih ljepotica. Taj se hiperseksualizam na drugoj strani prikriva licemjernim maskama, ali on nije nikakva tajna. U svakom slučaju daleko je od slobodnoga i istinskog erosa koji nije nikakvo uzimanje, a najmanje za novac, nego darivanje sebe. Prava sloboda ljubavi nije u tome da se svatko sa svakim spari po svojoj volji kada mu to padne na pamet, pa čak i protiv volje drugoga, nego u tome da svaki onaj koji nekoga ljubi što slobodnije pripada ljubljenome i uzvraća mu ljubav, preuzimajući time slobodno i sve posljedice toga postupka, a povijesni oblik ljubavnih odnosa veoma je promjenljiv.

Pa ipak, mnogi su odmah postavili pitanje: kako to da su najveći pobornici psihoanalize i seksualne revolucije obično malodobnici ili pretežno ružni ljudi?

Ekscesi seksualne revolucije mladih završili su mahom kao tema satiričnih listova koji su ih ismijali kao pokušaje »pretvaranja cijeloga svijeta u javnu kuću«.

Uključivanje spolnosti i spolnih odnosa u objekt napada kulturne mini-revolucije patilo je od iste apstrakcije kao i u ostalim sferama. Kao što je u politici udarila protiv institucije kao takve, kao pukog oblika otuđenja, »za direktnu demokraciju« izvan prostora i vremena, tako i seksualna revolucija kao »viši stupanj« kulturne mini-revolucije navaljuje na instituciju kao takvu negirajući apsolutno individualnu ljubav dvaju partnera i brak kao »institucionaliziranu ljubav«. Seksualna revolucija zaboravlja da još ni jedno doba u povijesti nije moglo opstati bez ustanove obitelji, premda to dakako ne znači da ova uvijek mora biti monogamna.

Borba protiv svih institucija sama po sebi nameće prezir spram starijih, pa se čak javila i »teorija« prema kojoj pobjednička kulturna revolucija sve ljude starije od 25. godina u »novome svijetu bez otuđenja« obavezno mora strpati u koncentracioni logor! Žurba ruši sve, i kulturna mini-revolucija ispoljavala je bijesnu mržnju ne samo spram historizma i tradicije nego i spram povijesti uopće. Povampireni politički romantizam uživao je u apsolutnoj negaciji tradicije, kao najvišu vrijednost istaknuo je prezir spram svega što bijaše i bit će: njegov je doživljaj vremena osiromašen na puko trenutačno i prolazno »sada«. Ali takav se stav s druge strane može protumačiti i kao odbijanje puke budućnosti i potrebe nekog žrtvovanja njoj. Sorbonski »bijesni« vikali su:

REVOLUCIJA PRESTAJE ONOGA TRENA KADA SE ZA NJU TREBA ŽRTVOVATI

I revolucija se dakle javlja seksualizirano kao čisti užitak Sada!

Svoj logičan završetak ta ideologija mora dobiti u odbacivanju svake teorije kao iluminacije prakse:

KADA POSLJEDNJI SOCIOLOG BUDE ZADAVLJEN CRIJEVIMA POSLJEDNJEG BIROKRATA, HOĆEMO LI JOŠ IMATI *PROBLEMA*?

Može se o sociolozima i današnjoj sociologiji misliti ma kako mu drago, eventualno i ne naročito dobro, ali da ih zato sve treba zadaviti

ili objesiti — zar tako može glasiti nečiji politički program? Nije li to ipak »malo« previše?! Idolatrija užitka okomila se protiv *rada*, povedena je »borba protiv rada« za »ukidanje rada« kao represije i počelo se etabliranjem apsolutne dokolice:

LJUDI KOJI RADE DOSAĐUJU SE KAD NE RADE. LJUDI KOJI NE RADE NIKADA, NE DOSAĐUJU SE NIKADA

Svatko sebi može predočiti kako su reagirali radnici u tvornicama kada su ih studenti s takvim parolama pozivali u revoluciju... Ili treba još nekome dokazivati da takve riječi može izgovoriti samo netko tko nikada u životu nije ništa radio?

6. Vođe

Likovi vođa kulturne revolucije frapantno su nalik svojim vlastitim krilaticama što su ih ne škrtareći riječima izbacivali kipteći od cinizma: dosta je baciti pogled na njihove fotografije pa da se shvati da oni teško mogu biti drugačiji.

Najistaknutiji od njih svakako su leaderi »pokreta 22. ožujka« i SDS odnosno APO u Zapadnoj Njemačkoj: Daniel Cohn-Bendit i Rudi Dutschke. Oni su »profesionalni revolucionari«, krstare avionima iz jednoga glavnog grada u drugi, drže predavanja, govore na televiziji, objavljuju svoje političke spise. Kao prave vedete nije im mrsko da ih često slikaju u velikim pozama pučkih tribuna, što je među »kritičkom masom« običnih »revolucionara« često izazivalo zavist, pa čak i »kritiku kulta ličnosti«!

Dutschke je već dosta dugo student političkih znanosti »slobodnog sveučilišta« u zapadnom Berlinu i nekoliko se godina isticao kao vođa štrajkova, manifestacija i demonstracija studenata protiv rata u Vijetnamu. U tim povorkama na Kurfürstendammu prvi su se put pojavili veliki panoi sa slikom Mao-Tse-Tunga, dok su demonstranti u jednoj ruci držali malu crvenu knjižicu Maovih citata, a u drugoj su držali Marcuseovu knjigu »Eros i civilizacija«. Nakon mnogih žestokih sukoba neki fanatik pokušao je izvršiti atentat na Dutschkea i teško ga ranio. Rudi se već oporavio i u zajednici sa svojim najbližim suradnicima objavio knjigu o studentskom revoltu. Što je Berlin grad razdijeljen zidom na dva dijela itd., to se Rudija ne tiče, jer njega zanima samo »globalna akcija« »kako bi mase mogle imati povijest u svojim rukama kako pokazuju primjeri kineske i kubanske revolucije«. U takvoj »svjetskopovijesnoj perspektivi«, Rudi koncipira i svoj program:

RADIKALNA OPOZICIJA ETABILIRANOM PORETKU ŠTO NAM SE POKUŠAVA ZABRANITI SVIM SREDSTVIMA, I KOJA IMA ZA CILJ ZASNIVANJE ODNOSA U OKVIRU KOJIH BI LJUDI MOGLI VODITI STVARALAČKI ŽIVOT OSLOBOĐEN NAPASTI RATA, GLADI I REPRESIVNOG RADA, SVAKAKO NUŽNO MORA BITI GLOBALNA. GLOBALIZACIJA REVOLUCIONARNIH SNAGA NAJZNAČAJNIJA JE ZADAĆA SADAŠNJE FAZE POVIJESTI, ONE TIJEKOM KOJE MI ŽIVIMO, ONE GDJE MI DJELUJEMO ZA LJUDSKU EMANCIPACIJU

»Globalizacija« berlinskoga pokreta uspjela je zapravo tek u Parizu kamo su je donijeli posebni udarni odredi iz Berlina, a donekle pomogli i neki instruktori s Kube podučavajući studente kako se vodi gerilski rat. Na čelu pariskog pokreta našli su se Jacques Sauvageot, Alain Geismar, i »crveni« Daniel Cohn-Bendit, njemački državljanin na studiju u Nanterreu. Ali »crveni« se Dany s vremenom pretvorio u »crnog«, i jednoga je dana s drugim strancima protjeran iz Francuske. On se morao vratiti u Frankfurt, ali nakon par dana on se pred nosom pariske policije ilegalno ponovo vratio u Pariz na jedan dan, pojavio na Sorbonni i naravno — održao konferenciju za štampu. »Odbijajući svaku nacionalnost« Dany je trijumfirao. Upitan od novinara je li istina da je »sramotio francusku zastavu«, on odgovara:

REKAO SAM DA MI NE PRIZNAJEMO NIKAKVU NACIONALNU ZASTAVU... NIKAKVU NACIJU... MI PRIZNAJEMO SAMO CRVENU I CRNU ZASTAVU RADNIČKR KLASE

Svugdje gdje je kakva gužva i tučnjava — Dany je prvi: on izaziva nerede na frankfurtskom sajmu knjiga 1968. g., dva puta je od policije hapšen, i dosljedan sebi, on sa svojim pristašama pokušava razjuriti i sam kongres anarhističke internacionale u Carrari 1968. g. — kao »dio Establishmenta«!

Ali Dany nije samo student sociologije, on je i mislilac, teoretik, i politički pisac, i parafrazirajući Lenjina on objavljuje knjigu pod naslovom »Ljevičarstvo — lijek za staračku bolest komunizma«, gdje daje i upute o stilu života kakav imaju voditi pravi ljevičari:

ODBIJAJ SVE... DAKLE DJELUJ. NAĐI NOV ODNOS SA SVOJOM PRIJATELJICOM, LJUBI DRUGAČIJE, ODBIJAJ OBITELJ. NE ZA DRUGE, NEGO S DRUGIMA, TI ZA SEBE ČINIŠ REVOLUCIJU

Lijepo je biti anarhist kad čovjek ima novaca u džepu!

Danyjev veliki učitelj Marcuse također mnogo putuje, i gdje je kakav svjetski skup, tamo on sigurno nastupa. A nije ga teško nagovoriti ni na intervjue, pa tako ni zagrebačkom VUS-u nije uskratio tu blagonaklonost. Posljednji se njegov intervju pojavio u londonskom listu »Penthouse« (vol. 4, No 3/69) koji nosi karakterističan podnaslov »Magazine for Men«, dok poznavaoci posve pouzdano tvrde da je to najozbiljnija konkurencija američkom »Playboyu«!

Ostali studentski vođe nisu tako važni da bi se na njih trebalo posebno osvrtati.

7. Razlike između happeninga na Zapadu i političkog folklora na Istoku

Kao globalni pokret studentska je mini-revolucija obuhvatila mnoge zemlje kapitalizma od Amerika do Japana, ali je svoj vrhunac dostigla u Parizu tzv. majskom komunom 1968. g. Stoga je francusko iskustvo opravdano služilo kao uzor za sve ostale zemlje, izazvalo najveće unutarnje i međunarodne reperkusije, pa je i svaki teorijski pristup nužno upućen da francuski slučaj razmatra kao dominantan uzor. Pri tome se naravno ne može ispustiti iz vida ni uzajamna uvjetovanost međunarodne političke situacije i specifičnih nacionalnih prilika u svakoj zemlji, kako na Zapadu, tako i na Istoku. Prva polovina godine 1968.

ponajprije se karakterizira povećanjem međunarodne političke napetosti između kapitalističkog i socijalističkog bloka, kako u Evropi tako i na bliskom i dalekom Istoku. Nesvrstane zemlje u isti su mah podvrgnute većem pritisku i povećavanju napora za smanjenje napetosti, ali pozitivan ishod toga pothvata zacijelo ne zavisi samo od njih. Druga je značajka međunarodne političke situacije u to doba, stanovito slabljenje blokovske discipline što se očituje u težnji pojedinih naroda da samostalnije nastupaju na međunarodnoj sceni, da učvrste svoju nezavisnost od blokovskih centrala, i to je najzad dovelo do vojne intervencije oružanih snaga Varšavskog pakta u jednoj nezavisnoj socijalističkoj zemlji »teorije o kolektivnoj suverenosti« socijalističkoga bloka, i novih poremećaja ravnoteže. Amerika već niz godina vodi nepopularan i bezizgledan rat u Vijetnamu, Njemačka je podijeljena između Zapada i Istoka, a golemi ekonomsko-financijski potencijal te zemlje počinje se osjećati u međunarodnoj politici tražeći odgovarajući politički respekt. Francuska je na dnu ljestvice visoko razvijenih zemalja sa svestrano zastarjelom strukturom privrede, socijalnih ustanova i školstva, a more je i žestoki unutarnji socijalni nemiri koji imperativno traže modernizaciju svih političkih ustanova, što zahtijeva i ekonomske žrtve prilagodbe pogonu suvremenog industrijskog društva u zapadnom svijetu i znatne reforme, a to nipošto ne ide glatko. Studentska je pobuna samo indikator krupnih promjena u globalnoj strukturi konzumnog kapitalizma, ali kao pojava političke kritike postojećih ustanova ona je imala odjeka u cijelome društvu, pa i u svim zemljama. Ne samo u Rimu, Ankari, Bruxellesu, Madridu, Mexicu itd. na Zapadu, nego i na evropskom Istoku u Pragu, a zatim u Varšavi i Beogradu.

Površni su promatrači tih studentskih događaja u prvi mah došli do zaključka, da studenti ni sami ne znaju što hoće, jer na Zapadu kao da hoće to što imaju na Istoku, a isto tako i obratno: dok prvi odbacuju liberalizam, ovi ga potonji vatreno zahtijevaju!

Kad bi stvari bile tako jednostavne!

Među najraznovrsnijim oblicima kontestacije može se malo pažljivijim promatranjem razabrati da je kritike autoritarne vlasti bilo i na Zapadu, kao što je napada na liberalizam bilo i na Istoku. Istrgnuti iz konkretnog povijesnog konteksta vremena i prostora, ti se revolti zacijelo ne mogu potpuno distingvirati, a još manje posve jasno definirati, jer oni nisu bili do kraja jasni ni svojim vlastitim nosiocima, a kamoli površnim »neutralnim promatračima«. U svakom slučaju, ni u trenutku vrhunca kulturne mini-revolucije u svibnju 1968. g. ni u jednoj zemlji »kritička masa« studenata nije obuhvaćala više od 10% upisanih na sveučilištu, a studenti čine 1% cjelokupnog pučanstva.

Dok je »zapadna varijanta« mini-revolucije danas malo jasnija, ona je »istočna varijanta« nešto kompleksnija, i daleko od toga da bi već postojali svi elementi ne bi li se o njoj stvorio neki definitivan sud. Pa ipak, na temelju nekih općepoznatih elemenata već se danas može razabrati barem »who is who«.

Najprozirniji je čehoslovački slučaj. Češki i slovački studentski pokret nastao je i razvijao se — uz manja odstupanja — kao permanentna i čvrsta potpora »siječanjskoga kursa« politike CK KP Čehoslovačke na čelu s Dubčekom, u borbi protiv novotnijevskog i drugog staljinističkog birokratizma. Zato ta »denovotnizacija« i tvori originalan prilog traženju vlastitoga nacionalnog češkog i slovačkog puta u socijalizam. Takvu su ocjenu, uostalom, o njemu dali svi koji su ga neposredno upoznali, ili o njemu sude na temelju objektivnih rezultata događaja u Pra-

gu i Bratislavi. Štoviše, to su još određenije shvatili oni koji su na licu mjesta pratili odlazak »specijaljista« iz zemalja što su pružale »bratsku pomoć«, kao i prijatelja takvih »specijaljista« koji su morali otići iz mnogih ministarstava. U tom je sklopu karakteristična i jedna istinita zgoda što se danas prepričava kao anegdota: prilikom svoga posjeta praškim studentima u ožujku 1968. g., Rudi Dutschke im je na odlasku rekao da »glavna opasnost njihovu pokretu prijeti od pretjeranih iluzija o parlamentarizmu«. Koliko je to upozorenje bilo tačno, praški su se studenti uskoro uvjerili, naime 21. kolovoza 1968!

Više je nego simptomatično što su dučkeovci i konbenditovci svugdje najzdušnije propovijedali »izjednačenje tehno-birokratizma na Zapadu i Istoku« upravo u trenutku kad se na Istoku počelo zbivati nešto *bitno novo*, zbog čega je i uslijedio 21. kolovoz 1968. g. Dučkeovci i konbenditovci nikada nisu izrazili potporu npr. praškim studentima, ali su zato nakon 21. kolovoza 1968. g. »bijesni« u Parizu potpuno demolirali prostorije »Odbora za pomoć češkom i slovačkom narodu« — dakako, bez ikakva predumišljaja...

Poljski je slučaj posve drugačiji od čehoslovačkog, jer ondje nije bilo ni nekog »siječanjskog kursa« niti su varšavski studenti takvu kursu imali prilike dati neku potporu. Jedan od tenora poljskog političkog života bila je borba protiv »buržoaskog cionizma«, i kao rezultat takva kursa niz viših državnih funkcionera izraelitske vjeroispovijesti okrivljenih za cionizam smijenjen je i odstranjen sa svoga položaja. Ničiji nagli odlazak s položaja ni u jednoj zemlji publika ne prima baš s oduševljenjem, naročito onda kada to nije na svima jasan način obrazloženo. Neki profesori varšavskog sveučilišta pružili su tim vladinim potezima otpor, te uskoro i sami doživjeli istu sudbinu: isključeni iz redova KP oni su također odstranjeni sa svojih katedara i sveučilišta. Ne mireći se s time, oni su uspjeli okupiti dio studenata i organizirati demonstracije protiv vlade i njezinih mjera kao »nedemokratskih i antisocijalističkih«. Posljednji adut u njihovoj akciji bila je parola »otpora antisemitizmu« što je dovelo do žestokih fizičkih obračuna i sukoba s policijom u Varšavi i nekim drugim poljskim gradovima te na kraju završilo suđenjem i zatvorom glavnih studentskih vođa.

Sjećanje na antisemitizam u prošlosti Poljske svakako nije ugodno, i ono je uznemirilo mnoge duhove ne samo u Poljskoj, nego izazvalo i žestoku reakciju cionističkih organizacija u svijetu te dovelo do nekih antipoljskih studentskih demonstracija na Zapadu. Mnogima ni danas cio tok poljskih događaja nije jasan, — nekome je možda čak i stalo da sve u tome sklopu ne bude posve jasno —, a sablast antisemitizma budi žalosne uspomene i izaziva strah. Sve kao da je obavijeno nekom tajnovitošću...

Ali jednoga dana, krajem iste godine pojavila se jedna mala novinska vijest u pariskom listu »Le Monde« koja daje naslutiti »odakle vjetar puše«:

PREMA PISANJU BEOGRADSKE »POLITIKE« POLJSKI GENERAL ŽIDOVSKOGA PODRIJETLA JERI BORDZILOWSKY, NEDAVNO ODSTRANJEN SA SVOGA POLOŽAJA POMOĆNIKA MINISTRA OBRANE, BIO JE NAPUSTIO POLJSKU OTIŠAVŠI U SOVJETSKI SAVEZ ODAKLE SE PONOVO VRATIO, NOSEĆI RUSKU UNIFORMU, KAO ČLAN JEDNE SLUŽBENE DELEGACIJE U POVODU DVADESET PETE OBLJETNICE POLJSKE NARODNE ARMIJE. *(Le Monde*, 4. 12. 1968. g.)

Time kao da je poljska zagonetka postala nešto manje zagonetna, a i mnoge druge stvari ukazuju na smjer kako ih treba makar naslućivati, ako već i ne potpuno razumjeti, — uz pretpostavku, naravno, da je vijest točna.

»Studentski događaji« u Jugoslaviji započeli su u proljeće 1968. g. na Beogradskom univerzitetu, a i neki profesori pri tome nisu ostali samo pasivni promatrači. Počelo je s predavanjima »protiv birokracije i tehnokracije«, »protiv društvene nejednakosti« itd., a nastavilo se mitinzima protiv rata u Vijetnamu i protestnim štrajkovima protiv najavljenog dolaska »jedinica američke flote u prijateljski posjet« Dubrovniku. Izražena je i demonstrativna solidarnost s akcijama dučkeovaca u Berlinu, i skupljani su potpisi za protestna pisma kojima se osuđuje otpuštanje nekih profesora i udaljavanje studenata s varšavskog sveučilišta. Tim su se protestima priključili i oštri napisi »protiv antisemitizma poljske vlade«, pa čak su i objavljena posebna izdanja pojedinih časopisa s izjavama i potpisima nekih poznatih profesora iz zapadnih zemalja. Dok se o praškom »siječanjskom kursu« u tim istim novinama i časopisima mrtvo šutjelo, o Poljskoj se govorilo veoma glasno kao »međunarodnom skandalu«. Tako je bilo sve do 21. kolovoza, jer se nakon toga više nije moglo šutjeti...

Do uličnih demonstracija došlo je samo u Novom Beogradu 3. lipnja 1968. g. ujutro, i kad su one »višom silom« razjurene, u listu »Student« objavljivani su proglasi raznih studentskih i partijskih organizacija, pa i »Akcioni politički program«, i taj je list nekoliko puta po nalogu javnog tužilaštva zaplijenjen. »Akcioni politički program« u više točaka iznosi glavne zahtjeve »revolucionarnih studenata« među kojima se ističu prve dvije: zahtjev za socijalnom jednakošću i pravo na rad svih građana. Odjek tih akcija na ostalim sveučilištima Jugoslavije bio je više nego slab: nešto malo mitingovanja u krugu zagrebačkog »Studentskog centra«, po koji manifestacioni miting u Sarajevu, Skopju i Nišu — i to je sve. Delegacije »revolucionarnih studenata Beograda« obilazile su sva sveučilišta u zemlji i upućene su u tvornice s namjerom da mobiliziraju radnike, ali su ondje naišle na zatvorena vrata. Da se akcija ipak nekako produži — mitingovalo se u Beogradu sedam dana i noći — ali u krugu fakulteta.

Dnevna i periodična štampa različito je tumačila događaje, i držala se »nejedinstveno«: dok su neki listovi prvih dana otvoreno izražavali svoje velike simpatije prema zahtjevima studenata, drugi su se listovi »držali largo«, treći su bili u početku neodređeni, a zatim reagirali sve oštrije, označavajući studentske akcije »protureformskim udarom« te dali naslutiti da iza svega stoje »birokratske i konzervativne snage što imaju i podršku izvana«. Upozoreno je da »nije slučajno« ni to što su među inspiratorima i organizatorima te studentske akcije prepoznati i neki zadrti predstavnici »zdravih snaga« iz 1948. g. Većina studenata svakako je iskreno željela da jednom demokratskom akcijom izrazi svoju mladenačku žudnju za slobodom, da potakne bržu reformu društva u cjelini a napose sveučilišta, rješenje studentskih socijalnih problema, a jednako tako i općedruštvenih. Tà tko se općenito ne bi izjasnio za veću jednakost i pravo na rad...?

U konkretnom vremenu i prostoru, međutim, svaka čak i najljepša riječ može značiti i nešto »ružno«, pa ti zahtjevi *objektivno* izražavaju nostalgiju za povratkom državnog socijalizma, centralističke uravnilovke i fiktivne pune zaposlenosti u općem siromaštvu *društva oskudice* po uzoru — zna se na koga. Znajući naime da nikakva, pa ni socijalna *prav-*

da ne znači jednakost, još je Marx u »Kritici gotskog programa« isticao kao načelo socijalizma: S v a k o m e p r e m a r a d u!

Kao što se pobuna na Zapadu završila maoizmom, ova se je mini-revolucija na Istoku razvijala u dva obratna smjera. Dok se u Pragu razmahao antistaljinizam, u drugim se socijalističkim zemljama javila čežnja za »dobrim starim staljinističkim vremenima«. Naivnosti nekih studenata u socijalističkim zemljama išla je na ruku njihova neobaviještenost, što je zacijelo rezultat slabog ili nikakvog političkog prosvjećivanja, i zato su postali meta svakovrsne demagogije. Kako bi inače studenti u Jugoslaviji mogli povjerovati u patku da u toj zemlji »jača privatni kapitalizam«, kad je zakonskim pozitivnim propisima određeno drugačije: zemljišni maksimum privatnoga posjeda iznosi 10 hektara oranice, a privatnom je sektoru obrta dopušteno da zapošljava najviše pet radnika! I to bi trebalo da bude neka kapitalistička privreda...

Povrh svega, oficiozni »Savez studenata Jugoslavije« (čije vodstvo u zemlji i inozemstvu rado predstavljaju i »ministarska deca«) držao se zbunjeno i dvosmisleno: dok je u početku i sam poticao demonstracije, kada se »stvar okrenula« pretvorio se u »vatrogasca«, a obična je studentska masa pokazala vapijući politički analfabetizam. Ne davši se pokrenuti na ulicu, ona se držala »rezervirano«...

Već je rečeno da u pogledu »novih ideja« pobuna u pojedinim zemljama ne pokazuje veliku invenciju, — ona radije kopira gotove uzore kao što je Pariz. Tako je bilo i s akcijom okupacije sveučilišta i njegovim proglašavanjem »revolucionarnom ustanovom«:

— Sveučilište u Parizu proglašeno je »Autonomnim pučkim sveučilištem«;

— Sveučilište u Frankfurtu proglasilo se »Crvenim sveučilištem Karla Marxa«;

— Univerzitet u Beogradu (slijedeći frankfurtski primjer) proglašava se »Crvenim univerzitetom Karla Marxa«;

— Sveučilište u Zagrebu proglašeno je »Socijalističkim sveučilištem Sedam sekretara SKOJ-a«.

Takva mini-revolucija sveučilišta svakako je inspirirana primjerima Kine i Kube, ali nije bilo vremena da se s akcijom ide do kraja: naime da se profesori i studenti pošalju na »ideološko preodgajanje« (= prisilni rad) na selo. Jer kao što su »revolucionarni studenti« neprestano isticali da žele učiti od radnika i pozivali ih u amfiteatar da im oni drže predavanja, tako su i mnogi »revolucionarni profesori« došli do spoznaje da valja učiti od studenata... Uostalom, nisu li kubanski instruktori davali detaljnu pouku »bijesnima« iz Nanterrea kako se prave barikade i »Molotov-coctaili«...?

8. Kritika mini-revolucije »slijeva« i »zdesna«

Poput poznatih izljeva oduševljenja što prati svaku političku romantiku, i studentska mini-revolucija započela je općim entuzijazmom za apsolutnu slobodu života, rada, ljubavi itd. Ali su tijekom vremena u njoj sve jače dolazile do izražaja one male grupice »ekstremne ljevice« koje su joj u većini slučajeva uspjele nametnuti svoj »stil«: terorizam, agresivnost i okrutnost prema svakom protivniku. Revolt se pokrenuo kao »klasna borba na sveučilištu: studenti kao radnici protiv profesora kao kapitalista« s ciljem rušenja diktature »birokracije i tehnokracije« u današnjem društvu, za punu realizaciju slobode, pa i prava manjine. Jasno je da takva načela mogu vrijediti samo primijene li se univerzalno, ali kulturna mini-revolucija to odbija uzurpirajući slobodu za sebe: ona je odriče svojim protivnicima, fizički ih zastrašuje i revoluciju shvaća kao puku destrukciju. Koliko li je dekana u Francuskoj premlaćeno, koliko li je obrana doktorskih disertacija na Sorbonni razjureno, ali »bijesni« ostaju nemilosrdni. Sve to, naravno, nije moglo a da nastupu mini-revolucije ne udari pečat sektaške brutalnosti: frankfurtski maoisti izviždali su staroga Ernesta Blocha, grubo napali Theodora W. Adorna kao »izdajnika« i »salonskog komunista«, i još mnoge druge. Profesora Jürgena Habermasa — kome se baš ne može prigovoriti da ne stoji dosta lijevo — to je navelo da slične ekscese u Frankfurtu nazove »crvenim fašizmom«!

Sve što izaziva paniku i narušava uhodanu kolotečinu jednoličnoga pogona razvijenoga industrijskog društva javlja se u njemu kao smetnja koju što prije i efikasnije valja odstraniti. Na pragu postindustrijske civilizacije stare konture negdašnjih velikih društvenih grupa nisu više jasno ocrtane, ali se ove svojim mirnim držanjem mogu razlikovati od marginalnih, disidentskih socijalnih pseudogrupa što siju oko sebe nemir i nesigurnost, jer se još nisu uspjele »adaptirati« u takvoj sredini. Odatle izviru nužne podudarnosti stavova nekih tradicionalno oprečnih političkih stranaka i njihova jedinstvenost u odbijanju kulturne mini-revolucije. U Zapadnoj Njemačkoj npr. vladajuće kršćanskodemokratska i socijaldemokratska stranka jednako oštro osuđuju studentske nemire kao »anarhiju«, a tome se stavu zdušno priključuju i sindikati. Na isti način u Francuskoj degolistička vlada i opozicija, tj. KP i sindikati sklapaju savez protiv svih »izazivača nereda u zemlji«, u vrijeme svibanjske krize 1968. g. kao i danas.

Karakterističan je u tom pogledu oštar sukob između KP Francuske i »nove ljevice« koja se sve više približava »marksističko-lenjinističkoj revolucionarnoj KPF«, tj. »institucionaliziranim« maoistima. Pristaše Waldeck-Rocheta nisu štedjeli riječi ne propustivši ni jednu priliku da napadnu protagoniste kulturne mini-revolucije:

BIJESNI SU FORMIRANI OD STANOVITIH GRUPICA (ANARHISTA, TROCKISTA, MAOISTA ITD.) SASTAVLJENIH UGLAVNOM OD SINOVA KRUPNE BURŽOAZIJE, A VODI IH NJEMAČKI ANARHIST COHN-BENDIT...

A službeni organ KPF »Humanité« tome dodaje:

TI LAŽNI REVOLUCIONARI MORAJU BITI ENERGIČNO DEMASKIRANI, JER OBJEKTIVNO, ONI SLUŽE INTERESIMA DEGOLISTIČKE VLASTI (3. V 1968. g.)

Za uzvrat »bijesni« su istakli na svim plakatima:

KOMUNISTIČKA PARTIJA = LEGIJA STRANACA BURŽOAZIJE

Zanimljivo je primijetiti da je moskovska »Pravda« tek 30. svibnja, tj. nakon poraza »bijesnih« u Parizu zauzela negativan stav spram Cohn-Bendita i njegova učitelja Marcusea optužujući ih »da hoće podijeliti naprednjački pokret protiv kapitalizma«...

Po sličnoj shemi reagiralo se gotovo u svim zapadnim zemljama: kulturna mini-revolucija pokušava se svesti na »revolucionarni snobi-

zam« i »revolucionarni ekshibicionizam«. Pa ipak, sve što se u Parizu dogodilo sa studentima nikako se ne može pripisati samo »utjecaju kubanskih instruktora« a još manje tek »pošiljkama novca izvana«...

U socijalističkim zemljama nema posve određenih i jednoznačnih ocjena zapadnoevropske kulturne mini-revolucije: uglavnom preteže rezerviranost. Što se pak domaćih prilika tiče, tu su stavovi uvjetovani posebnim prilikama u svakoj zemlji. U Varšavi, iz već poznatih razloga, službeni stav prema studentskom pokretu ostaje negativan, u Pragu je pozitivan, a u Beogradu — podijeljen: Neki su politički i kulturni radnici odmah emfatično pozdravili studentske akcije, većina je odgovornih ljudi čekala dok su se događaji malo rasplelí, a onda zauzela negativan stav. »Politizacija« studenata i omladine, za kojom se toliko čeznulo, napokon je došla, ali se pokazala veoma dvosmislenom...

Zasebnu temu tvori reagiranje istaknutih kulturnih radnika u svijetu na studentsku mini-revoluciju. U Francuskoj npr. Sartre se u razgovoru s Cohn-Benditom uzalud trudio da iz njega izmuze neki određeni program, sve dok mu ovaj nije nedvosmisleno rekao: »mi nemamo i nećemo da imamo neki fiksirani program za budućnost...« Kada se član KPF i pisac Louis Aragon 11. svibnja pojavio na studentskom mitingu na bulevaru Saint Michel, jedan mu je stekliš doviknuo: »Čisti se stari čičo«! Na to mu je Aragon odvratio: »I ti ćeš jednoga dana biti stari čiča« — svakako veoma »revolucionaran dijalog«! I Jean Genet posjetio je okupiranu Sorbonnu 29. svibnja, i odatle izašao zgražajući se: »Sve što sam vidio me ženira (!)... neću da budem saučesnik stvaranja novog poretka...« Progresivni političar Mendès-France pokušao je »kanalizirati« događaje, ali je nekoliko puta bio izviždan. Razočaran, izjavio je:

KAD BIJAH STUDENT VIDJEH TUČNJAVE PO LATINSKOM KVARTU, ALI NIKAD SLIČNO DIVLJAŠTVO

Opustošeni latinski kvart pružao je žalosnu sliku razrovanih ulica, srušenih barikada, razbijenih izloga, oborenih stabala i zaudarao po paljevini izgorjelih automobila. Tada je nastala najbolja šala godine: degolisti i stekliši uzajamno su jedni druge optuživali da hoće provesti *»balkanizaciju Zapadne Evrope«!!*

Kao intelektualna moda »nova ljevica« održala je samo jednu smotru političkog folklora, ali su njezini happeningi pokazali prilično zastarjeli repertoar. U mnogobrojnim sukobima s policijom pao je samo jedan jedini student, ali je zato o tim događajima objavljeno oko tisuću publikacija! Kulturna mini-revolucija izazvala je mnoge protivnike, pa se tih dana među studentima pojavila i »nova desnica« oko »Mouvement Occident« s fašističkim programom, ali osim podmetanja bombi u ljevičarske lokale nije znala pokazati ništa drugo...

Za kulturne historičare, pisce i znanstvenike kulturna mini-revolucija 1968. g. u svijetu svakako tvori veliku temu kojoj ozbiljno još nitko nije pristupio. Bijesni su razvili i svoj vlastiti jezik — brutalnost i prostota njegovi su glavni atributi:

PARTICIPATION = PIÈGE AU CON!
VOULEZ-VOUS LE RE-FAUR-ME?
VEAUTEZ!*

* Participacija je p... zamka
Hoćete li re-faur-mu — aluzija na tvorca sveučilišne reforme E. Faurea
Umjesto »vautez« = glasajte, grafija »veautez« = telite se.

Nije poznato jesu li mini-revolucionari kao poticaj za svoje čine uzimali posebne afrodizijake ili pak marihuanu, LSD i slične narkotike... Sigurno je da su sveučilište pokušali *uništiti*. Kao povod, ali ne uzrok revolta studenata, zacijelo figurira sveučilište. Ono je antikvirano mnogostrukom hijerarhijom i birokratskim sponama. S jedne strane ono čuva hijerarhijski duh feudalnih staleža, s druge pak ono se pretvara u masovnu tvornicu tehnokratskih kadrova. Čovjek kao obrazovana ličnost i kao subjekt demokratskog odlučivanja, kao da je na sveučilištu zaboravljen. Sigurno je doduše da u pitanjima duha nikada ne može odlučivati ni kvalificirana demokratska većina, ali je isto tako izvan sumnje da upravljanje kulturno-prosvjetnim ustanovama pa i sveučilištem, ne može ostati samo stvar državne uprave, a još manje ceha profesora-mudraca. Samo *novo formuliranje prava i dužnosti* studenata može osigurati ispravan odgoj budućih »vodećih građana« i u tom smislu to može biti palijativ protiv »akcionizma« pobješnjelog totalitarnog »ljevičarstva« i njegova političkog masohizma što živi od provociranja policije i teroriziranja svojih neistomišljenika. Istina je, treba reformirati sveučilište, ali će njegova kriza biti prebrođena tek onda kad se razriješi kriza suvremenog svijeta; u tome je velika šansa i u isti mah granični domašaj svake sveučilišne reforme.

9. Izgledi

Među mnogim sukobima što razdiru današnji svijet važno mjesto zauzima *sukob pokoljenja*, mladih i starih. Parodoksno je to što njihovu »klasnu borbu« također očekuje izjednačenje. Dok mladi nastupaju kao rušioci svih tradicija kao pukih »predrasuda«, optužujući stare kao senilce i zahtijevajući da stari odu jer je došlo »vrijeme mladih«, stari to, naravno uporno, niječu. Oni smatraju da su mladi još infantilni te moraju učiti od iskustva starijih, nastaviti započeto djelo i njegovati slavne tekovine... Treba čekati da se nešto postane... Za stare ne postoji problem starih i mladih, jer oni ne vole što stare, i uvijek se osjećaju mladima. Ali mladi ne popuštaju, i prijepor neće da se stiša, i kao što se s puno prava u mnogim zemljama danas primjećuje izrazita tendencija gerontokracije, tako se kao reakcija na to prirodno svugdje javlja i želja za juventokracijom. Sporu nema kraja sve dokle god ljudi budu mladi i stari, a nema izgleda da će se na tome što uskoro izmijeniti...

Sukob mladih i starih zato je odnegda postojao i uvijek će postojati, ali iz toga ni na koji način ne proizlazi zaključak da je to glavni sukob našega vremena, a još manje da se središnji sukob prošlosti i budućnosti u sadašnjosti odvija baš u tom obliku. Velike bitke odlučujućih realnih snaga u povijesti prije no što se biju na bojnom polju, biju se u glavama svojih učesnika, kao *bitke velikih ideja*. Svako doba zato ima svoje idejice i velike ideje za koje se bori, a opredjeljenje za nešto veliko u povijesti zacijelo bitno nadilazi razlike pokoljenja. Prirodna je i razumljiva ogorčena borba čovjeka sa smrću, te iako on zna da će je napokon izgubiti, on se odupire tome da mirno podlegne starenju, naime približavanju smrti. Stoga je i svako fetišiziranje bilo mladosti bilo starosti jednako glupo i reakcionarno — bez obzira na »revolucionarno« ruho.

Svjedoci smo velikih promjena u svijetu i u nama samima, i što se dalje krećemo brzina na tom putu raste, — a uostalom ne živimo li već i mi realno u astronomsko doba? Kriza što nastaje sukobom sta-

roga i novoga na taj način postaje stalnim pratiocem povijesnoga zbivanja, zaoštrava se i nema nade da će se doskora »konačno« razriješiti, iako to ne znači da se to mora dogoditi jedino silom, što znači ratom. Ali isto tako odatle neminovno slijedi da ni ratovi nisu isključeni kao oblici razrješavanja povijesnih kriza. Zahvaljujući neviđenom arsenalu uništavajućeg ABC oružja i njegovoj relativnoj jednakoj razdiobi među velikim silama, svima prijeti jednaka opasnost od totalnog uništenja. Ta ravnoteža strave pokazuje se kao svjetska pat-pozicija i nitko se ne usuđuje prvi započeti rat jer nije izvjestan u njegov ishod. Uz bezbroj relativno malih lokalnih ratova od posljednjega je svjetskog sukoba prošlo već gotovo četvrt stoljeća — relativno dugo s obzirom na dosadašnji ritam izmjene rata i mira u svjetskoj povijesti, a novoga svjetskog rata — nema! Neki reakcionari smatraju da upravo ta okolnost čovječanstvu smeta: nagomilavanje agresivnih nagona i destruktivne energije traje i predugo; ne mogavši se isprazniti od tih »viškova« — čovječanstvo je na rubu kolektivne histerije...

Što se mladih ljudi tiče, imaju li pravo oni što vele da je današnja generacija, rođena nakon 1945. g. upravo sazrela za sudjelovanje u ratu, a budući rata nema, ona mora na neki način upotrijebiti svoje viškove energije? U svakom slučaju, dokonoj je mladeži beskrajno dosadno. Možda se studentska mini-revolucija barem dijelom može pripisati i takvoj potrebi kolektivne agresivnosti i okrutnosti koja raste upravno razmjerno porastu životnoga standarda i produženoj dokolici? Isti takvi reakcionari vele da mladim ljudima treba bilo kakav »ventil za ispuh«...

Odavno je poznato da svaki gospodarski, društveni i politički sistem ima svoju uzlaznu i silaznu fazu, pa smo tako i svjedoci vremena kada se naporedo govori o krizi liberalizma i socijalizma, jednako na Zapadu kao i na Istoku. Izlaz iz te krize može netko tražiti u ratu, ali ona se može razriješiti i konvergencijom sistema, njihovom uzajamnom asimilacijom, kako to već mnogi na obje strane svijeta predviđaju, pa čak i priželjkuju, među ostalima Amerićanin J. K. Galbraith, i Rus A. D. Zaharov. Nitko na svijetu više ne može poreći da se i na taj način već vrši stanovita »negacija« postojećih sistema, a taj put nije puka destrukcija. Da postojeći sistemi nisu najbolji nije nikakva tajna, ali ono što je najteže, to je predložiti *istinsku alternativu.* Biti »protiv potrošačkog društva« i u isti mah tražiti »savez s radnicima« (ili i seljacima), kako glasi glavna mobilizaciona parola pariskoga revolta — znači tražiti drveno željezo. U pitanju su dvije različite faze industrijskoga društva koje su u Francuskoj stvarnosti realno pobrkane, što očito zadaje teške glavobolje svim francuskim političarima ljevice i desnice, ali iz čega naravno još ne slijedi, kako to misli Sartre (koji uvijek sve zna) — »da se komunisti boje revolucije«. Činjenica je da iz toga stanja stvari do sada još ni jedna francuska politička stranka nije povukla radikalne konsekvencije, a pitanje je jesu li one kadre nešto tako učiniti ostanu li pri postojećim doktrinama i vodstvima.

Mladenački polet može se i danas zagrijavati za barikade, ali poučno je znati što je o njima pisao jedan Engels još 1895. g.: po njegovu se mišljenju one u Zapadnoj Evropi teško više igdje mogu podići. Mnogima se je teško ili gotovo nemoguće pomiriti sa svršenom činjenicom da je doba političkog romantizma i pseudoromantizma zauvijek prošlo. Ma što tko rekao, ali je činjenica, da su najveće komunističke stranke na Zapadu definitivno postale parlamentarne, a pojam svjetske revolucije »estetizirale« kao najviši ideal. Kome se to ne sviđa može kontestirati takvu zbiljnost i na taj način da se mjesecima ne pere, ne brije,

i ne šiša te postane maoist, ali time svijet neće »izmijeniti«. Kad se pak takva politička romantika »institucionalizira«, onda u ime apsolutne slobode i pravde kao apstrakcije provodi teror, i na kraju mora spasti na najprimitivnije oblike totalitarizma. Zato je i danas također poučno ponovo pročitati Hegelove stranice o jakobinskom teroru iz »Fenomenologije«: *apsolutna sloboda i strah!*

Na kraju, treba reći i to zašto je Marcuseova prognoza u biti neodrživa, usprkos svojoj popularnosti. Ponajprije, pomalo je čudno što je Marcuse postao poznat široj publici upravo pred svoj odlazak sa sveučilišta — u penziju! S mnogo smisla za analizu dominantnih pojava suvremenog konzumnog kapitalizma, Marcuse ga »kritički« tj. sociološki odbacuje kao smišljeno perverzni, prividno bezbolni oblik represije i eksploatacije. Slično tome, on smatra da sovjetski oblik socijalizma ne pruža realnu alternativu, jer i on stoji pod vladavinom »načela izvedbe«, tj. razvijajući modernu tehniku i ekonomiju teži visokoj radnoj proizvodnosti kao uvjetu visokoga životnoga standarda. Drugim riječima, suvremeni kapitalizam i socijalizam jednako teže istom najvišem cilju — obilju, i zato društvo obilja ili postindustrijsko društvo silom stvarnosti čini neposrednu globalnu perspektivu svih zemalja.

Bez obzira na naša pojedina slaganja ili neslaganja s tom analizom, recimo da nam se barem njezin rezultat čini plauzibilnim.

No Marcuse ne ostaje pri tome da analizira, on i prognozira, on pronalazi terapiju za današnju bolest svijeta u »svjetskoj revoluciji nagona« pod vodstvom »nove ljevice«, ugnjetenih rasa i obojenih naroda. On sam doduše ne veli to tako jasno, ali njegovi su ga učenici ipak ispravno shvatili. Cilj je takve svjetske revolucije — ostvarenje sreće kao svrhe ljudskoga života. Odstranivši sve »pesimističke elemente« iz psihoanalize, pa i sam Freudov princip Thanatos*, za njega se ta sreća definira kao čisti Eros: priroda čovjeka ili eros jesu jedno te isto. Uzme li se u obzir kakve je on ozbiljne filozofske škole prošao (Heideggera i Hegela), gotovo je nemoguće povjerovati kako takav zagriženi pobornik historizma u svim oblicima na kraju postulira i estrapolira jednu *bez*-povijesnu i *nad*-povijesnu ljudsku prirodu kao transcendentalnu svrhu povijesti. Kako je i zašto uopće moglo doći i faktički došlo do otuđenja i postvarenja te prirode »totalizacijom« rada u današnjem svijetu kao rezultatu dosadašnje povijesti, to od Marcusea ne možemo doznati. Ali otkuda onda znamo da se to otuđenje može potpuno ukinuti? Odakle nam ta izvjesnost i legitimacija za takve prognoze!

Poput svih velikih mislilaca prošlosti i sadašnjosti, Marcuseov veliki učitelj Hegel, naprotiv, smatra čovjeka i njegovu prirodu — upravo kao povijesne entitete, — ne samo dobrima, nego i *zlima.* Stoga nije čudno što Hegel upravo *zlo* određuje kao pokretačku silu povijesti, odnosno njezina napredovanja. No ako čovjek prema svojoj biti može biti *dobar i zao,* onda je prirodno što ne teži samo sreći nego i *moći,* a povijesno iskustvo to bogato potvrđuje. Napuštajući stoga varljivu nadu da će čovjek ikada postati apsolutno dobar, mi smo samo čvrsto uvjereni da on može postati relativno *bolji no što jest.* U toj borbi protiv zla u sebi i svijetu sastoji se čovjekova sloboda i pravi povijesni napredak: da obuzda »drugu tamnu stranu« svoje prirode u sebi, te stalno iznova poboljšava sve stvari u svijetu. Među njima i socijalno-politički poredak, kako bi on bio što skladniji s »dobrom stranom« ljudske prirode. Zato se čovjek

* Usp. o tome opširnije: D. Pejović, *Otuđenje i otkupljenje,* »Forum« br. 3, Zgb. 1965.

uvijek iznova otuđuje i razotuđuje, a sloboda se može uvijek i svagdje ostvarivati, svakako bolje ondje gdje su »relativni momenti posredovanja« tj. instrumenti za to adekvatniji onome dobrom u čovjeku. Ti su instrumenti *društveno-političke ustanove,* i zato je uvijek bilo lako srušiti one zastarjele i stare, ali je vraški teško izgraditi nove i bolje od starih, pa upravo zato novi svijet nastaje revolucijom ali *i* evolucijom. Dokle god on došao na tom putu, i ma koliko netko protiv toga bjesnio, svijet time nikada neće postati »najboljim od svih mogućih svjetova« ili nekakvim »rajem na Zemlji«, bez ikakva zla i nasilja, straha i beznađa, laži i obmane, jer čovjek kao »biće potrebe« *ne može nikada biti apsolutno zadovoljen.* Zato i jest biće povijesti, a filozofija je jedan od izvanrednih putova da se ta istina spozna.

Mnogo toga u suvremenom svijetu Marcuse je veoma dobro uočio, ali svoju vlastitu problematiku on *nije* radikalizirao do posljednje konsekvencije. Zato umjesto post-filozofskoga mišljenja nudi ono pred-filozofsko, kao da je pobornik nekoga optimističkog pseudomita prosvjetiteljstva. Kada ga pitaju zašto »punta« studente, Marcuse odgovara »da ih on nikada nije pozivao na pobunu«. To mu ipak ne smeta da u svojoj »posljednjoj fazi« vjeruje u utopiju: »Nije više potrebno da čekamo na tu izmjenu prirode čovjeka, ona se odvija pred našim očima. Upravo se ta pobuna nagonâ danas zbiva u *globalnom ustanku mladeži,* naročito studenata. To je danas jedini pravi pokret za mir, a stoga i zbiljska opasnost za postojeće: nenasilna moć negacije« (*Neues Forum,* XV/179—180, Wien, Nov-Dez. 1968. g.).

Uslijed svega toga nije pretjerano da kažemo: upravo je Marcuseova doktrina sreće fatalna žrtva *»jedne dimenzije« bitka,* naime da se on samo raskriva i povijest omogućuje kao zbivanje sreće. Filozofija i post-filozofija danas znade da se traženje istine zbiva sve dotle dok se raskriva i *u isti mah prikriva,* — to je povijest, i zato je ona *i povijest zla, nasilja i nesreće.*

Pariski studenti, međutim, povjerovali su Marcuseovim proročanstvima uzevši ih ozbiljno:

REVOLUCIJA SE TAKOĐER BORI ZA LJEPOTU. POMOZITE NAM DA PROTJERAMO RUŽNOĆU IZ SVIJETA

Dà, nitko na svijetu ne voli ružnoću, ali kako npr. sve ljude učiniti lijepim, sve stvari dobrim i svaki dan sunčanim? Ako išta možemo učiniti, onda možemo samo to da zdušno zajedničkim snagama starih i mladih, profesora i studenata, i svih ljudi dobre volje, prionemo na posao i činimo ono što je realno moguće: treba umjeti provesti reformu sveučilišta, obitelji i društva, i mnogo čega drugoga. Uspijemo li na temelju socijalističke tržišne privrede uspostaviti što veću socijalnu pravdu i političku slobodu u svijetu — učinili smo najviše što možemo. Drugoga puta nema. Što su nas studenti, makar i na neugodan način, na tu našu zajedničku dužnost podsjetili, svakako je njihova velika zasluga. Ako pak mladež želi da joj pripadne budućnost, onda iznad svega na svijetu *ima da nauči misliti!*

Sumarna bibliografija

1. Daniel Cohn-Bendit: *Le gauchisme — le remède pour la maladie sénile du communisme,* Paris 1968
2. U. Bergmann, R. Dutschke, W. Lefèvre, B. Rabehl: *La révolte des étudiants allemands,* Paris 1968
3. Alain Ayache: *Les citations de la révolution de mai,* Paris 1968
4. Alain Schnapp et Pierre Vidal-Naquet: *Journal de la commune étudiante,* Textes et documents, novembre 1967 — juin 1968, Paris 1969
5. Herbert Marcuse: *La fin de l'utopie,* Paris 1968

Periodici:
L'enragé, Paris 1968
Action, Paris 1968
Le rouge, Paris 1968

Kratice organizacija

UNEF — *Union nationale des étudiants de France* (Nacionalni savez studenata Francuske)
SNE-sup — *Syndicat national de l'enseignement supérieur* (Nacionalni sindikat visoke nastave)
SDS — *Sozialistischer Deutscher Studentenbund* (Socijalistički njemački studentski savez)
APO — *Ausserparlamentarische Opposition* (Izvanparlamentarna opozicija)

POMLADITI SE ILI UMRIJETI

Vlatko Pavletić

Na jednoj našoj političkoj konferenciji izračunato je da prosjek godina prisutnih delegata iznosi — gotovo pedeset![1] Sablasno odjekuje ova brojka u današnjem svijetu u kojem, na mnogim stranama, upravo mladost nameće društvu svoj ritam, svoj ton, svoje poglede (i svoje promašaje, i svoje zablude!).

Kada u nas mladi moraju biti spremni da bez ikakvih posebnih uvjeta i garancija pristanu na ukrcavanje u tamo neku devetu prikolicu desetog vlaka za bolju budućnost, onda je za njih već i ta bolja budućnost samo — »bolja budućnost«. Jedna fraza više, ideja bez pokrića u stvarnosti!

Mladi rado vjeruju sugestivnim, pa makar i golim riječima. Dugo su i strpljivo slušali priče o tome kako su se stariji borili za bolji život budućih, tj. njih, mladih, današnjih, rođenih poslije 1941, koji sada kucaju na vrata očeva i djedova tražeći posla i pravo sudjelovanja u donošenju važnih odluka — donedavno uzalud. A sada? A sutra? A ubuduće?!?

Na mnoga egzistencijalna pitanja što ih muče mladi uzalud očekuju odgovore od tolikih istaknutih ljudi koji se vrte u uvijek istim inicijatornim krugovima, silom demagoške horizontalne rotacije; čuju ih jedino kad objektivnim uzrocima opravdavaju tuđe subjektivne poteškoće, jer na vlastitoj koži još nisu dovoljno osjetili svoje subjektivne pogreške.

Dolaze djevojke i mladići koji žele raditi, jer su verbalno odgajani u duhu ideje po kojoj je rad najveća vrijednost i najbolji način da čovjek postigne sreću u društvu, a vlasnici vila i korumpirane »veličine« odgovaraju im: »Samo polako«; »Samo ne eksplozivno«; »Čekati, i samo čekati! Strpljenjem do uspjeha!« Takav odnos mogu primiti jedino kao prvi, ozbiljni udarac svojoj naivnoj vjeri da se mirnodopska praksa obavezno podudara s uporno propovijedanim revolucionarnim načelima. Riječima svojega vršnjaka utvrđuju u takvim sukobnim situacijama, makar i preuveličanu činjenicu da mnogi njihovi učitelji — osim na riječima — stvarno nisu više s njima i da *»zemlja više nikom nije mati«.*[2]

---

[1] Ovaj je članak napisan prije studentskih nemira u Francuskoj i u nas, ali je odbijen kao »previše alarmantan« za novine. Događaji koji su uslijedili osporili su ovu ocjenu, ali kako nisam siguran da su deaktualizirali i neke od nabačenih problema i otresitih misli, objavljujem ga s dvogodišnjim zakašnjenjem, jer sam uvjeren da je uvijek bolje glasno razmišljati, makar i na krivom kolosijeku, nego apatično primati svaki impuls, bez obzira s koje strane dolazio, kao sudbinski neminovan.

[2] Ovaj, kao i svi idući citirani stihovi u članku (kod kojih nije naveden neki drugi izvor!) uzeti su iz pjesama jednog od najmisaonijh mladih hrvatskih pjesnika — Željka Sabola.

Prije nego što osude takve »slabe« i »malodušne« ili »prerano razočarane« bilo bi dobro da profesionalni dušobrižnici ispitaju vlastitu savjest, savjest pokoljenja u kojem su neki zaslužni pojedinci stavljali svoj tvrdi potpis i na sudbinski važne spise a da pri tom nisu razmišljali što uistinu ozakonjuju. Vlastite pogreške opravdavali su »historijskom nužnošću«, izbjegavajući svaku odgovornost u isto vrijeme dok su mnogi ušutkani pojedinci, njihovi suvremenici, morali primati ponižavajuće optužbe za grijehe o kojima nisu ni sanjali a kamoli da bi ih počinili. *»Sve sam pokušavao a završilo je nasiljem«,* kaže pjesnik.

Staro ne odlazi a novo već dolazi; nema odsječene granice — proces traje. No, već na prvom koraku u život mladi ne mogu biti toliko iskusni da shvate dubinska kretanja pa da u potmulim praskovima razaznaju da to puca — led.

Dojadilo im je da »slušaju o podvizima koji njima nisu dani«, jer su — kao i svaka mladost — bili »težem putu skloni«, tj. putu borbe u kojoj će i oni biti protagonisti a ne samo sudionici memorijalnih marševa u slavu zaslužnih otaca. Stoga upozoravaju:

djeca smo vam
ali ne i baštinici
svaka se prošlost mora ognjem otkriti
želite li da vas pratimo

Mladi dovikuju, mladi se bune... hoće li dobiti satisfakciju?

U tom pogledu nisu bez iskustva:

glasnijega
sve teže te čuju

Naoružani električnim gitarama mladi nastupaju sa svojim pjesmama protesta, svjesni da ne donose bitno nove ideje — u tome smo sumišljenici — nego nameću potrebu da svi bez iznimke djelima neprestano potvrđuju davne svečane verbalne prisege na velike tekovine humanizma i socijalizma, na ljudsku solidarnost prije svega. *»Sve nam teže biva, a toliko ste obećavali«* — ovaj prijekor možda nije toliko prihvatljiv koliko je poučan: ne bi trebalo mnogo obećavati bez sigurnosti da će se veći dio toga i ostvariti.

Zazirati unaprijed od istine znači laž ustoličiti na pijedestalu društvenih vrijednosti. Tko laže — uspijeva. Nije loše čak ni onima koji vješto glume da vjeruju u sve ono u što stvarno temeljito sumnjaju.

Definirajući što nije socijalizam, nepomirljivi poljski filozof, Lešek Kolakovski, tvrdi da se socijalističkim ne može smatrati društvo »u kojem je jedan čovjek nesretan zato što govori ono što misli, a drugi je sretan zato što ne govori ono što ima na umu«. Premda je Kolakovski marksist, razmišljanje mu je previše zadojeno idealizmom i vjerom u ostvarivost gotovo nemogućeg: u podudarnost ideala i stvarnosti.

Mladi ne pate zbog toga što oko njih nije sve idealno nego zbog smetnji na koje nailaze u svojim pokušajima da kritikom ukažu na izopačenosti i devijacije, na stranputicu kojom se nikada neće ni približiti idealima, onim istim idealima što ih inače dijele sa svojim očevima. (Ali to je, na žalost, gotovo sve što su očevi dosad bili skloni podijeliti s njima!)

U prijelomnim trenucima kad biva »naglo poremećen sav poredak« mladima je najteže, ali i najlakše. Teško im je jer ih zbunjuju neočekivani obrati neprimjereni njihovu dotadašnjem iskustvu o ljudima, ali

ujedno i lako jer se ne osjećaju krivi za sve što se događa. Okrivljavani su eventualno za namjeravanu — iako nedokazanu — pobunu. Zaista, svaki će im prijestup biti prije oprošten i brže zaboravljen od otvorene pobune protiv tolikih prijetvornika i prestupnika.

Pjesnik shvaća zakone konformizma — *»pamti: dok ne poklekneš neće ti vjerovati«*. Ali u isto vrijeme, rekao bih, ako možeš, pamti: kad poklekneš, više nećeš samoga sebe uvažavati, pa ćeš postati magnetofon za uvjeravanje, sebe i drugih, da su tvoja uvjerenja uistinu tvoja i da zavređuju da ih se naziva uvjerenjima, premda su samo apriorni pristanak na sve, pa i na zabludu, pa i na najgrublju laž pod maskom istine, ukoliko se time osigurava mir i sigurnost. Samo, čiji mir?! I kome — sigurnost!?

»Oh, smirit ću se ja smirit«, uzvikuje rezignirano mladi gnjevni pjesnik Goran Babić koji nije morao čitati Henryja Millera da bi osjetio potrebu za najzazornijim riječima izazova, gledajući kako još uvijek uspijevaju oni što *»ljube ručicu generalnom direktoru«*; i on ne može drugo nego da *»piša kao bebica na lijepe riječi«*, svjestan da mu ni Domovina više ne može uzvratiti nježnošću u ovo moderno glacijalno doba. (*»Sneg i led«*, rekao bi Erih Koš!)

Za one koji su pripravni bez mnogo dvoumljenja sastaviti optužnicu zbog blasfemičnosti Babićeve *Averzije prema alkoholu* u cjelini, potrebno je citirati uistinu uzbudljivu njegovu ispovijest — *Ja i ostali frajeri:*

gore u meni Hrvatska
i Matija i Neretljani i Zrinski
i Sinjani i Kozara i Domagoj
pale se drevne vatre i pan tvoj pjeva u šumi
i plakao bih plakao rođena
kad nam kažu da smo frajeri
da su se oni borili da bi se mi opijali
da su oni ubijali da bismo mi živjeli

protiv koga mi da se borimo voljena
kad je sve tako lijepo i dobro
ti znaš
krv tvoja u meni struji od pamtivijeka
more tvoje i zemlja
opori tvoj san
nikad i nikome ne mogu te izdati
ne mogu te prevariti
ni ja ni ostali frajeri

Neka se zamisle nad ovim stihovima oni »nepogrešivi« i »pravovjerni« koji tako olako proglašavaju ljude narodnim neprijateljima i agentima stranih špijunskih organizacija, oni okorjeli i oblaporni koji bi omladini da neprestano nešto predbacuju sudeći većini, sudeći o onima što znaju i misle na temelju površnih dojmova s ulice, na temelju huliganskih ispada jedne izopačene ili kriminalom zaražene neznatne manjine.

Huliganstvo ne počinje s današnjim dugovlasim i dugokrakim bezdomašima; siledžije smo imali prilike upoznati mnogo prije njih; zatjecali smo ih na mjestima gdje im nije bilo mjesta, na foteljama s kojih su nam davali do znanja da su oni naši bogovi a mi možemo birati, ili da sagnemo glavu ili da je, tako reći, više nikada ne podignemo.

Kad su osionost i primitivizam u pitanju, tuđi nam uzori i parametri zaista nisu potrebni!

Ništa manje od stihova moraju nas uozbiljiti, da ne kažem baš dirnuti, ležerno izrečene misli jednog trezvenog mladića — Zlatka Markusa (»Encyclopaedia moderna« 5—6, 1968):

Vrijednosti bez pokrića jesu one o kojima se toliko govori; to su one stvari o kojima se toliko govori baš zato što ih nema, a nazvat ih možemo i moramo onako kako se obično zovu. Dakle, to su: drugarstvo, tolerancija idejnog traženja, trpeljivost, bratstvo, jedinstvo itd. U povodu ove posljednje parole sjetite se ličnosti i problema koji su bili tretirani nakon Briona, sjetite se koječega što u raznim oblicima dnevno puni naše novine. Ideološke koegzistencije imamo ponajmanje. Ima u Molièrea fraza »zastupnik božjih interesa na zemlji«. Vidite, i danas ima previše zastupnika oko nas, no s tom razlikom što ne zastupaju »božje interese«, nego, govoreći o budućnosti i još koječemu, zastupaju svoje interese, i to vam je sve. Ljudi koji traže svoj nazor na svijet prolaze određenu skalu uvjerenja i neuvjerenja, dakle u stanju su traženja i nalaženja. Takvi ljudi često dolaze u vrlo, vrlo teške situacije. To se osobito tiče mladih ljudi. Mlad čovjek tražeći svoj nazor na stvari oko sebe mijenja razne kutove gledanja i odnosi se prema nizu stvari shodno svom trenutku svijeti. Dakle, ta mišljenja koja najčešće nisu ni približno apsolutna mogu u nas postati kafkijanska karakteristika za nekog čovjeka. Pitanje naše ideološke trpeljivosti jest upravo tu i u tome što se ne dopušta vrludanje i traženje, nego se unaprijed kaže: stvari su takve i takve i o njima treba misliti to i to, i tu nema vrdanja; a ako čovjek želi slobodu, a morao bi je željeti, tada ima, i uvijek će biti vrdanja; dakako ne kod svih. Netko će uvijek radije biti zastupnik nego tražitelj. I čini mi se da to nekako u povijesti tako i ide: jedni nešto brane, osobito ako jedu kruh iz toga što brane, drugi sumnjaju i napadaju — ti su kvasac budućnosti, jednostavno zato što je čovjek avantura i neizvjesnost. Monopoliziranje svake sigurnosti i snagatorsko naturanje rješenja osvećuje se kad-tad. Možda je sve ovo malo anarhično, ali ja u tome vidim svoju slobodu: da sumnjam, da se ne svrstavam i da ne vjerujem, jer je preočito da mnogo čemu oko nas ne treba vjerovati.

Najveću će pogrešku, nakon svega, učiniti tko prvi povuče crtu između dvije tobožnje fronte, između »mladih i destruktivnih« te »starih i konstruktivnih«. Uopćavanjima je popločan put do zablude kao i do istine, stoga valja čista srca primiti istinu mladih koja je ona ista što se još razabire na zastavama proslavljenim u proteklim bojevima.

Ne protestirajmo olako protiv spontanog, nemanipuliranog protesta mladih koji se zalažu za ono isto za što su ginuli, kako se to već kaže, najbolji sinovi revolucije, ali — suprotstavljajmo se odlučno i argumentirano svima koji bunt mladih iskorišćuju za svoje prljave ciljeve. Da bi se »spasili« mladi od obmanjivača i kvazirevolucionarnih zavjerenika protiv individualne slobode građana i ravnopravnosti jugoslavenskih naroda i narodnosti nije dovoljno samo objašnjavati: potrebno je — biti s njima. S njima pod ruku osigurati demokratske uvjete za stvarnu afirmaciju revolucionarnih ideala o pravednijem i humanijem svijetu.

Mudro je razmišljati o uzrocima gnjeva mladih, i o njegovim dalekosežnim posljedicama, ali još je mudrije nadahnjivati se tim gnjevom za nove podvige.

Apsurdno je biti sumnjičav prema mladima samo zato što su oni beskompromisno protiv svega što zaudara po truleži. Naprotiv, valja prihvatiti njihovu opomenu jer ukazuju na rane koje moramo liječiti nećemo li da organizam ugine gotovo neprimjetno — raspadajući se, drogiran slavom, nesvjestan vlastite propasti:

prekasno sve raspoznaješ
silovito se doba mijenjaju
što je još noćas blistalo, u oklopu
dan se van svijeta raspada

Valja zbiljski odjelotvoriti teoretski popularnu krilaticu: pomladiti se ili umrijeti! Tada će možda dobiti svoj puni, i posve novi smisao, stih Željka Sabola:

Očevi su ovdje mlađi od nas.

Zasad su, na žalost, sve stariji, i na opasnom putu da definitivno izgube povjerenje vlastitih kćeri i sinova, ukoliko budu i dalje — radi svoje bolje današnjice — nagrizali njihovu »bolju budućnost« trošeći neodgovorno međunarodne zajmove koje će morati neodgodivo vraćati čak i pokoljenja što tek dolaze.

STRAHOVI DOLAZNIKA

Jozo Vrkić

Književnici koji kasno počinju stvarati znak su kasnosti neke kulture. (Tin Ujević)

1. Proglas samotnika

Sve kazujem iz ogorčenja, pa kako ne bih o vlastitoj sudbi u kulturi domovine. Bio je slučaj da sam naučio pisati (koliko je mojih vrsnika ostalo bez pučke škole!), a po drevnom zakonu, kao najstarije dijete u obitelji, dopalo me da se školujem. Uza sve to ćutio sam neiskazivu potrebu da nešto kažem jezikom svojih roditelja, i to bi se moglo kazati kako sam i sâm počeo stvarati kulturu. Time svoju gorčinu dijelim nadvoje. Što da vam kazujem o prvoj: o neimanju knjiga, o Splitu bez čitaonice, okruženošću urlicima nogometnika... Morao bih kao pripadnik najmlađeg naraštaja hrvatskih pisaca govoriti u ime ostalih — to ne činim. Uprav je ta samotnost započinjanja osnovna ćut moja.

Već je svima znano kako se u hrvatsku književnost ulazi skupno, časopisno, uturka se jatomice, onda se pobode i ono što ostane — biva naraštaj. Govorit ću o sebi: to što kasno počinjem pisati, jest od toga što kasno počinjem živjeti. U tridesetoj godini goli proleter! Kasnost se može opravdati zorenjem, očvršćenjem duha i čak sretnim slučajem: tako se preskoraci ono mucanje. Ali se može kazati da toga početništva bude uvijek, pa je tako pisac na gubitku vremena. Naša književna mladost nije bila heretična, tko bi se usudio lanuti što.

Sad ćutim da je određenje moga bića bila zaturenost i smetenost. Neljudski oskudno školovanje, neimanje *nikakvih* uvjeta za samostalnu misao. Prebrojite na prste ovaj naraštaj *dolaznika,* to su s reda mladići s kamenjara. Još jedno: gotovo svi bili su osuđivani, sumnjičeni. (Kako bih zaboravio onu nesretnu zoru u sobici studentskoga doma, kad je moj kljast otac nenadano banuo, neispavan i ispućen rekao: »Hvala bogu, moram materi javiti da si živ.« A to su u momu selu, bogu za leđima, premećali kuću jer sam u Omišu tražio s ocem rabljen pisaći stroj. Htio sam *početi pisati!)* Ono što naši prethodnici krste *šutnjom,* zbog nemogućnosti da kažu sve što ćute i drže istinom, nas je *poklopilo.*

Tko su *oni!* Čini mi se da to počinje u srednjoškolskoj nastavi, gdje ti ne dopuštaju iznimnost ni izrazitost. Glavni žbir moje gimnazije, profesor povijesti, *zabranio je da se ocijeni moja zadaća iz hrvatskoga jezika na temu* O ČOVJEKU — napisao je pod njom: »Pesimizam je negiranje današnjice.« Prama tom profesoru — koji se sada zdebljao — ćutim »gadljivu samilost« (Desnica). Na fakultetu počne tvoja nova krvava adaptacija. Dani i noći fizičkoga rada da se školuješ, neupućenost, samotinja do korijena bića, kriza *nepripadnosti.* Pesimizam postaje opasan. To je već nazor na svijet. *Asketizam.* Ćutiš u sebi slavenstvo, panteizam prirode, kazuješ sebi kako je ta mračnost tuđa tvomu na-

rodnom biću. A kakav narod — sâm si, samotan. Čemu knjige, misli, zbog njih se *stidiš*. Primaš roditeljska pisma puna zemlje, težačke brižnosti da se okrušiš.

U književnosti su odvijeka jezgra bili dolaznici sa sela; naš je naraštaj gotovo posve seoski. Valja uzeti u obzir gospodarstvenu kašnju, koja je utjecala na ovu duhovnu. Došao si iz prirode u raskoljnikovsku niskost svodova, ćutio sudbinsku *postupnost* življenja. Tu nema ni međulistova, u časopise (namijenjene talentima) infiltriraju se oni koji *neće napredovati;* zatupi te ovčje gajenje istih forma. Kažem ti, sve je to *sporedno* uza životni problem: kako opstati. Diplomirao si, sad nema posla, opet u svoje selo, u skučenost, praviš isprave za kanadskog drvosječu, za vrtlara u francuskom samostanu, poći ćeš sa seljaninom ispravljati čavle u kelnski okoliš, a on se tuži kako bi se u domovini zadovoljio da bude željezničar, carinik...

Oci jedoše kiselo grožđe, a djeci trnu zubi. Otrgneš se iz sela uz neljudske strepnje hoćeš li biti primljen na posao, i otkriješ sveopćiji problem. Upoznao si nacionalnu nerazriješenost, i ćutiš kako se vraćaš na davne početke: socijalna i nacionalna tema opet te obuzima. Smiješna ti je šutnja o tomu, čemu strah tvoje zemlje od riječi, čemu progoni zbog izrečenoga, ako *nedjela* ostaju nekažnjena. Hoćeš biti načisto: nacionalno pitanje u nas nije više vjersko-etničko, nije iracionalno i opasno nerazložno, to je problem centraliziranja, središta koje sve jede poput sitnoga trbuha hobotnice u srijedi nje; mučno ti je sakrivanje onoga što se *može riješiti.*

Nemam što izgubiti, a mogu dobiti sve. Neki bi kazali: ja sam *ništa,* zato i malen dobitak za me ima veliko značenje. To je naša osnovna ćut svijeta, od privremenosti, oskudice i stalnog straha da te uhode; na mladu čovjeku to ostavlja zamjetan trag u njegovu pisanju, pa tako u nas nećete naći humora, zanimljivosti, lakoće. Tu nema one krasne distance, *divne daljine,* u svemu ti je mističnost riječi, svetost knjige, magičnost slova koje bi htjelo preobraziti svijet. Tko zna, možda će netko od nas talentom nadvladati vlastito stanje. Kakav je to književni naraštaj nekoga naroda u kojemu na prste ruke možeš izbrojiti njegove mlade pisce, to su slučajni izdanci, omlade iza ljute zime.

Moja *ćut svijeta* ovakva je kako je iznosim.

2. Strahovi dolaznika

Riječ *strah* biva temeljna u misaonom određenju današnjega čovjeka, ona je u govoru opća i njoj se utječe dijete i razborit čovjek da objasni svoju nemoć pred svijetom. U inačici *strahić* očituje se već neka mističnost, a riječju *strahovi* čovjek se posve iskazuje kao biće pred otajnim, nespoznatljivim. Tu nije pred jednim, nadjačanim, to je *predljivi strah,* ritmično obnavljanje tjeskobe. Kanim govoriti o tim strahovima mladoga pisca — dolaznika u nov način priopćenja svoje stiješnjenosti. Uskost prostora, ljudi i svekolikog doba sili ga da se odupre tim zidovima, to je kušanje bijega iz tamnice koja se bliži.

Možemo se zapitati: zašto čovjek nije u socijalizmu nadvladao to pra-stanje straha. Ima ljudi koji se ne boje (barem ne onako kakva je ćut straha o kojoj mislim), to su oni koji su postali vlast... ne znam kakav je njihov strah; mi koji dolazimo u svijet koji je stvoren, sačinjen prije nas, strahujemo od prijekora: dolaziš na gotovo, otkuda ti pravo

da opovržeš ono na čemu se nisi trudio. *Kao da sam ja kriv što sam se rodio.* To je prvo neprijateljstvo sa svijetom, suočenje s pred-svijetom, s onim što je bilo prije nas. Otuda je naš strah u socijalizmu poseban, kao da mi nemamo pravo (tu smo još u sferi humanoga, gdje se uvažuje razložnost) na nijekanje svijeta u koji smo *došli,* a nismo ga *sačinili.*

Sad ja postavljam pitanje. Netko je od mojih predaka živio *tu,* bio na *ovoj* zemlji, a moje biće ne zaboravlja *vezanost s rodom.* Kako ne možete shvatiti da je prvotno moje pravo na život, a ne na suđenje o životu, i ne meni suđenje. To je istočni grijeh mladosti, rođenja u društvu, da unaprijed najveći dio moga bića izopćujete. Pisanje jest potvrda uprav toga *dijela prognanog bića,* jer ja ne nastojim potvrditi ni pravo na osobno ime ni žudnju za kretanjem... jer mi to nitko ne uskraćuje. Hoću sveđer zadobiti slobodu koju sam izgubio rođenjem (tko zna da nisam željno čekan plod, uzdanje matere, a to što nisam prihvaćen *punim* svijetom, znak je nečega dubljeg i usudnijeg od ljubavi).

Rekoh, to je još sloj humanoga, mislenoga. Pa ma kakvo nas zlo snašlo u tomu, podnijet ćemo ga uspravno i s nekim mirenjem. Ali smo mi pred iracionalnim i neljudskim, kao pred hladnim zubom usnule nemani. Nikakvo zlo od nje ne mogu podnijeti. Tako kažem za onaj strah, za one strahove od krivnje koju ne mogu predvidjeti. Činim nešto, i već moja etičnost ne zna može li to biti osuđeno, sve je izvan mene. Zaludu dobre nakane, za sve možeš biti potvoren. Ja sam pred književnošću kao pred mitskim, bojim se da moja riječ može pokrenuti usnuloga zmaja. To su strahovi dolaznika.

A pita se jesu li neke teme tabui, ne pita se ima li uopće čiste riječi. Dubravko Jelčić lijepo se zapitao: »i još nitko nije napisao roman jedne naše suvremene radničke višečlane obitelji, koja dobiva mjesečno pedesetak tisuća starih dinara na izravno samoupravljanje, nitko također nije uzeo kao motiv svoje proze malverzacije na visokoj razini, pa besposlicu, iseljavanje naših ljudi na rad u Njemačku, moralne devijacije nekadašnjih revolucionara, čak i protagonista revolucije...« Možda zato što se u takvomu životu nijedan pisac nije iskušao, ili zbog toga što prognanost dijela svoga bića ćuti u drugome, u *usudnijem.* Rekao bih da naša proza ne može biti problemska ni zabavljačka, ona je neracionalna koliko i svijet kojemu se *opire.*

Ivan Pandžić u svojoj priči »Zapis roba« na jednom mjestu kazuje: »Zar je odista veliki Herod dovoljan za slavu jednoga naroda...« — pročitavši to, ćutio sam koliko je strahova u tim piščevim riječima. To su one riječi koje nadilaze svoju pojmovnost i možda su drukčije neiskazive. To je rečenica-tema. Zbog tih strahova mi ujezgrujemo, sažimamo svekolike teme u rečenice. Temu o odlasku na rad u Njemačku, koju sam ćutio na vlastitoj koži, ja sam u svomu pričanju iskazao gotovo usve ovako: »Sve su velike riječi ovdje ishlapjele, puši se samo goli život, kao daždevnjak kojeg su djeca ubila nakon kiše.« I sad mi se čini da je to najviše što o tomu mogu kazati, da je najsukladnije neiskažljivosti besmisla te pečalbe naroda.

Ili su po srijedi u svemu tome strahovi. Izvanknjiževni strahovi, iz onoga ne-humanog sloja, od usnulog zmaja.

Kako njih nadvladati, svladati izvan sebe i prevladati u sebi. Je li to moguće pomirenjem, kad očite sukobljenosti nije ni bilo. Čak da se umjetnost uzme najpolitičnije što je moguće (i s velikom mjerom zle namjere i zazora), pa se odmah traži u njoj odnos prema društvenom sustavu, kažem da je ona uprav socijalistična: ona posve govori u ime naroda, a ne znam ima li ičesa svrh narodne volje. A to što ona ćuti in-

tuitivno (jer piscu-pojedincu nije dostupan narod u svojoj posvemašnosti) da je narod raznoličan, *raznorodan*, jest osnovni nesporazum vlasti i umjetnika; vlast naime za se misli da je narod samo ona. U tomu se ne može sporazumjeti pisac i vlast, jer pisanje i počinje od te pobune *podanika*, koji hoće da bude čovjek sa *slobodom ponad sebe*.

U našem slučaju nesporazuma ne bi trebalo da bude, barem ne u ovako malenu narodu kao što je naš. Mogao bih postaviti protupitanje (koje me muči od prve zrelosti): tko je pozvaniji govoriti u ime socijalizma od mene. Ja sam proleter! — a vi to niste posve. Ljubim sve narode u svojoj domovini, a za vas to ne mogu kazati, jer kanda ne volite »preveliku« slobodu drugih. Čak sam do korijena ateist, ako ljudsko biće određujete i tom isključivošću. Komunist sam — naravno, u duši — pa biste se više trebali da zapitate otkud ne iskazujem činom svoju pripadnost. Sve to kazujem takvom nuzgrednošću da se očituje jasno nebitnost iz koje se množe strahovi. Oni iz bitnosti ne mogu ni doći, bitnost je razumijevanje posve, ona ukida svaku tjeskobu.

Baš u toj spoznaji raznorodnosti naroda može biti neko zajedništvo vlasti i podanika. To bi značilo uvidjeti i svoje nametništvo i nepotrebnu podaničku pobunu. Između vlasti i umjetnika jest narod, a kakav je on, to se ne može prosuditi. Dolaznik u vlast ne može propasti, jer on ne traži priznanje (ono ga već čeka), a najveći je strah umjetnika (mlada čovjeka uopće) da neće biti *potvrđen*. To ti je misao da nikad nećeš imati kućište, da nikad nećeš vidjeti svoju knjigu, ako pišeš. Govoriš sebi kao ono lice u Čehova: »Propade tvoja glavica!« Već si u ranom djetinjstvu vidio svoju rezbariju kako resi učiteljev stan, ćutio si da u svemu propada tvoj talent, još i gore: kako će ono što svojim talentom učiniš, drugi *prisvojiti*. To su strahovi zaturenosti.

Zato ne mogu pripadati nikakvoj skupini, nikakvu naraštaju, mogao bih jedino onomu čemu se grupa obraća.

Vidjeli ste kolika je ozbiljnost moga pitanja, ja u nj polažem veliku nadu, pa mi se čini da je ovo nekakav začetak dijaloga s vlašću. Pričinja se isprva da ja znam kakva je ona, ali ne znam što je, dočim se ne pokazuje. A ne kazuje se ni u ovim STRAHOVIMA, u množiji pečata kojima je pričepila moje riječi. Možda mi ona neće ni u čemu nauditi, pa se lijepo pokazati kako nije ono što o njoj mislim. Ali mi smo nasmrt zavađeni, ona mi se mora *pokazati* da bi me minuli strahovi. Zašto se vlast ne bi započela *kajati*, jer u onoj golemoj povijesnoj dobiti, što zovemo Četvrtim plenumom, ona je samo kazala *da postoji*, a još nema dokaza kako je stvarno nestala i kako tamo, *gdje je bio strah u čovjeku, navire sloboda.*

3. Tucači alabastera

U ovoj suženoj nadi da ću zadobiti bitno biće, sloboda je ono što me još uzdrži. Stoga jer je ona u meni i onda kad je nema, uzdam se u nju na koncu svega, ako me već mimoiđe u opstojnosti.

A moj vrsnik, mlad časnik, ovako mi reče: »Dosta vam je bilo slobode!« U njegovoj zluradosti i usnoj pjeni ćutio sam nemoć i neki tamni nagon, i napokon spoznah kako sveudilj izviru mutni ljudi. Da sam to čuo od onoga bivšeg staljinista, odmahnuo bih rukom, a evo jednoga što opet prijeti u nečije ime. *Komu je to bilo dosta slobode? i tko su ti što raspolažu njome?*

Ti gadljivi poluintelektualci koji su sretni što ima zatvora, diče se silom ma u kakvu obliku bila, misle da je uniformnost način usavršenja, uživaju što ima vlasti nad čovjekom, i sami bi žrtvovali vlastitu slobodu za neki nepostojeći politički sklad. Ne misle ti časnici o zadnjim uzrocima ovoga lažnog zbivanja, ovoga očaja što si središte svijeta tekar kad iz njega nestaješ.

Kako ćeš njemu kazati da slobode nije nikad bilo i da je sloboda ono što bi me moglo učiniti čovjekom. Ne onim s propagandnih američko-ruskih slika zanijetosti nad epruvetom, nad blagostanjem i kućom punom strojeva. Moja misao slobode jeste da mi bićem nitko ne upravlja, da nitko moje biće *ne uzima u svoje ime*. Da nikakav vlastodržac i nikakav društveni sustav na ovoj kugli ne uzima mene kao potvrdu svoje potrebnosti. Što bdijete nada mnom jesam li glasao, volim li vlastodršce nad sobom, što vas se tiču moje misli... Ne podnosim vaš govor o *asketizmu puka;* na tom *odricanju momu*, vi ste živjeli u *izobilju*. Našu oskudicu, siromaštvo naroda i neku sirovost ponašanja, oduvijek su naše ideologije slavile.

A umjetnik se više ne zavarava da će išta promijeniti: njegova se knjiga javlja kao nešto što pripušta vlast u one imaginarne pretince, iza nje je strašan smijeh onih unaslonjačenih i voštana ravnodušnost puka. Moraš imati ogavnu hrabrost da pišeš knjige. One ti samo povećavaju muke bića koje bi htjelo imati u svijetu udjela. U ovome momu dosadanjem životu ni jedna mi se odluka nije *uvažila*. A nisam odabrao ni pravu borbu! Ne odstupim li od tupih načela umjetnosti (koja je sva u svome temelju svetootajstvena, vjerska, magična, osniva se na obmani moći riječi, dotiče etičko biće — sve ono što treba već jednom uništiti: jer *otupljuje* i ravnoduši), proći ću kafkinski ispod svih tih silničkih naslaga, prenuvši se nenadno, osuđen procesom kojemu se ne opirah, i blago ću prihvatiti *svoj* žrtveni nož. Umjetnik je otkrio vlastito biće kad se dohvati političke borbe, kad uzbiba ljude.

Ovakav je put u cijeloj povijesti bio običajan, i sve se svršavalo lomačom, paljenjem dlanova. Jer u odrekništvu mišljenja, zadnja je ona sartrovska dubina svih egzistencija: *misao proti sebi samomu*. Ovaj maleni put pisanja knjiga trebao bi nas dovesti pred požare, valove naroda, pobune iz temelja. I zato je uputno soljačima pameti da ne zatru posve te sitne proplamsaje žudi bića za iskazivanjem zgažene osobnosti!; što stalno pušete u istinjane istine i slobodice: mogu se ugasiti, a mogu se i razbuktati.

U »Mrtvom domu« Dostojevskoga uznici tucaju ubijel. Ne radi se više o tucačima kamena, o bijedi koja je tvarna i bezizlazna. U takvoj sniženosti života sve biva usporeno, pa nema gigantske provale ni gnjeva. I nisu za nas mučilišta, žeženja dlanova, sažiganja, krunjenja užarenim gvožđem. Sad ćeš kao lice u Solženicina drhtavom rukom potpisati svoje ime ispod *doživotne presude*.

Omamljeni pričinom slobode, na vulkanu smo tame. Mi ništa ne vidimo i ne znamo jer se na nama ne iskušava taj nakazni svijet prijetnje.

Dugo sam kušao otvoriti neka željezna vrata, kroz malenu rupicu brizgao mi studan mlazić zraka u opnicu prsta, od nekakva golema prostora za vratima. Vidjeh da je kvaka zarđala i potamnjela, i znoj mojih dlanova bi joj prva toplina. Uniđoh kroza staklena, brišući dugo postole, da se dodvorim mramoru, koji je ledeno ležao kao ploča nad glavama pod sobom.

Vratar mi reče da on s tim nema ništa, to je djelokrug dotičnoga, bojao se da mu u nekoj mračnoj ulici ne zarinem nož u leđa. Ali mi iza stupa dođe oružnik i upita. A, ja sam taj... Odmah. »Javi šefu da je stranka tu.« Obojica držahu telefon, uzajamno su govorili, tražili sobu broj 15... 12... 351... 1237! Jao, majko! Šaptali među sobom, u mikrofon, pa podvikivali, ljutili se na sobe, *a zbog koga... ove tu* osobe.

Usaljenost oružnikova lica još bih podnio, ali on me žalio, motrio me klimom glave, onim pck-pck, poput onoga »žalim te kao sina, nesretno dijete, što si učinio«. Ništa mučnije nego kad te žali utovljen čovjek. Svinjska sućut, što nisi prilagođen, što se ne žiriš. Došlo mi od straha mokriti. Htjedoh u podrum, naniže. »Ne može!« Ah, da, dolje su oni podmramorni.

U sobi je čistačica još sabirala papire, nekakve goleme s jedincatom riječju. Prvi čovjek bez brkova stajao je prema svjetlu, nazreh mu kroz prozirne vratne žile nadvirnulu glavu goluba. Prsti mu bijahu žuti, žuti, obuzme me strah.

— Molim vas, pušite li vi!

— Ah, ne pušim, ali ću vam ponuditi.

Sad znam: nisam smio prvi prosloviti.

Svi ti maleni strahovi samo su crno okno mračnoga zatiranja osobnosti. Književnost se piše iracionalnim dnom bića i zato je podnošljiva samotnost iz koje se obraćaš. Ona je krhka i nevažna, nije izmijenila nikakav društveni ustroj. U našoj domovini, moj vrli vrsniče, za me je važna jedna *opća sloboda,* prožetost njome svakoga moga i tuđeg postupka. Nju nije zadobio samotnik (onoliko koliko je zadobivena), i zato nema opravdanja nikakav muk, nikakva hamletovska šutnja. To je moj slabašni misaoni krug s pomoću kojega opravdavam pred sobom javno zborenje. Ako sam počeo pisati od ćuti suvišnosti i zaturenosti, ja se pridružujem onomu što je vazda svijetla nit mišljenja: borba *svijeta da se ne ponovi.* A kakav bi to bio opetovani naš svijet!? Isti oni strahovi, i opet laži i politiranje stvarnosti... Istina, ovo u čemu mi živimo još je neko neodređeno stanje zatečenosti u prvoj podjeli rada, ali bi i maleno vraćanje bilo nepodnošljivo.

A ta sitna pukotina slobode uzbuđuje vas kao tamjan đavola. Tvoj um zauzet samim sobom ne zna na čemu svijet počiva. Na tami vjekova, na sveudiljnoj težnji poživinčena čovjeka da ima vlast nad drugima. Nisu novi razlozi koje ti navodiš... Oni hoće opet tucače alabastera, neslobodne do korijena.

»Uskoro donesoše masivne rukavice od sirove kože. Nabili su mi ih na ruke i obje zatvorili katancem. Ovu luđačku spravu za mučenje ostavljaju mi oko šest tjedana. Koža je među prstima ofurena. Ruke bole. Za vrijeme jela oslobađaju ponekad obje, ponekad samo jednu. Kad vršim nužnu, oslobode mi na trenutak jednu ruku. Ponekad je u službi neki Ciganin. On samo podsmješljivo gleda kroz prozorčić i nikada ne izlazi čovjeku u susret. Moram mokriti bez pomoći ruku, u hlače, Duševna bol ponižena čovjeka još je gora od bolova u rukama.

Nakon šest tjedana skidaju mi rukavice. U moju ćeliju doveli su mladog Hrvata... Gleda u me izbezumljenim, uplašenim očima.

»Jesi li duh ili čovjek?«

Čovjek, umirujem ga.

Oko tri mjeseca bio je u luđačkoj košulji. Pokazao mi je u kakvu je neprirodnu položaju morao držati obje ruke čitave mjesece.

Da, htjeli su nas hipnotizirati kao kokoši.

Svakog su slomili, ali Hrvat je ostao čvrst. Nije se znao moliti, ali je stalno vikao: U ime Oca i Sina i Duha Svetog. Nije ih se bojao. Kad su najviše mahnitali, umirivao ih je: »Ne boj se, druže, nećeš postati maršal!« Poznavao je traumatske čarolije...«

(*Traumatologija,* iz bratislavske »Mlade tvorbe«, prema »Republici«, br. 12, 1968.)

Tako mlad čovjek ćuti dolazak na svijet. Krupnjanje straha do vizije. Znaš kako je pod tobom neko neiskorjenjivo zlo. Čini ti se da je to neprijateljsko životu u podzemlju i tamo će te uvući. Ćutiš se kao uznik u Dostojevskoga, kako se na te trusi sitna prašina laži i nasilja. U tom besmislu povijesnog plovljenja, u svijetu bez nade i osobnog uzdanja, na kraju svih opsjena, što ću ja potvrditi i komu ću pripasti...

Pod prahom stucana ubijela, vraćam se u sebe samoga, i evo mi ostade *radost motrenja.*

DIJASPORA POD PRAZNIM NEBOM

Grgo Gamulin

1. Membra disjecta

Pomišljao sam da bi svako razmatranje o rasutim udovima našeg društvenog bića (ili radije onog »užeg«, kulturnog bića, i u užim okvirima republike) trebalo početi *na psihološkom planu.*

(1) Često smo, naime, pomišljali da je do ovog stanja došlo zato što smo se, nužno, udaljili od »herojskog časa« i što je patos pobjede i već sagledanog spasa popustio. S njime je popustila i osjećajna veza, koja je prešla u sjećanje, a nije čak stigla ući ni u umjetnost, pa dakle ni u legendu. Kao rakova djeca odviše jednostavne svakidašnjice otkrili smo odjednom u našoj svijesti kao u ogledalu ovog svakidašnjeg svijeta gotovo zaboravljene razlike: individualne, staleške, etničke, kulturne i — strašne razlike u moći, i razlike u odnosu prema njoj, prema vlasti. Otkrili smo napokon da postoje građani prvog i drugog reda, pojava dovoljna da sama po sebi razori i jedne i druge. To jest, više one prve negoli ove druge. Koga, uostalom, monopol više razjeda: one koji ga drže ili one koji ga podnose? — Ako je, dakle, romantični zanos jenjao, a nove ga generacije nisu mogle preuzeti, popustila je time i moć kohezije: umjesto cjeline, u svijesti su se pojavile pojedinosti, a naše su oči počele zapažati upravo te pojedine probleme i krenuli smo u njihovo rješavanje. To samo po sebi nije loše, naprotiv, pitanje je tek: u koliko je globalno rješenje uvjetovano njima, i obratno, u koliko ta pojedina rješenja zavise od onog globalnog. To je pitanje političke ravnoteže, ali upravo ta nesigurnost uvjetovala je psihološku nestabilnost »vlastite« pozicije uvijek nanovo ugrožavane.

Ili bi (2) trebalo početi ova razmatranja odmah *na planu ideja,* i potražiti vertikalno samo političku jezgru situacije. U tom bismo slučaju mogli reći: dogodilo se, dakle, sve to zato što je misao socijalizma u svijetu ušla u duboku krizu, u teoriji i u povijesnoj zbilji, a i u nas su izostala mnoga materijalna i moralna rješenja jer je ta misao (unatoč velikom stupnju konkretizacije, kao tipični globalni, dakle, utopijski cilj) previdjela mnoge probleme i poteškoće; a u svojoj najrealnijoj konkretizaciji u obliku naše današnje društvene i privredne reforme, sudarila se upravo s najtemeljnijim od tih predviđenih problema, tj. s *problemom vlasti,* koji je problem, u obliku centralizma, te konkretizacije učinio iluzornim. Pa kad utopijski cilj nije u toku četvrt stoljeća približavanja njemu donio one rezultate koje su i društvene skupine i pojedinci očekivali, one prve su počele misliti i sve izrazitije funkcionirati kao posebna »društvena bića« (narodi, staleži itd.), a ovi drugi su ušli u široku struju privatizacije. Uvijek je tome bilo tako kad se univerzalne ideje spuštaju na historijsku ravninu neuspjeha ili polovičnih, tj. realnih ili realističkih ostvarenja: traže se tada nova rješenja, ili posve privatna, ili grupna, ili nacionalna, a utopijski cilj silazi na tu novu, užu, ali konkretniju ravninu, »racionalizira« se i postaje realan u smislu političkog i društvenog »realizma« i razbora. Nije ni potrebno iščuđavati se: ako univerzalna rješenja (socijalizma, humanizma, demokracije) nisu uspjela integrirati i u svojoj vlastitoj političkoj efikasnosti riješiti te konkretne probleme i proturječnosti, oni se javljaju u obliku posebnih interesa: otuda osobno »bogaćenje«, republička autarhija u investicijama i u privredi uopće, jačanje nacionalnog osjećanja, a otuda i osjećaj praznine i pobuna omladine koja je u njoj ostala bez stare vizije, pa pokušava nagonski i iracionalno da je ponovno uspostavi u njenoj čistoći, tj. na planu utopije i načela, čak mimo znanstvenih zakona (u slučaju privrede mimo reforme!) i bez obzira na previđene probleme i poteškoće. Ili pokušava da nađe drugu viziju. Razlaz je ponekad tako potpun da se u nas očitovao u nemogućnosti dijaloga u samim vrhovima (preglasavanje u federalnim forumima), dok su se stavovi u pitanjima o »biti ili ne biti« pokazali ponegdje odjednom iznenađujuće divergentnima (shvaćanja i događaji u vezi s obranom zemlje). Što su »instrumenti« javnog mnijenja te odnose pokazali posve diskretno i stidljivo, uzrok je u njihovoj neosjetljivosti, ili čak zarđalosti, a ne u površnosti fenomena.

Uostalom, latentno postojanje fenomena u svoj dubini i širini društvenog bića osjetilo se veoma »konkretno« i bolno na *moralnom planu,* gdje nas njihova ekspozicija i veza sa uzrocima sili na neka veoma jednostavna razmatranja.

(3) Iz tih bismo razmatranja saznali da je do ovog razlaza među ostalim došlo zbog jednog odviše »prakticističkog« i u biti ekonomističkog shvaćanja socijalizma (koje je često vulgarna primjena reformskih načela stimulacije još i pojačala i lišila ga njegove humanističke aureole). Premda su upravo nosioci reforme, osjećajući ponekad (nedovoljno i stidljivo) opasnosti ove legalizacije socijalne ravnodušnosti, istakli misao »komunističke korekcije« u raspodjeli prihoda i »komunističke solidarnosti« u društvenom životu, oni nisu još stigli da učine više od nekoliko koraka. Otuda pružene ruke prosjaka na ulici, platne koverte radnika čak ponegdje sa 50% mjesečnih primanja, a s druge strane cijele i velike plaće u administraciji, otuda apsurdne razlike relativno malih prihoda visokokvalificiranih stručnjaka i visokih primanja posve nekvalificiranih ili srednjekvalificiranih »radnika« (a taj destimulativan odnos, posve antireformski, podnosimo šutke već godinama); otuda apsurdne razlike »starih« i »novih« penzija koje su ogorčile čitave slojeve i učinile nas smiješnima u našim vlastitim očima; otuda ukidanje dječjeg doplatka, mjera »izvanredne« solidarnosti našeg socijalizma prema dječjem svijetu i radničkoj klasi. — *Ima među tim mjerama takvih apsurda, anahronističkih često i na Zapadu, koji su sami dovoljni da razbiju moralnu sferu što smo je deklarativno (i nad nebrojenim grobovima) gradili iznad naše svakidašnjice.* Sada je ta moralna sfera prsla i nalazimo se usred dijaspore, i sve se odvija (ili se tako govori) kao da je sve to posve normalno, i kao da se ništa nije dogodilo. Čemu taj psihološki »tremor«? — pitat će nas retorički, i još će nam filistarski, iz svoje sveznadarske sigurnosti, dobaciti kakvu ružnu riječ. Najblaža među njima bit će: paničari! To jest, oni su nam tako nešto dobacivali prije lipanjskih studentskih demonstracija. Sada, ukoliko onaj nenadani strah već nisu zaboravili, nisam siguran da bi se tako lako htjeli riješiti otvorenog problema.

*

Samo, ne u cilju preventivne obrane, nego još oštrijeg rastvaranja naših proturječja, trebalo bi uz sve to ocrtati i »pozitivnu situaciju« ovog našeg socijalizma; možda čak onako kako (kao dio istine) izgleda u forumskim referatima. Ta ipak smo privredno najdinamičnija i najuravnoteženija zemlja socijalizma, i standard je veći, i proces urbanizacije slobodniji i brži. Ideje o novom razvoju socijalizma nikle su najprije u nas, one reformske sada se bojažljivo tek kopiraju na Istoku, a misao o samoupravljanju (naša misao) bila je najkonkretnije geslo jednog dijela nove ljevice na Zapadu. Znali smo, na moralnom i političkom planu, mobilizirati gotovo cio narod u danima teških kriza. Decentralizacija je sve do komune i radne organizacije zaista pokrenula inicijative i akcije masa. I u nacionalnim je odnosima u načelu i u prvi mah gledajući sve u redu, ili ga takvim proklamira određeno shvaćanje pojma ravnopravnosti. Umjetnost i sloboda znanosti dosegle su stupanj o kojem na Istoku ne mogu ni sanjati. Pored toga, javljaju se diferencijacije i nove ideje, ustavne promjene često su na dnevnom redu, i mobilnost zakona je više nego očigledna. — A ipak, studentske demonstracije izbile su (ni iz čega?) strahovitom žestinom, i svi su bili iznenađeni. Vlasti su u Beogradu upotrijebile grubu silu, a politička su tijela, zatečena, reagirala improviziranim *Smjernicama,* koje i odviše često očituju oportunistički eklektizam koji ništa ne rješava.

Što sve to skupa znači? To po mom mišljenju i zacijelo skromnom iskustvu znači da i naša naprijed u tri sloja eksponirana teza i ova pozitivna antiteza nisu *cijela istina,* i da ovu treba tek tražiti, i to uvijek hanovo, kako se to već u znanosti radi; jer nas je napokon sama historija natjerala da, u empiriji a ne u deklaracijama, shvatimo da je *socijalizam = vlast proizvođača + nauka;* samo, pitanje je da li je i to dovoljno, i može li jedna ovako »prosta jednadžba« iscrpsti složenost ljudskog društva? Još k tome onog nepoznatog, koje tek nastaje. I, na kraju, ljudske ličnosti u njemu?

Ali mi smo se u našim nevoljama naučili da se ponekad i s malim zadovoljavamo, pa nam se tako čini: kad sa znanstvenom aparaturom krenemo u istraživanje (u analitičku opservaciju, u induktivnu razradu pojava i problema našeg svijeta) već će se i u toj jednadžbi pojaviti njene nedovoljnosti. Na žalost, prije tog istraživanja one su se pojavile u životu samom i bile su na ovaj ili onaj način prisutne i u društvenoj svijesti ili bar osjećanju. One su, dakle, već tu naše prikrivene tajne, ne samo u stvarnosti života nego i u našoj osjetljivosti. Prirodno, tu »našu osjetljivost« lakše je optužiti negoli stvarnost samu: to jest, lakše je optužiti demonstracije studenata i, recimo, štrajkove radnika, koje nam pojave kao oštri noževi ulaze u našu iluziju (ili autocenzuru, ili kulisu) prema slojevima gdje se vjerojatno nalazi cijela istina, opservirana i analizirana. Posljednja zagonetka koja se otkrila iza svega, izvan naših granica, u univerzalnim razmjerima socijalizma, čini se da je zasada upravo invazija Čehoslovačke, ali i prije nje osjećali smo već godinama *kako se iznad nas rastvara svod praznine i kako nas njena disperzivna snaga neodoljivo privlači.* Isprva je nismo znali razlikovati od slobode, i to nam danas izgleda razumljivim: bio je to stvaralački m o m e n a t o s l o b a đ a n j a, koji je nužno stvarao prazan prostor, disponibilan i otvoren za nove ideje i rješenja. Kad smo unutar nekih osamljenih razmišljanja osjetili to blochovsko pomicanje (udaljavanje)

»utopijskog cilja« i strah od toga, iskusili smo i neophodnu jezu od praznog prostora (bez novih misli i zamisli, sa starima koje su se naglo trošile), a u pozadini te naše agorafobije nije ležala, tako, neka pročitana knjiga, poput »Bijega od slobode« Ericha Fromma, nego su ležale ove naše vlastite minule godine. U tim smo se dugim godinama (u onoj »pozitivnoj situaciji« našeg socijalizma) kretali u nervoznim amplitudama koje su nesumnjivo bile historijske, i kad se danas osvrćemo na to naše *historijsko vrijeme* koje smo živjeli, možda bi ipak trebalo razlikovati: što je danas naš vlastiti, individualni taedium vitae, a što je pak sama historijska drama koja se odvija? S tim misaonim i empirijskim amplitudama naš »stvaralački moment oslobađanja« nije bio jednostavno ispražnjavanje — u tome je naša historijska prednost, i smisao ovih dvaju desetljeća na ovom balkanskom prostoru. Zacijelo, nove ideje demokratskog socijalizma nisu ga ispunile — u našem blatu i u našim gudurama to zaista nije bilo lako; ali su se u njemu rodile i krenule na put po svijetu. Jedno mi izgleda da je ipak najvažnije u ovom možda već i neurotičnom osciliranju raspoloženja našeg društvenog bića: što je od ovog »straha od praznine« još jača naša misaona klaustrofobija, velika tekovina ovih dvadeset godina, koja kao da je ušla u slojeve našeg duha i postala čak opsesijom. Teško je uopće i zamisliti tko bi nas i kako mogao ponovno vratiti u neke uske ograde misli i života. Pa ipak, pojam dijaspore koji se nalazi u samom naslovu i u smislu ovih razmatranja prisutan je u književnosti i u umjetnosti, on je u našoj privredi (i sigurno dijelom iz nje motiviran), on je u našoj decentralizaciji kao njeno naličje i zla savjest koju nismo znali ušutkati. Zla savjest mnogih naših vulgarizacija i mehaničkih prijenosa, i promašaja i nepodopština mogla se jedino smiriti k o m p e n z a c i j a m a, i tu se otvara magistralna pouka ovih posljednjih godina: nije li trebalo fenomen dijaspore (koji smo mogli ne samo pratiti nego i *predvidjeti* iz same strukture političkog sistema i iz razvojnog smjera predreformske i reformske privrede) kompenzirati stanovitim načelima iz one u nas toliko sumnjive »kršćanske« sfere »morala i etike«, i projicirati ih u društvene odnose i u vladanje pojedinca? Jer ako je danas očigledno da je to trebalo učiniti (prije svega primjerom, a ne s propovijedi), ne znači li to da to naprosto nismo mogli? A zašto?

Ova opsesivna pitanja nižu se u svom zatvorenom lančanom nizu u našim »napisima«, čak i onda kada nisu izričito formulirana; ona proviruju iz diskusija i iz hladnih statistika, iz studentskih demonstracija i iz »socijalne histerije« koja se tu i tamo već izrazito nazire. Ona se, vidjeli smo pod (1), javljaju možda najdublje, ako ne najupadljivije, na psihološkom planu, a očituju se zamorom, razočaranjem, ali ujedno i s nervozom, sa zahtjevom za parcijalnim brzim rješenjem (Političko-akcioni programi studenata u lipnju 1968!) ili za »kritikom svega postojećeg« kako su neki bili spremni vulgarno tumačiti kritiku istaknutu od strane nekih časopisa.

Nas ovdje, naravno, u prvom redu zanima ova naša kulturna dijaspora, koja se tako izrazito ocrtava pred našim očima, upravo u Zagrebu; ali ona je ipak samo dio (i možda nešto dublji odraz, zbog osjetljivosti medija u kojemu se ogleda) općeg razlaza koji se očituje u cjelini ovog povijesnog trenutka: od političkih vrhova (nesporazumi i sukobi o pitanju proširene reprodukcije, o svenarodnoj obrani, o koncentraciji financijskog kapitala i sl.) do nekih problema i ocjena o razvoju i ulozi,

recimo, književnih generacija,[1] ali u čitavom tom širokom kulturnom registru ona počiva na općoj društveno-političkoj i psihološkoj podlozi, i u toj je podlozi rješenje zagonetke. Je li to dijaspora univerzalna ili nacionalna (i u kojoj mjeri), je li prvenstveno politička, u smislu općih zabluda ili nedovoljnosti socijalističke misli, ili je »samo« moralna, u smislu izravnih, ali i privremenih posljedica pogrešne provedbe te misli?

Ukoliko bi se moglo pretpostaviti da je fenomen razlaza ukotvljen u privrednim slojevima postojanja, čini mi se da bi se to moglo prihvatiti prvenstveno u smislu niskog standarda, odnosno, slabe produktivnosti koju autarhični sistem (po republikama) uvjetuje, pošto je uništen ili temeljito oštećen grupacijski sistem (između republika). U samoj strukturi, bez obzira na republičke i nacionalne granice, grupacijski sistem koji razvija privredne najoptimalnije mogućnosti određene sredine, ne koči autoidentifikaciju te sredine, niti razbija njenu društvenu koheziju. Ono što tu koheziju razbija upravo je pritisak siromaštva i stalna prisutnost osjećaja nesigurnosti; a to je u našem slučaju (u Hrvatskoj i u Sloveniji daleko najviše jer su one imale mogućnost najbržeg rasta, koji je sada usporen) posljedica neracionalne proširene reprodukcije i udvostručavanja kapaciteta već ionako nedovoljno iskorištenih u okviru autarhičnog sistema koji se upravo sada razvija. Umjesto kompletiranja privredne cjeline, došlo je tako do njene fragmentacije, i tu se *nastavlja* disperzivni proces između republika; ali on tu ne počinje, on je počeo u političkoj sferi koja je s određenjem privrednog sistema upravljala. Kao da sve niti društvenog života vode do te sfere u kojoj se skupljaju duhovne odrednice i volja sredine.

Ako je dakle neuspjeh grupacijskog strukturiranja privrede u federaciji (a time i jedinstvenog tržišta i bržeg rasta produktivnosti) doveo do disperzije interesa između republika, ta ista neproduktivnost i materijalna labilnost uvjeta života dovela je i i unutar republika (i nacija) do one disperzije interesa koju su suvremeni sociolozi nazvali *privatizacijom*. U njenim tunelima gase se sve historijske misli i mitovi. Njena zastava je zastava ravnodušnosti.

2. Happening »Molitva za umjetnost«

Pod tom zastavom što se vije iznad rasutih udova našeg nacionalnog i društvenog tijela, odvijaju se već godinama »zbivanja« kulturnog života u Zagrebu i u cijeloj republici, a čak da i izbrišemo navodnike, ne bismo se udaljili od istine: to su zaista zbivanja koja daju magični dojam proizvoljnosti. Dobro znamo da su motivacije negdje prisutne i veoma jasne; ta kako bi se bez njih nešto moglo pojaviti na svjetlu dana! — ali ono što vidimo na ovom svakidašnjem danjem svjetlu, to je niz pojava koje kao da je netko razbacao po našem putu, bez pravog smisla i bez opravdanja, a kojima unutrašnje odnose i neku logičnu uvjetovanost ne opažamo; kao da se radi o nekom happeningu, da upotrijebimo suvremenu parabolu: gradimo grad kao hrpe razbacanih betonskih masa; krparimo već dva desetljeća kulturna pročelja bana Khuena Hedervarija (čak i doslovno: zgrade Hrvatskog narodnog kaza-

[1] Vidi, na primjer, polemiku između *A. Soljana* (Pisac i generacija, »Telegram«, 29. XI 1968. i Kvadratura krugova, »Telegram«, 20. XII 1968.) i *I. Mandića*, Nesporazumi oko »mučeništva«, »Vjesnik« gdje su eksplicitno ili implicitno sagledani neki momenti o kojima će još biti riječi i na ovom mjestu.

lišta, Glazbenog zavoda i Muzeja za umjetnost i obrt, upravo svježe ožbukane), teško smo nekim kvaziekonomskim mjerama degradirali »lijepu knjigu« i prepustili drugome njeno tržište, a onda dižemo pospanu glavu i pitamo sami sebe: gdje smo i kakvi smo? Štaviše, izrugujemo se sami sebi i »uživamo«, kažu neki, čak u našoj bijedi.[2] Znanstveni zavodi skučeni i čitava područja zakržljala, s Jugoslavenskom akademijom koja samo služi našem političkom monopolu da prebaci krivnju na »kulturni sektor« — primjer su jednog sadomazohističkog bipolariteta: za jedne da novac ne daju, za druge da ga ne traže, a za sve nas je to već čvrsto uhodana dihotomija: ravnodušnosti i bespomoćnosti, a zapravo više ni ne znamo gdje svršava jedna, a gdje počinje druga. Na primjer: desetljećima je upropaštavana Moderna galerija (i Grafički kabinet i Strossmajerova galerija), sve je ogoljelo, bez prostora, bez otkupa, bez biblioteka, bez dokumentacije, bez laboratorija, i trebala bi desetljeća da se zaostaci nadoknade, a u »Vjesniku« nam pobjedonosno poručuju: *»i suviše je mnogo učinjeno«!* Atelijeri su puni slika i skulptura koje nitko ne kupuje (i ne treba, čak), a kažu nam kandidno i bez ikakve zlobe: riješen je i problem otkupa umjetničkih djela, i zaštita spomenika kulture... Dvorci zapušteni propadaju, kamenje starih burgova raznosi se danomice, urušeni su čitavi gradovi Istre, a da bi se ovim tempom restaurirali samo pokretni spomenici — jedan je konzervator izračunao — *trebalo bi 100 godina* — pa što nasuprot tome znači ova optimistička ironija o nezadovoljstvu u zapećku. Ravnodušnost? No možda je to ipak samo neobaviještenost ili neznanje — reći će poneko. Na žalost, to se govori i piše u žarištu javnosti, u jezgri društvene samosvijesti. Jer, ako kulturne rubrike velikih dnevnika nešto ne znaju, dužne su, ako takva žarišta jesu, da se obavijeste: kod ustanova koje to znaju, umjesto da ulaze u ofanzivu ovom tužnom duhovitošću kojom misle da mogu zastrijeti svoje krivnje i odgovornosti.[3]

Ova ravnodušnost je, dakle, već žurnalistički »institucionalizirana«. Ona je u određenoj društvenoj funkciji, a raste na pojavi što je odavno zapažena u »masovnom društvu« Zapada, a koja je u nas dobila posebne samoupravne modalitete; to je pojava *organizirane neodgovornosti*. Jer upitajmo se za bilo koju od navedenih »kulturnih činjenica«: tko je za nju konkretno odgovoran? Nitko nije odgovoran, drugim riječima: svi smo organizirano neodgovorni. Neodgovornost je u organizaciji samoj.

Te »nelogične«, apsurdne pojave (naoko nepovezane i samo naoko nemotivirane) nalazimo na našem svakidašnjem putu tako često i uporno, da sam se često našao u situaciji da njihove motivacije branim od optužbe sa zlonamjernosti. To je u nekim kulturnim krugovima već odavna uvriježeno shvaćanje: postoji netko kome je u interesu da u našoj Republici stare vrijednosti propadnu, a nove da ne nastanu, a radi se upravo o vrijednostima koje tvore duhovnu koheziju sredine. Zato se te vrijednosti *zamjenjuju surogatima:* umjesto izložbe, recimo, Jerolima Mišea ili Slavka Šohaja (jedva oglašena), u »Vjesniku« ćete naći čitave stranice o nadomjescima i lažnim senzacijama. I, naravno, o igrama.

[2] *»Svima su već vjerojatno dosadile žalopojke zbog kriminalno lošeg stanja suvremene hrvatske knjige«* — piše jedan naš mladi pjesnik i kritičar i navodi neke »besplatne edicije« i požrtvovne pothvate kao spas i uzor. *»Recepata, dakle, ima; ali kao i uvijek, lijekovi ostaju neiskorišteni. Čini se da je uživanje u bolesti najomiljenija karakteristika koju suvremeni inteligent sam sebi može pridati.«* A. Stamać, Na stranputicama institucionalizma, »Telegram«, 31. I 1969. — Dodao bih: I tako se uzdamo u izlazak i spas izvan institucija, dok drugi upravo na institucijama rastu i cvatu. Nije li to produljenje automortifikacije?

[3] *»Novčano poboljšanje društvenog položaja kulture stavilo je aktivno nezadovoljstvo mnogih kulturnih radnika u zapećak i ono se tamo podgrijava prelazeći u poluzadovoljstvo«* (M. Bošnjak, Nezadovoljstvo u zapećku, »Vjesnik«, 25. I 1969).

Homo ludens je u prednjem planu. Adaptacija ili intencija? O »viziji« ovog našeg malog socijalističkog »društva obilja« i o adekvatnim stimulacijama koje su toliko naglašene u sredstvima masovnih komunikacija trebat će još mnogo toga reći. Činjenica da je na izložbi Jerolima Mišea bilo 90 posjetilaca, je li to uzrok ili posljedica ove psihološke stimulacije, i koje je njeno sociološko z n a č e n j e? Sigurno je da nasuprot dubokim korijenima te pojave, olaka i naoko neodgovorna tvrdnja da je s osnivanjem fondova za kulturne djelatnosti *»i suviše«* mnogo učinjeno, postaje duboko odgovorna i simbolična. Samo, koliko je takva jedna izložba relevantna za duhovnu koheziju sredine? Jednako toliko (u načelu) koliko i činjenica da je »Razlog« izdao jedanaestorici autora knjige *bez honorara* (valjda ne samo zato da bi opravdao dezinstitucionalizaciju kulture), i kao činjenica što se glavni urednik kulturne rubrike glavnog dnevnika Republike te iste godine žali što novčane i tehničke olakšice... *»ne postaju pretpostavke za konačno uklanjanje tog već dosadnog nezadovoljstva koje će se, prema svojim kameleonskim načelima, javiti sad u ovom, a sad u onom smislu«*. A osobno poznajem u ovom gradu nekoliko nadarenih umjetnika tridesetogodišnjaka koji još u životu nisu prodali ni jednu jedinu sliku, i još su k tome »dosadno nezadovoljni«. A zatim se naš happening, koji bi zaista trebalo nazvati »Molitva za umjetnost«, nastavlja kameleonskim transsupstancijama u sve širim potezima: od desetljećima magaziniranog »Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika« u Splitu, kojega jedan hotel sada tjera i iz onih otužnih skladišta, do neostvarenog Zadarskog muzeja sakralne umjetnosti što ga naša organizirana neodgovornost prepušta desetljećima koja teku, i do dubrovačke Pinakoteke što je deseta briga turizma koji ni svoju vlastitu korist nije u stanju spoznati (kao ni u slučaju »Skulpture na otvorenom« u galeriji) — i tako, do nastave umjetnosti u školama, do maćuhinskog odnosa prema institutima...

Umjesto »u zapećku«, naše se nezadovoljstvo tako prostire diljem zavičaja, *i odviše malo aktivno*. Da bi postalo srazmjerno situaciji, trebalo bi imati nešto više imaginacije, i m o ć i z a m i š l j a t i: kako bi se, na primjer, dvorac Odescalchi u Iloku mogao najbolje upotrijebiti sa njegovom dominantom iznad Dunava, ili kako bi napokon, poslije više od dva propuštena decenija, trebalo nešto učiniti za likovnu kulturu Pule ili Šibenika. Takva bi imaginacija možda mogla doći iz mlađih naraštaja, svježa i »neprilagođena«, a pred njenom bi stvaralačkom snagom ona visokotiražna konformistička hladna skromnost nestala kao led na ljetnom suncu.

Ali uspavane snage teško da bi se i tada lako mogle pokrenuti. Poneki muzeji i galerije mogu se uspostaviti, spomenici se možda mogu početi ubrzano popravljati, a trebalo bi za to zamisliti neku zlatnu kišu koja bi odnekud iznenada počela padati; ali ljudske sposobnosti nije lako razviti, a upravo u području svijesti i društvene volje nastala su najteža oštećenja. I, naravno, u znanju koje se sporo stječe i razvija. Što početi s područjima koja su desetljećima prepuštena Jug. akademiji, ovako vođenoj i strukturiranoj, *kakvom ju je naša izvršna vlast osnovala i prepustila njenoj pospanoj stihiji?* U znatnim temeljnim slojevima kulture i znanosti u Hrvatskoj, za mnoge akcije i institucije Jug. akademija je poslužila našoj organiziranoj ravnodušnosti kao prikladna transmisija, kao z a š t i t n a z a v j e s a, zapravo: niti je znala organizirati znanstveno i izdavačko djelovanje (pogledajmo područja povijesti, povijesti književnosti, povijesti umjetnosti, arheologije, pogledajmo njene zavode, muzeje i galerije), niti je htjela i znala tražiti

sredstva. *Upravo je zato bila prikladna.* Upravo je zato bila i honorirana: sjajem časti i reprezentacije i — dobačenim kostima. Ako Strossmayerova galerija ima godišnje 4 milijuna st. dinara dotacije, tome nismo krivi mi, zajednica u cjelini ni njena izvršna vlast, nego kulturni klan u Akademiji — to je s m i s a o ove »neophodne« transmisije, to je ta umjetna magla koja ovu dekorativnu ustanovu ovija, a k o j u o v a p r i h v a ć a i dalje širi.[4] *Kultura kao dekoracija u času dok su ovom narodu i ovoj sredini potrebni i posljednji atomi organizacione i stvaralačke snage* — to je problem koji nam nije stigao ni do prvih slojeva društvene svijesti.

A nije do tih slojeva stigao zato što smo se prilagodili, svi skupa i svaki od nas posebno, zaštićeni privatnim interesom i novom (tobože samoupravnom) mogućnošću ostvarenja tog interesa u kulturnom i u materijalnom pogledu. *Krivnja kulturnih radnika tu počinje, već na pragu adaptacije.* Jer kakva je to kulturna svijest koja nije u stanju da se odupre prilagođavanju, da se prebaci u otvorenu opoziciju i uspostavi staru (ili novu) ocjenu vrijednosti, da ih odijeli od »krivih potreba«? Gdje počinje krivnja našeg socijalizma? Ona počinje na onoj liniji društvene svijesti ili ne-svijesti, na kojoj socijalizam pristaje da posluži (u dokumentima, u praksi ili preko masovnih komunikacija) *kao opravdanje ravnodušnosti s jedne, i adaptacije, s druge strane.*

3. Organizirana neodgovornost i adaptacija

Dijaspora što se odvija unutar ovih velikih i malih fenomena, samo naoko proizvoljnih, ocrtava se začudo na pozadini nesumnjivog rasta društvenog standarda i proizvodne moći Republike (najsnažnije u Federaciji) unatoč teškim odljevima sredstava u druge, zaostale krajeve. I otuda, iz tog nesrazmjera, dolazi upornost dijaboličnog shvaćanja koje smo već spomenuli: *»postoji netko kome je u interesu...«* U svim nesrazmjernim situacijama koje se ne mogu racionalno i na razini povijesnog trenutka objasniti, koje su dakle otuđene od potencijalnih mogućnosti svoga vremena, javlja se pojava satanizacije. Ta dijabolična svijest »nekoga« kojom pokušavamo objasniti apsurde otuđenja pripisuje se u ovom slučaju osnovnim ideološkim odrednicama našeg razvoja; pri tome se zaobilaze historijski relevantne motivacije pojava i događaja, i historijski okviri ovih balkanskih zbivanja, slijepe ulice koje su »malim narodima« od nedozrele historije kao dosuđene (godine 1848, 1914, 1918, 1929, 1941). Na iracionalnu situaciju reagira se iracionalno, to jest jednodimenzionalno, bez apela na analitičku moć historijskog sjećanja koje mnogo toga može objasniti.

Umjesto dijabolične svijesti (za koju su mi neki sugovornici često rekli da se na kraju krajeva može identificirati ili kamuflirati s ravnodušnošću), neke od ovih pojava mogli bi nam objasniti poneki već dobro poznati historijski realiteti koje najčešće ipak nekako izbjegavamo spominjati; a to su upravo realiteti koji određuju disperziju pažnje i anemiju kulturnog interesa naše sredine.

[4] Iz mnoštva podataka koji bi mogli iscrpno ilustrirati položaj Jug. akademije u našoj kulturi iznijet ću, pored već famoznog budžeta Strossmayerove galerije od 4 milijuna st. dinara, onaj Moderne galerije JAZU od 20 milijuna, s ponovnim naglaskom na tvrdnji: Akademijina je krivnja u tome *što to stanje pokriva, a ne denuncira ga* javno (interni zahtjevi i molbe za povišicama ne tiču nas se nimalo); a sav sjaj i bijedu ove ustanove vidjet ćemo jednom jednostavnom usporedbom: dok Narodni muzej u Beogradu sa svoja 82 službenika ima dotaciju od oko 380 milijuna, cijela Jug. akademija, sa 108 akademika i 390 službenika, sa mnoštvom ustanova, instituta i muzeja, svega 700 milijuna st. dinara! — *Prihvaćajući te okvire i te okove, Jug. akademija prihvaća degradaciju nacionalne kulture na razinu materijalnog i duhovnog siromaštva.*

(1) U *prvom* redu činjenica, koje se nedostaci opažaju osobito tamo gdje su potrebne spontane i brze reakcije: to je slab nacionalni osjećaj u Hrvata, njegova atrofija ili čak posvemašnje pomanjkanje na teritoriju čitavih regija. Otuda nedostatak kulturnih refleksa, njihovo prenošenje racionalnim transmisijama, ali otuda i neuralgično reagiranje značajno za svako neiživljeno osjećanje koje se kroz historiju nije normalno razvijalo i ostvarilo. U današnje doba, umjesto normalnog postojanja i reagiranja (što je upravo bila i jest velika šansa socijalizma i šansa tog osjećanja u socijalizmu), dolazilo je i dolazi do iracionalnih i politički abnormalnih izljeva i neefikasnih modaliteta tog inače prirođenog i normalnog čuvstva. I u posljednje vrijeme susrećemo te abnormalne i kulturno nefunkcionalne izljeve, doista ispod suvremene kulturne razine. Sigurno je da su i pojam i stvarna efikasnost »Kulturkampfa« stvar 19. stoljeća, kako bi neki rekli, ali ako je Kulturkampf i danas nužnost autoidentifikacije, on se očito mora »vojevati« na najvišoj mogućoj razini. On bi morao na kraju označiti potpuno i suvereno ostvarenje narodnog bića, i to ostvarenje koje će biti otvoreno svim stvarnim vrijednostima.

Nerazvijen ili atrofiran nacionalni osjećaj ne postulira razvoj kulture ni kao sredstvo (Kulturkampf) ni kao ostvarenje vrijednosti. Otuda njegovo supstituiranje »krivim potrebama«, surogatima, turističkom rasprodajom, a sa »umjetnom maglom« samofinansiranja kulturne smo ustanove prepustili snalažljivosti »kadrova« koji su se u njoj slučajno zatekli. One su tako prešle u privatnu sferu i prestale su biti simbol postojanja nacionalne zajednice.[5] *»Ljudsko strašilo bez memorije«* čini se da je mnogo sposobnije za bilo koju funkcionalnu manipulaciju, ono je privatizirano, ali, bez »povijesne svijesti«, oštećeno u svojoj sposobnosti rasuđivanja, u svom otporu »pozitivizmu«.[6]

(2) A zatim, stanovita ekonomistička orijentacija našeg socijalizma, koja je prebacila težište na »materijalnu bazu« (što samo po sebi, naravno, nije pogrešno), napustila je bitku za socijalizam »u sferi svijesti«. Posve je razumljivo da tu bitku nije mogla dalje voditi metodom mitinga ili »političkog uvjeravanja«, pomoću »ritualnog jezika«, i tu su neki psihološki signali dobro reagirali; ali naša društvena svijest nije našla mogućnosti da tu bitku digne na stvarnu kulturnu razinu (filozofije, nauke, umjetnosti), i da svoju materijalnu orijentaciju kompenzira *stvaranjem* stvarnih vrijednosti. Očito podizanje standarda ne možemo nazvati ponudom surogata; ono je do stanovitog stupnja preduvjet svake kulturne potrebe i »potrošnje«, ali isključenje faktora stvarne i moderne društvene svijesti isključilo je i potrebu »više kulture« (kako bi rekao Marcuse). Ukoliko nije stigla da je podigne i integrira (i tako desublimira), naša ju je primitivna društvena svijest, još efikasnije, *odbacila ante factum*. Otuda naše knjige i časopisi bez čitalaca, i onaj apsurd, neshvatljiv za svaki humanistički socijalizam: uništenje masovnih medija kulture.

Usred ovog balkanskog siromaštva i primitivnosti govoriti o »potrošačkom društvu« može zaista zvučiti kao cinizam; ali radi se ipak o slojevitom društvu i o »slojevima« što već plove prema »zemlji slasti

[5] »Neoprostiva je zabluda današnja utopistička zamisao o samofinanciranju svih grana slovenske kulture. Zbog nje je slovenska kultura postala žrtvom bezglavog prenaprezanja naših društvenih i gospodarskih sposobnosti te je prestala biti jednom od najviših i najplemenitijih briga novog humanističkog društva. Koji od naših političkih takmičara još zna da je kultura nenadoknadivo i jedinstveno dobro s kojim stojimo i padamo« (*E. Kocbek*, Strah od istine, »Kolo«, br. 11, 1963).

[6] Vidi *Th. W. Adorno*, Was bedeutet Aufarbeitung der Vergangenheit, 1960, i *H. Marcuse*, Čovjek jedne dimenzije, Sarajevo, str. 102—104.

i lasti«, koju je moderna sociologija krstila društvom obilja; radi se o psihološkom ambijentu u kojemu rastu nova pokoljenja i u kojemu se odvija naša ubrzana urbanizacija. U tom ambijentu umjetnost kao da zaista nije još stigla do sublimacije koja bi označila neprilagođenu i otpornu svijest, ali zato nam je intelektualna omladina već stigla dati nekoliko »zapaženih« signala. Vjerojatno je najpozitivniji sadržaj tih signala otpor jednodimenzionalnoj, tj. ekonomističkoj kvalifikaciji našeg socijalizma, koju još nismo stigli kompenzirati u moralnoj i kulturnoj sferi.

Negdje unutar ovog razmatranja možda bi se mnogo reljefnije morao javiti problem: *što bi »viša kultura«, ili samo stvarna kultura, mogla značiti za utemeljenje jednog »mogućeg« demokratskog socijalizma, i obratno: što bi takav socijalizam mogao značiti za kulturu samu?* Ali do tog pitanja još nismo stigli. Nismo stigli ni da sagledamo težak nesrazmjer: između zakržljalih medija »masovne kulture« i nekih vrhova »na razini Evrope«, ovog tankog intelektualnog sloja koji još posjećuje izložbe i čita naše časopise — nesrazmjer tako malo socijalistički, čak i sa stanovišta ovog našeg ekonomizma.

(3) Na kraju je jedna velika ideja, bez posebne intencije, ali svojim usmjerenjem prema decentralizaciji i osamostaljenju osnovnih kulturnih jedinica, još više olabavila kohezione faktore; bio je to samoupravni sistem, sa svojom popratnom ali, izgleda, ne baš obaveznom »sjenom« samofinansiranja.

Samoupravljanje je na neki način »svojstveno« kulturnom životu i životu kulture. Ono je dapače već dobilo (u nas i u inozemstvu) stanoviti magični prizvuk koji se identificira s pojmom slobode i čak se kodificira u tom smislu. Institutionalizirano na određen kategorički način, samoupravljanje je ipak oslabilo vezu sa zajednicom i sa društvom uopće, i izoliralo ustanove u njihovim tvrđavama. Ono je i zaledilo status quo u pogledu kadrova i zatečene razine, a samofinansiranje ih je prepustilo njima samima i nekoj hipotetičnoj snalažljivosti izvan stručne sfere. Pažnja ekipa obratila se prema njima samima, posve suprotno od očekivanja, a to znači efikasnost novog funkcioniranja prepuštena je *slučaju*. Tamo gdje su ekipe smogle nešto više snalažljivosti (i to ne stručne nego poslovne) određen ritam razvoja je održan, ako i nije pojačan; ali uvijek bez velikog daha i novih ideja; *za ove su očito potrebna i znatna sredstva i briga zajednice*. Tamo gdje te snalažljivosti nije bilo, ustanove su ušle u »trajanje«, da ne kažemo životarenje. Dodamo li da su središnja tijela Republike ostala bez ikakvih kompetencija i materijalnih sredstava, jasno je da je time *neodgovornost institucionalizirana u samom središtu društvene svijesti*. Očito, dezetatizacija je tu ponešto pobrkana s afirmacijom slučaja, a snage stihije, u koju smo se pouzdali, počele su djelovati veoma efikasno: *negativno i pozitivno*, prema stupnjevima primitivnosti ili kulture, ravnodušnosti ili brige, neznanja ili znanja, kako su se ti stupnjevi već zatekli na terenu. Sigurno je da se na razini komune samoupravljanje očitovalo mnogo pozitivnije, već i zbog zavičajnog »patriotizma«, i da je na mnogim mjestima došlo do oslobađanja lokalnih energija, do inicijativa i požrtvovnog rada; to se smisao samoupravnog socijalizma manifestirao u pozitivnim situacijama. *Oštećene su, međutim, bile zamisli i »projekti« velikih razmjera, to jest nisu se uopće pojavili.* Nije bilo fokusa u kojima bi konvergirala iskustva i težnje u nacionalnim i republičkim razmjerima. Dovoljno je pogledati strukturu i funkciju, na primjer, Kulturno-prosvjetnog vijeća Sabora. Stradale su od toga ponajviše »opće stvari« (naučni rad, kul-

turna baština, izdavačka djelatnost, zaštita spomenika...) i velike »nacionalne ustanove«; stradale su i ustanove u regijama i komunama koje su bile siromašne sredstvima i inicijativama. *Zakon slučaja djelovao je svojom neumitnom logikom.*

Panorama koja se tako ocrtava pred očima svih nešto više obaviještenih i nešto osjetljivijih ljudi ove kulturne sredine (jer za jednostavan, svakidašnji pogled, naravno, mnogo je toga »učinjeno i ostvareno«) postala je alarmantna. Shvaćena kao »organizirana neodgovornost« (primijenjena na socijalizam), a udvostručena upravo u Hrvatskoj uslijed nedostatka spontanih »patriotskih korekcija«, ova je negativna situacija demoralizirala mnoštvo najboljih radnika, imobilizirala energije, te izazvala na kraju traumatske pojave, koje su se očitovale na različite načine: »povlačenjem simpatije«, unutrašnjom emigracijom, pobunom ili, što je najgore, adaptacijom. Problem se rastvorio još izrazitije zbog toga *što je očigledan rast stvaralačkih potencija došao u sukob s ovim ocrtanim okvirima*, i dolazi sve više, a indicira goleme snage koje su ostale zapretane ili su se ipak rasplamsale u spontanom procesu; dovoljno je spomenuti snage koje su se javile u brojnim časopisima Republike, ili na brojnim izložbama bez posjetilaca. Ali začudo, sve što se pozitivno javilo i što je nastalo kao po pravilu ne knjiži se više na račun naše »političke sfere«! A kako je na tu situaciju ona reagirala? Politički ljudi joj nisu posvetili pažnju, oni često tu proturječnu napetost nisu ni vidjeli ni čuli; to jest, oni su je »zapazili« kad je odjednom prešla navodno izravno i u politiku, kao u slučaju »Deklaracije o jeziku«, a vidjeli smo na koji način; u pravilu, na žalost, u većini ostalih slučajeva, kao da je sam mehanizam vlasti *simulirao samoupravnu demokratičnost i svoju »nemoć«*, kad je trebalo čuti signale i intervenirati (u slučaju apsurda s izdavačkom djelatnošću, na primjer). Pa kad se tome pridoda stvarno siromaštvo Republike i njene privrede, nastalo uslijed »sistematiziranog« odljeva sredstava, neurotičko stanje u sferi kulture ustaljuje se, stvarajući traume i na ostalim područjima svijesti: moralnim i političkim. Krug se tako zatvara. *Iz njega, međutim, počeo je da bježi i da se spasava tko to može.* Umjesto u znaku rada i svladavanja proturječnja što su se nagomilala, situacija se odvija u znaku pokliča: *Sauve qui peut!*[7]

Treba li iz toga izvući zaključak o slabosti ove kulturne sfere u Hrvatskoj, koja naprosto nije izdržala situaciju?

U stvari, ta situacija traje već nekoliko godina u veoma labilnoj ravnoteži, ali se ipak održava. Ova ravnoteža, naravno, blokira stvarni razmah stvaralačkih snaga, ali njihov pritisak »odozdo«, iz širokih krugova umjetnika, pisaca i znanstvenika, tu ravnotežu i održava. Pritisak se neprestano sudara s ocrtanim okvirima ravnodušnosti i organizirane neodgovornosti, napinje ih i proširuje. Dobiva se dojam teške organi-

[7] Iz opće pozadine na kojoj se ocrtava psihoza bijega biram nasumce jednu službenu ocjenu s kompetentnog mjesta, koja se ne tiče ni posebno Republike Hrvatske ni samo kulturnih područja, nego cjeline situacije, a može se zamisliti kako se to stanje psihološki odražava na naše posebne sfere: »*Kardelj je spomenuo ozbiljne slabosti koje danas postoje u organizaciji rada, u funkcioniranju odgovornih organa radnog i poslovnog upravljanja, u pogledu osobne i kolektivne odgovornosti ... Ono što danas više nego išta drugo slabi i ugrožava konstantan napredak u razvoju socijalističkog i samoupravnog društva jesu njegove unutrašnje slabosti, nedograđenosti, nerazriješene proturječnosti, nepotrebne stagnacije, pojave nedovoljne radne i poslovne efikasnosti, česte jednostranosti, toleriranje prodora stihije, nedovoljno stimulirana integracija, radom neopravdane socijalne nejednakosti, ekscesi, pojedine pojave društvene nesigurnosti, nedovoljna odgovornost, itd.*« (Jedanaesta sjednica CK SKJ, »Vjesnik«, 3. XII 1968). — To nije crna kronika našeg socijalizma, nego riječ u središtu političke svijesti, i to je mnogo više od onoga što su studenti iznosili. I ovdje to iznosimo ne bez čuđenja, *ali niti ne bez straha*, jer ako je tome zaista tako, nije moguće ne potražiti zajednički nazivnik tih pojava, i to na pravom mjestu, u žarištu društvenog života: u s f e r i v l a s t i, njene strukture i funkcije (na upravnom i političkom planu).

zacione nedovoljnosti, i kao da sve što nastaje u ovoj sredini, nastaje u sukobu s tom organizacionom shemom, s anemičnom voljom ili ne-voljom jednog monopola koji bi čak rado izašao iz sebe sama i potražio saveznike i suradnike, *ali koji to nije u stanju izvesti zbog nesavladanih proturječja svog vlastitog određenja.* A da pored toga postoji »netko« kome je u interesu ova situacija »odljeva« i kulturna blokada, to se može podvesti pod pojam ravnodušnosti, ili možda ipak nekog sitnog i slijepog politikantstva više ili manje kamufliranog, koji je vjerojatno također uzrok dijaspore, ali ujedno i njena posljedica.

4. Zavičaj u svakidašnjici

Jer kad bi na ovom našem socijalističkom nebu zaista vidljivo sjali neki pouzdani znakovi, i ravnodušnost i to politikanstvo mogli bi se bez po muke napasti i svladati izravnom političkom akcijom. Vođena tim znakovima (ne vjerovanja nego jasnog znanja o položaju), ta bi akcija nastupala otvoreno, iznoseći zapažanja i analize bez ikakvih tabua i bez onog *»funkcionalno-unificiranog jezika«* (H. Marcuse) koji nam unaprijed zatvara mogućnost stvarnog komuniciranja. Politikantstvo svake »khuenovske situacije« ubrzo bi bilo razotkriveno, a dokinuta blokada mišljenja i razgovora otvorila bi mogućnost *međusobnog suosjećanja* između ljudi, društvenih grupa, nacija i narodnosti.

Ali nema ni takve akcije ni te otvorenosti. Nalazimo se kao pred nekim hladnim zidom zagonetnih (tačnije, kuloarskih) odnosa i stvari, i događaja koji se odvijaju mimo naše volje. Najteže je to što nas ni rezultati ne tješe; jer i njih bez sumnje ima: u standardu, u kulturi. Ponekad očekujemo nešto od »nove ljevice« i studenata, a niti ne znamo kako da ih dočekamo. Čini nam se da njihove misli ne konvergiraju prema nekom k o n k r e t n o m r j e š e n j u, odnosno, kao da nisu ušle u očekivani sklad s našim političkim nezadovoljstvom. Doživljujemo ih kao još jednu komponentu razlaza u složenom dijagramu sila, i čini nam se kao da je i njihovo nebo prazno.

Kad odjednom, usred razmatranja, otkrijemo da je pritisak više psihološki negoli stvaran, politički, postajemo iznenađeni, ojađeni i na naš vlastiti materijalni standard. Psihološki pritisak naime — no bolje je možda reći intelektualni — ima hladnu oštrinu koja razara: *čak i mala deklinacija stvara preko noći duboki jaz između najboljih prijatelja.* I najmanje neslaganje osjećamo kao izdaju, toliko nam je donedavna zajednički put izgledao jasan i pouzdan, pa kad se, ponegdje, ponovno i konstituiraju neka naslućena rješenja, neke misli i tobožnje platforme, i pod njihovim se svodom odigrava slična igra: pritisaka, sumnjičavosti i stalnih bjegova. U abnormalnim i labilnim situacijama, poslije »stoljetnih« iskustava, svaka ličnost strahuje od a p s o l u t i z a c i j e sebe same, i čuva svoju autonomiju. *Mogla bi je, možda, žrtvovati samo nekom jasnom i pouzdanom znaku.*

Spašavamo se, naravno, radom; to je neki opsjenarski *perpetuum mobile*, što nam uspavljuje i savjest i žive misli; ili se spašavamo povlačenjem »u struku«, prema naučnim ili umjetničkim »rezultatima«; kao da iz ovog bijelog papira pred nama ne bije hladan led? Obraćamo se tada našoj staroj zvijezdi, i pogađamo se s njom: neka se zadovolji s malim dijelovima; tako će bar ostati prisutna nadohvat našoj nadi. U stvari, to je ponovno svakidašnjica — revolucija počinje svaki dan

nanovo, rekao je rezignirano jedan naš stari prijatelj iz davnih dana. To je neka vrst optimističke rezignacije. Ona rezonira otprilike ovako: nikakvih velikih skokova, nikakvih dalekih univerzalnih ciljeva koji će sve riješiti! Svako je totalno rješenje apstraktno-utopijsko, *i ima tendenciju bijega:* što je naša želja veća (naš bijes), ono se sve više udaljava. Da bismo mu se približili, treba ga raščlaniti. Totalno rješenje, sve-rješenje, treba racionalno razlučiti i rješavati u fragmentima, logično strukturiranim — to je zapravo ono klasično rezanje začaranih krugova. Ta već dvadeset godina i ne radimo drugo, u ovom našem balkanskom socijalizmu! — kažu mi. Pa ipak, čini se, mi tu našu sklisku utopiju što nam stalno nekamo bježi, nismo još dovoljno čvrsto vezali za crnu zemlju naše realnosti i našeg realizma. Privreda nas je, naravno, brzo otrijeznila, ali kultura, nacionalni odnosi, funkcioniranje načela samoupravnosti? Ostali su u okvirima sistemskih rješenja ili samo mitinga, kao apstrakcija ili čak iluzije, što samo simuliraju rješenja koja se, na žalost, udaljuju sve više. »Preskočili« smo i same temelje: masovne medije kulture, racionalnu strukturu instituta, uočavanje evidentnih nacionalnih nesrazmjera — u očekivanju socijalističke svijesti koja će djelovati »automatski«, ili višeg standarda koji će »uvjetovati« razvoj i kulture i nauke. Sada odjednom treba početi iz početka.

Dezutopizirati utopiju — hoće li to biti dovoljno? Što li će nam naši studenti na to reći, na ovaj još dublji silazak u čistilište »realne politike«? Mi ćemo, naravno, biti sigurni da se samo tako bar približavamo cilju, nimalo sporije, čak s vidljivim usponom. Možda sve to skupa neće biti tako romantično, ali može li revolucionarna romantika uopće potrajati dulje od nekoliko godina, a da veliki cilj ne »pobjegne« unedogled? Drugim riječima: Nećemo riješiti žive probleme nekim apstraktnim socijalizmom i njegovom shematskom primjenom, nego bi se do socijalizma možda moglo doći upravo postupnim rješavanjem gorućih problema velikih i malih, privrednih, nacionalnih, naučnih i kulturnih.[8] Taj ireverzibilni proces bio je na ovim područjima upućen *obrnutim tokom,* i mi smo sa pukom deklaracijom nekih zasada socijalizma (ili samoupravnosti) problem smatrali riješenim. Sada nema više drugog puta nego prihvatiti posebnosti i prići konkretnim problemima, usred obične svakidašnjice i, na žalost, u znaku rezignacije i umora koji su se u međuvremenu rodili iz neuspjeha i lutanja. Sada treba skupljati rasute udove, sa mobilizacijom razbora kojega tek treba »izmisliti«, *sa nadom da će se zajednički nazivnik naših nevolja nekako pronaći,* ili bar nekoliko njih, tih ključnih poluga koje će nas približiti onome što smo nazivali globalnim rješenjem. Ponekad se, naime, sa zebnjom zamislimo: pa je li moguće da smo propustili dohvatiti jednu u tolikoj mjeri tehničku polugu kao što je *proširena reprodukcija,* i da se sada nebulozno uzdamo u jednu drugu u tolikoj mjeri nedefini-

[8] *»Jer naprosto daleke i uzvišene ciljeve, uz preskakanje međučlanova i bliskih ciljeva, proklamirala je jedino apstraktna a ne konkretna utopija, koja je imanentno povezana sa svojom epohom. Tako obavezna* incipit vita nova *praktičko-teorijski poštuje, dakle, bliske ciljeve i onda kad padaju u raspon jednog ljudskog vijeka, kao i onda kad u perspektivi kao dalekom cilju imaju neotuđeno društvo. Dakle u perspektivi koja ispomaže a ne siluje, koja oduševljava ali ne medijatizira, s idealom koji ne preskakuje put, s putom koji ne otpisuje ideal. Tako širokogrudno, tako dobro i puno izvjesne srčanosti daleke budućnosti* après--nous *i napokon* sans-nous. *No mnogima je pogrešni razvitak, upravo u konkrecijama socijalističkog* incipit vita nova, *omogućio da i konkretni krajnji cilj ponovo izdaju kao apstraktnu utopiju, tako da se pri takvim konkrecijama čini da krajnji cilj neće biti dohvaćen ni u 32. stoljeću, nego na sveto nigdarjevo«* (E. Bloch, Tübingenski uvod u filozofiju, Beograd, 1966, str. 280, 281). — Osnovna motivacija ove Blochove pobune protiv dalekog cilja je humanistička u smislu brige za današnje patnje i za postojećeg čovjeka. Ali iz neposredne prakse socijalizma, pa i ove naše, dali bi se iznijeti nebrojeni nizovi primjera kako »prebacivanje mete« ovu uništavajući pogađa još više, i kako stvarna ostvarenja bivaju samo neprestano odgađana.

ranu kao što je volja »neposrednog proizvođača«? *Koja bi volja trebala da riješi i neriješeni problem proširene reprodukcije, i nacionalnih odnosa, i kulture čak, i da organizira odgovornost koja nam je neophodna.* Između te velike nepoznanice »neposrednog proizvođača« koju nismo ni sociološki odredili (i koja se još nije ni iščahurila iz svoje primitivne balkanske čahure) i aveti etatizma, birokratskog i još k tome monopolističkog, sada tražimo uski prolaz kojim bismo veliku štafetu predali — mladima. Po nekoj sociološkoj intuiciji uzdamo se sada u mlade generacije *očekujući* da će one biti sposobnije i nekako više disponibilne za konkretna rješenja, a nismo ni zapazili da smo tu još jednom pronašli novi deus ex machina, *još jedan alibi* koji nam dopušta da ne progovorimo otvoreno i da rješenja odgodimo. Tako i »mladi« i »neposredni proizvođači« postaju supstituti neke vrste, zamjene za našu izravnu akciju *koje nema.*

Sigurno je, međutim, da se omladina, ako bude nastupila *kao konstituirana,* pod ovim našim nebom neće dobro osjećati. Tražit će totalnu viziju, ako ne i totalno rješenje; otuda dolaze i nedavni nesporazumi s njom. Unatoč tome, čini se da temeljni problem nije u tim nesporazumima na fakultetima ili na ulicama, nego u koliziji do koje će tek doći kad intelektualna omladina u logičnom strukturiranju svoje političke volje dozrije do shvaćanja nužnosti da socijalističku viziju politički osigura. *Tada će se i ona sudariti s problemom vlasti i optimalne selekcije ljudskog faktora i društvenih programa.* Čudno je tek i neobično ako se s tim problemima ona još sudarila nije.

Pa ipak do tada, možda će difuzni prozelitizam omladine koja misli i osjeća ipak nešto osigurati u rezigniranom čistilištu naše »realne politike«: neophodnu kontrolu da ne bismo zaboravili obavezni cilj, »koji je ujedno i obavezujući« — kako je negdje napisao Ernst Bloch. Ali poslije stanovitih iskustava nama je postalo jasno da nas je iz zavičaja (čak u konkretnom značenju domovine) *izvukao upravo udaljeni, a to znači, nedovoljno određeni cilj,* i da se traženje cilja zapravo pretvorilo u exodus. Lijepo navodi Bloch na jednom mjestu Oscara Wildea: *»Geografska karta na kojoj nije označena zemlja utopija, ne zavređuje ni pogleda«,* ali najveći je problem, na žalost, u tome kako otkriti tačnu kartu, koju su izradili pouzdani kartografi. I tako smo se ponovno vratili (docta spes!) otkrivanju u pergamenama, starim volutima i knjigama, sada čak pri svjetlu živih buktinja.

Neobični svjetionici našeg tehnološkog vremena! Oni nam rasvjetljuju dugo putovanje *iz progonstva u zavičaj* »bliskih ciljeva« i razgovora o njima. Tek, čini se, još nismo do kraja spoznali da to ujedno znači (da bi trebalo značiti) i povratak slobodi, pojmu, kažu, neodređenom i nedohvatljivom, koji ipak lebdi iznad ovih naših papira i redaka, i začaranih krugova. Ona je, sudeći po svemu, onaj traženi zajednički nazivnik razgovora i otkrivanja, i kad nam zataje svi »instrumenti« i poluge našeg scijentizma, utječemo se njoj ne prvenstveno kao metodi društvenog življenja niti kao instrumentu, nego kao moralnom utočištu koje bi još moglo sakupiti razbacane udove. Ako neće odmah biti apsolutni kriterij izbora i odluka (po zakonu većine) u teškim dilemama, *bit će jedini medij u kojem će se one* moći konstituirati i ljudski rješavati: nasuprot bliskih ciljeva, sa postupnim dozrijevanjem našeg znanja i političke svijesti, pa i nasuprot dalekih ciljeva koji u tom slučaju više neće biti neljudski udaljeni. Bit će i to historijski ciljevi, dostupni svakodnevnoj ljudskoj mudrosti.

ZA BEOGRADSKI LIJEVI RADIKALIZAM ILI ZA FUNKCIONALIZACIJU?

Drago Jančar

Kad smo se lipnja prošle godine i mi, mariborski studenti, zbog neke posve neshvatljive i neracionalne visokoškolske politike kakvu Slovenci svakako ne mogu sebi dopustiti, pripremali da pođemo na ulice i ispisivali transparente, izjasnismo se, između ostalog, i da ćemo podržati beogradske studentske zahtjeve.* Tada svakako nismo mogli uočiti da je takav ljevičarski radikalizam, što se tiče slovenskih prilika, usmjeren krivo. U času kad se pojedincu u društvu pričinja da postaje saostvarivačem povijesti, da drži sam u rukama vlastitu sudbinu, da mijenja svijet u smislu dobre stare 11. teze o Feuerbachu i tako dalje, svakako je teško procijeniti svoju stvarnu poziciju kao i pravilnost svojih stanovišta. Uostalom, zahtjevi beogradskih studenata i nisu bili naši zahtjevi i naša problematika. Radilo se o rješavanju pitanja koja danas izgledaju drukčija od onih što su ih postavljali sebi i svijetu beogradski, sarajevski i ostali studenti u nekim visokoškolskim centrima na jugu. Bit će dobro da u ovom času, kad nas od lipanjskih događaja razdvaja dovoljno vremena da možemo uspostaviti odgovarajuću distancu, iznova odvagnemo i ocijenimo lipanjske zahtjeve.

Činjenica da prema egzistencijalnoj logici svakako spadamo u određenu društvenu skupinu, nazvanu »studenti«, ne može nam biti smetnjom da neke odnose uspostavimo nanovo i da ustanovimo razlike među konceptima mišljenja i htijenja koji su se rađali u nas i onih što su nikli i što su uhvatili korijen u Beogradu i u Sarajevu.

Dakle, upravo zato što su ovi koncepti uhvatili korijen, ali više ne samo na ulici i transparentima, već i u našoj svakodnevnoj političkoj i privrednoj praksi.

1

Bit će najbolje da razmotrimo kakve konkretne zahtjeve su isticali studenti u pojedinim visokoškolskim centrima, jer na taj ćemo način moći na temelju empirijskih, svakog časa dokažljivih podataka povući jasnu crtu koja odvaja slovenske od srpskih kolega. Razumije se, nije moja namjera na temelju gesala koja su revolucionarni studenti ispisivali na transparentima praviti zaključke i ustanovljavati uzroke što su doveli do revolucionarne akcije. Za mene je od značaja ustanoviti razlike između koncepata mišljenja i akcije i ukazati na činjenicu da mora, usprkos ovim razlikama, posljedice srpske studentske akcije snositi cjelokupni jugoslavenski prostor. Stručnjacima prepuštam istraživanje socijalnih okolnosti, iz kojih se rodila društveno-politička akcija, mada već manifestacije dviju različitih svijesti nagovještavaju dublje korijene koji su istjerali već daleko u prošlost, bilo da o toj akciji raspravljamo s ekonomskog, kulturnog ili ma kojeg drugog stanovišta. Razmotrimo, dakle, kakve parole su isticali beogradski (pa i sarajevski) studenti u toku lipanjskih događaja ili za vrijeme »lipanjskog pokreta«, kako ga pojedinci nazivaju. Razmotrimo naročito onaj dio zahtjevâ koji su bili upućeni predstavničkim i političkim institucijama vlasti, s kategorički imperativnim zahtjevom za konkretnu akciju uz takav način mišljenja i htijenja koji se bitno razlikuje od slovenskog:

BORIMO SE ZA BOLJEG ČOVJEKA, NIPOŠTO ZA BOLJI DINAR!
OGORČENI SMO JER USKI BIROKRATSKI INTERESI MUTE BRATSTVO I JEDINSTVO!
PROTIVIMO SE BOGAĆENJU NA RAČUN RADNIKA!
NEĆEMO »RJEŠAVANJE«! TRAŽIMO RJEŠENJE!
DOVOLJNO NAM JE BESPOSLICE!

U akcionom programu, međutim, zapisali su, između ostalog: Zahtijevamo . . ., da se jasno i precizno definiraju kriteriji osobnih dohodaka, da se dokinu one razlike u osobnim dohocima koje se temelje na monopolističkim i ostalim privilegiranim položajima, da se energično sprovede akcija protiv sticanja imovine na nesocijalistički način i da se tako stečena imovina nacionalizira. U cilju efikasnijeg i bržeg rješavanja problema treba izraditi dugoročni koncept razvitka naše privrede, kako bi se na taj način obezbijedio posao za sve radne ljude naše zemlje. U tu svrhu treba prihvatiti odgovarajući program investicione politike, kako bi bilo moguće realizirati program zapošljàvanja, uz stalno ostvarivanje boljih materijalnih i kulturnih uvjeta za život naših ljudi. Drugi dio programa odnosi se na demokratizaciju društvenih i političkih organizacija, na ojačanje samoupravljanja i na zahtjev za neposrednim odlučivanjem o višku vrijednosti u kolektivu.

Da citiramo samo nekoliko gesala koja su ljubljanski studenti nosili na transparentima! Kasnije su se oformila u sličnom akciono-političkom programu, iz kojeg je proizašla i nova slovenska studentska zajednica.

STUDIJ TREBA DA JE PRISTUPAČAN I DJECI SIROMAŠNIH, NE SAMO IMUĆNIH OBITELJI!
ZAHTIJEVAMO PRAVILNU POLITIKU STIPENDIRANJA!
PODRŽAVAMO SLOVENSKO IZVRŠNO VIJEĆE!
SOCIJALNO OSIGURANJE ZA STUDENTE!

Spomenuti valja i to da se ljubljanski studentski pokret začeo zbog nesređenih prilika u studentskom naselju.

U Mariboru akcija je započeta i završena u manjem obimu, što međutim ne znači da ne bi mogla odjednom poprimiti i karakter šireg političkog pokreta sa prostranijim zaleđem i raznorodnim oznakama. Studenti su se okupili jer je prijetilo ukidanje više stomatološke škole:

* Mi, mariborski studenti htjeli smo demonstrirati zbog priprema za ukidanje više stomatološke škole. Do demonstracija nije došlo, jer su nam predstavnici predstavničkih i političkih organa dali garanciju da će biti ovi i ostali naši zahtjevi ispunjeni. Ali racionalizacija je iziskivala svoje i škola je bila prije kratkog vremena ipak ukinuta. Posljedice loših programa i lošeg gazdovanja morali su ipak snositi studenti ove škole. Akcije prilikom borbe za opstanak škole prerasle su, međutim, uski okvir i ispale zametkom studentskog pokreta i kasnije intenzivnije »politizacije« studenata.

TREBA OMOGUĆITI STUDIJ STOMATOLOGIJE U MARIBORU!
DANAS OSNIVATE, SUTRA UKIDATE!
SVI NEKA SE ŠKOLUJU POD JEDINSTVENIM UVJETIMA!
U LJUBLJANI NE MOŽEMO STUDIRATI!
OMOGUĆITI NESMETAN PRIJELAZ IZ MARIBORA NA DRUGI STUPANJ U LJUBLJANI!
DANAS STOMATOLOGIJA, SUTRA . . . ?

Zadovoljimo se sada time što ćemo uz ovu komparaciju ustanoviti razliku »u mišljenju«, kako bismo istakli ona razlikovanja koja se odnose na način i metodu koji treba da dovedu do pravednijeg, bolje uređenog, perspektivnijeg, jednom riječju, »boljeg« društva, Kasnije, pozabavit ćemo se i konkretnim posljedicama deklarativnih odnosno konkretnih zahtjeva lipanjskog pokreta u različitim centrima.*

Priroda gore spomenutih načela, a naročito poduzetih mjera, koje se predlažu, upravo nam nameće zaključak o prvoj razlici. Prema mišljenju beogradskih studenata valja istaknute probleme rješavati »izvana«, metodama nacionalizacije, političkog pritiska, dakle uz pomoć institucija (SK, SSRN treba da prihvate svrsishodne programe, predstavnički organi zakone), njih ne zanima dinar, već čovjek. Znači, u ime čovjeka valja prihvatiti takve mjere koje će tom čovjeku omogućiti ugodan i prijatan život, ali njih ne zanima, kakve će posljedice zbog toga snaći privredu. Slovenski studenti podržavaju Izvršno vijeće, jer znaju da ono nastoji stvari srediti u okviru raspoloživih mogućnosti. Od vlasti zahtijevaju ono što predstavlja pitanje dobre organizacije, funkcionalizacije. Pravilna politika stipendiranja, socijalno osiguranje, znanost, struka. Ovdje ne treba nikome oduzeti kamion ili gostionicu, naročito ako znamo da su nam oni od koristi. Stvari valja samo funkcionalizirati. Borba protiv ukidanja stomatološke škole predstavlja borbu protiv takvog načina privređivanja koje nije kadro ustanoviti što je danas korisno i što će sutra biti loše. Protiv svega nenaučnog i neracionalnog.

Srpski studenti se, prema tome, zauzimaju za *ideološko-vlasničko* rješavanje problema, slovenski za *funkcionalizirano,* uvjetovano istinskim socijalnim i ekonomskim programom.

I druga razlika je očita. Mi smatramo da se stvari mogu i moraju rješavati u skladu s mogućnostima i normalnim razvojem, dok srpski kolege ne dijele ovo mišljenje. Mi znamo da je moguće riješiti politiku stipendiranja, da je moguće uvesti socijalno osiguranje za studente, da je moguće predvidjeti koja škola će biti sutra potrebna i koja to neće biti, a znamo i to da pitanje besposlice nećemo riješiti novim investicijama u nerazvijene republike, da socijalne razlike nećemo eliminirati razvlašćivanjem, kako to tvrde beogradski studenti. I tako dalje.

Treće. Beogradski studenti u 1968. godini, u doba znanstvene revolucije, zahtijevaju klasnu borbu. Traže je i tamo, gdje je nema. Zauzimaju se za borbu protiv »crvene buržoazije«, za politiku koja ne zna za selekciju, za podruštvljavanje proizvodnih sredstava, itd. Neposredni neprijatelj radničke klase je prema njihovom mišljenju privatni obrtnik i oni koji primaju nesrazmjerno visoke osobne prihode. Suvremeni svijet, naprotiv, zna još za posve drukčije dileme. Na primjer odnos između razvijenih i nerazvijenih. Slovensko društvo koje se sprema da uđe u suvremenu Evropu neće se valjda baviti klasnom borbom, kad se, naprotiv,

* Svakako valja pomišljati na konkretne zahtjeve. Beogradska gesla ukazuju doduše na teške probleme našeg društva. Ali ako ih oslobodimo verbalizma i ljeporječivosti i smjestimo u konkretni prostor i konkretne odnose, uzimajući u obzir perspektivu razvitka u pojedinim dijelovima naše zemlje, onda ispadaju u mnogo čemu čak štetna. Uostalom, o tome bit će više riječi kasnije.

borimo za što moderniju organizaciju, za selekciju. Pregrade valja uklanjati na razini struke, nipošto na nivou ideologije.

Jedinstveni smo u htijenju da iskorijenimo nepravedno bogaćenje, da društvo izdvoji one koji su se pod plaštom samoupravljanja ugurali na odgovorna mjesta i koji su ih kasnije pod maskom samoupravljanja i iskorišćavali u osobne svrhe. S ovim se pojavama valja razračunati svaki put odmah na nivou izgrađenih samoupravnih odnosa, visoke svijesti i kontinuirane kritičnosti, a nikako ljevičarskom hajkom koja može uroditi i neugodnim posljedicama. Ovo bi bila četvrta razlika. Peta mogla bi biti u tome što i samoupravljanje shvaćamo svatko na svoj način. Želimo li ga ostvariti na svim nivoima, kako kažu u Beogradu, i dosljedno, kako kažemo mi, onda se ne možemo odlučivati za nerentabilne investicije u nerazvijenim područjima, nasuprot logici ekonomskog razvitka, ne možemo se zauzimati za potpunu egalizaciju nasuprot zdravoj selekciji, itd.

Razumije se, uz ustrajno uspoređivanje mogli bismo pronaći još podosta sličnih razmimoilaženja, kao što bismo, logično, našli i dosta takvih opredjeljenja, u kojima smo sa srpskim, bosanskim i nekim drugim studentima jedinstvenog mišljenja. Primjer za takvu srodnost stanovišta svakako su demokratizacija cjelokupnog društveno-političkog sistema, potpuna sloboda štampe, odnos prema prilikama u kulturi, studentsko samoupravljanje, itd.

2

Zbog toga treba, prije nego što povedemo razgovor o posljedicama lipanjskih studentskih događaja, studentski pokret osvijetliti s još jednog stanovišta. Radi se o odnosu prema strukturama vlasti i politike, i obratno. Takav pristup omogućit će nam saznanje o uzrocima što su doveli do toga da su ultraški beogradski zahtjevi našli puta i u političku praksu i zakonodavstvo i tamo, gdje to ni najmanje nije bilo potrebno, naročito u razvijenim republikama, u Sloveniji i u Hrvatskoj.

»Ništa ostvareno ne smije nam biti tako sveto da ne bi moglo biti premašeno i da ne bi ustupilo mjesto onome što je naprednije, slobodnije, ljudskije.« Ove misli, zapisane u programu Saveza komunista Jugoslavije, jasno svjedoče da je jugoslavenska komunistička partija otvorena i prijemčiva za nove misli i nove podsticaje. U nemalom broju slučajeva ispostavilo se da je ova otvorenost više deklarativnog nego stvarnog, stvaralačkog, konstitutivnog karaktera. Vrlo često se moglo na konkretnim primjerima (na žalost, mnogo kasnije) ustanoviti, kako je bila jedna ili druga odluka izrazito pogrešna, kako su na različitim nivoima unutar organizacije pojedinci u ime programa postupali krivo, kako su, konačno, posve na svoj način tumačili programska načela Saveza ili su se, naprotiv, kao pijan plota, pridržavali ustaljene političke prakse. Nesposobni da nadiđu trenutačne situacije, nesposobni da asimiliraju svježe ideje, okamenjeni i sklerotični. Istina, pozamašan dio krivnje za ovo otpada još na poluprošlu, centralistički sređenu i od gore uređivanu zgradu, čiji sastavni elementi nisu bili kadri misliti i odlučivati prema svom uvjerenju, pa i kad se radilo o najbeznačajnijim stvarima. O tim stvarima već je napisano i unutar samog Saveza komunista izloženo kritici toliko toga da ne bi imalo smisla iznova odmjeravati i ustanovljavati već poznate stvari. Ali ih ipak treba spomenuti zbog toga što smo toliko puta očekivali da će partija postati onim katalizatorom koji će prihvatiti novo i vrijedno, što se, međutim, na žalost, nije uvijek ostvarivalo. U vrijeme, dok su

u Savez komunista uperene brojne oči, stvari su zaista krenule na bolje. Partija se zbog situacije u kojoj se zatekla, zbog događaja u svijetu i kod kuće, počela pretvarati u snagu koja bi mogla nadići mentalitet vlasti, preobražujući se u revolucionarnu pratilicu i izmjenjivačicu našeg bića i života. Otvorenost Saveza komunista očituje se danas (a očitovala se i u lipnju 1968) u ažurnom prihvaćanju svježih pobuda, ali ih, na žalost, iz razloga kojima ne mogu uvijek uhvatiti početak, ne provodi u svakidašnjoj praksi. Probleme treba uvijek istjerati na čistac, zaoštriti ih do krajnosti, jer tek tada se stvari, koje su u programima, rezolucijama itd. već odavno zabilježene, počinju pokretati. Herbert Marcuse je u »L' Expressu« zabilježio misli koje su bile doduše posve vjerojatno namijenjene zapadnim političkim organizacijama, ali koje našem položaju u mnogome odgovaraju: »Studenti su dokazali, koliko su tradicionalne političke partije skamenjene i spremne smjesta ugušiti svaki revolucionarni elan. Takve su organizacije nemoćne da bi spontano izrazile revolt. Spontanost, razumije se, nije dovoljna. Potrebna je i organizacija. Ali organizacija novog tipa, izuzetno elastična, koja ne uvodi kruta načela, koja mora dopuštati i ostvariti inicijative. Organizacija lišena, 'šefova' starih partija ili političkih grupa.«

Kako u nas nema dovoljno sluha za kritiku institucija izvana, jer u ovim institucijama ne dolazi do razmjene materije iznutra kontinuiranim prihvaćanjem revolucionarnih pobuda, premda takva razmjena predstavlja neizostavan proces, adekvatan socijalnim i ekonomskim promjenama, jasno je da se spomenuta razmjena materija u našim institucijama vrši u vidu teških trudova koji predstavljaju prijelaz iz jedne sklerotičnosti u iduću, uz izuzetne situacije, kakva je postojala za vrijeme studentskih demonstracija. Na taj način Savez komunista redovito hvata posljednji vlak u zadnji čas, a da bi se nakon toga još moglo zapisati, što je Rudi Rizman zapisao u »Problemima«, naime da je »studentski protest u nas ostao u okvirima etablismana«. Ali ovi zaokreti nisu nužno uvijek i napredni, takvi da bi slovensko društvo vodili ukorak sa suvremenim svijetom. Kako se treba, zbog vječita strahovanja da će institucije izgubiti dodir s masama, odlučivati trenutačno, dešava se da Savez komunista nasjedne ljevičarskim geslima, kakva su bila beogradska, osuđujući sebe na ponovni korak unazad, uzmemo li u obzir činjenicu da se u svijetu naročito ekonomski procesi odvijaju drugim kolosijecima. Da je u partiji neprestano prisutan kontinuitet revolucionarnosti i mogućnosti »pobune duha«, tako što se ne bi dešavalo. Partija oslušne bilo studentsku, bilo seljačku ili radničku inicijativu kad postoji opasnost da će se ona konstituirati van nje. Studentska pobuna bila bi, prema tome, uzaludna da se nije pojavila uz spomenuto strahovanje i u ekstremnoj formi. Pitanje je kad bi se partija pokrenula, da se to nije dogodilo. I naprotiv. Da je partija pravovremeno prihvatila revolucionarnu inicijativu i htijenja, ne bismo morali (naročito u Sloveniji) tog časa imati posla s tako nemogućim ekonomskim i političkim zahtjevima, kakve su isticali beogradski studenti.

Studentski je pokret bio cijelo vrijeme razapet između revolucije mijenjanja i revolucije ustanovljavanja, konstatiranja. Između revolucije konstatiranja u značenju negacije i protesta protiv postojećih prilika i revolucije mijenjanja koje postojeće prilike ustanovljava, dok se djelatno i odgovorno uključuje u sve one procese koji pokušavaju probleme otkloniti, rješavajući ih na ma koji način u saglasnosti s postojećim mogućnostima. Ovdje se opet javlja razlika između slovenskih i beogradskih studenata, pa i razlika između strukture slovenske politike i vlasti. Slovenska vlada reagirala je smjesta otvoreno i prijemčivo. Potpredsjednik IS Franc Hočevar rekao je studentima da nema zahtjeva koji se ne bi mogao ostvariti. Dijametralno drukčiji bio je postupak beogradske »političke čaršije«, kako je nazivaju srpski kolege. Cjelokupna beogradska činovnička politička zgrada je prilikom prvih incidenata i nakon objavljivanja akciono-političkog programa reagirala paranoično. Studente su osuđivali na svim nivoima, okrivljavali ih zbog diverzija, svaki od članova hijerarhije trudio se da što uspješnije osudi studentski protest. Poslije Titova govora svi su se posipali pepelom po glavi, izvlačili se i na sve moguće načine dokazivali, kako su navodno bili cijelo vrijeme suglasni sa studentskim zahtjevima, ali da im je bio stran način na koji su studenti htjeli ove zahtjeve ostvariti. Misli koje se javljaju zbog takvog postupka ima suviše, a da bi ih bilo moguće iznijeti u okvirima jednog ovakog napisa. Za nas je od značenja konstatacija da se zbog takvog razvoja događaja naznačena razlika između »ustanovljavanja« i »mijenjanja«, razlika između srpskih i slovenskih studenata, još zaoštrila u tolikoj mjeri, da su i naši koncepti vrlo različiti. Slovenska studentska zajednica, koja je bila nedavno konstituirana, svojim je programom najrječitiji dokaz ovom tvrđenju.

Treba reći i to da je slovenska vlada održala riječ. Sva obećanja koja su imala ekonomske ili usko socijalne oznake ostvarena su ili se još ostvaruju. Sređeno je i pitanje zdravstvenog osiguranja studenata, raspisano je dvije tisuće beskamatnih zajmova s olakšicama i 250 stipendija. Zajednica izobražavanja je u cijelosti odvojila više od 800 milijuna s. din. za studente.

Ovo je jedan od dokaza da nam u slovenskom prostoru zaista nije potrebno baviti se revolucionarnošću takvog obima i karaktera, kakva je beogradska. Slovenski studenti nalaze se danas pred drukčijim dilenama. Postavlja se pitanje uključivanja u suvremenu Evropu.

3

Stranice pojedinih novina beogradskih studenata, međutim, još su uvijek ispunjene ultraškom, parolaškom ideologijom o »jednakim želucima« i prilično nalikuju paroli o »šaci riže za svakog«. Ovo, razumije se, ne predstavlja nemogućnost prevladavanja sadašnje situacije, ustrajanje na zahtjevima za socijalnom jednakošću, za otklanjanjem nezaposlenosti, za nacionalizacijom onih sredstava za rad koja omogućuju bogaćenje, dakle na onome što su u prvom izvanrednom (zaplijenjenom i kasnije opet dozvoljenom) broju svog glasila *Student* zabilježili kao svoj akcioni program, kao credo pokreta (vidi gore). Dosta ovih zahtjeva je, uostalom, u prilično drastičnom obliku obuvaćeno našim zakonodavstvom i svakodnevnom ekonomskom i političkom praksom. Prije nego što ćemo razmotriti neke konkretne primjere jalovosti takvog postupka, neka još jednom istaknem (da ne bi bilo nesporazuma) da ne odbacujem studentski pokret kao svijest o kontinuitetu revolucije, o odgovornosti svakoga od nas u društvu i pred poviješću, o razvitku samoupravnih odnosa, itd. Znak pitanja valja staviti samo ispred onog dijela zahtjeva koji je nefunkcionalan, koji privodi vodu na mlin birokracije, koji je modernom društvu nedovoljan, koji je »kineski« i koji već danas rađa vidljivim posljedicama.

Ugledni londonski *The Economist* objavio je 27. studenog 1968. članak pod naslovom: *Je li moguće biti samo upola liberalan?* Da ukratko

ponovimo tek neke najkarakterističnije misli: »Jugoslavenski studenti koji su istakli svoje nezadovoljstvo za vrijeme lipanjskih demonstracija tvrde da se nalaze na čelu reformskog pokreta. Dosta njihovih zahtjeva kreće se, međutim, u suprotnom smjeru. *Smjernice* koje je u lipnju prihvatio prezidijum Saveza komunista sadrže i one studentske zahtjeve koji spominju nesocijalističko bogaćenje, formiranje privatnih poduzeća. Vlada je, usprkos tome što se u siječnju iste godine konačno uvjerila u korisnost privatne inicijative, možda i oklijevajući morala ustati protiv proširivanja privatnog sektora. Prihvaćeni propisi predstavljaju slabljenje dragocjene konkurencije postojećim poduzećima (pisac pomišlja na male restauracije, obrtnike, vlasnike kamiona itd., nap. D. J.). Studenti isto tako čvrsto ostaju na zahtjevu da treba riješiti problem besposlice u nerazvijenim područjima, i to osnivanjem novih industrijskih poduzeća i boljim planiranjem. Isto tako žele smanjenje sve većih razlika u prihodima među nerazvijenim jugoistokom i uznapredovalim sjeverozapadom primjenom subvencija i oporezivanja plaća. Sve ovo ukazuje na to da studentski revolt djeluje u smjeru kočenja daljnje ekonomske liberalizacije. Poput intelektualaca u brojnim zemljama priželjkuju mnogo političke, društvene i kulturne slobode, ali bez ekvivalentnog popuštanja na području ekonomike. Je li to moguće?«

Ovaj kratki sažetak napisa stručnjaka je i sam dovoljno rječit. Ukoliko bi bilo potrebno odgovoriti još na pitanje, koje je ostavljeno kao otvoreno na završetku, odgovor bi bez naročita razmišljanja glasio: Ne, nije moguće. Jer onaj što se služi metodama birokratskog i etatističkog pritiska na području privrede, svakako neće moći iznevjeriti sebe kad će se odlučivati o društvenim, političkim ili kulturnim pitanjima. To neće biti moguće naročito stoga što se ova područja danas međusobno prožimaju, jer živimo u društvu koje doduše teži specijalizaciji, ali koje zbog tih činjenica ne može nipošto zatvoriti vrata slobodoljubivom ljudskom duhu koji se zanima za *sve* bitne sfere njegove egzistencije i koji poima svoj položaj danas i ovdje na način *korelativnosti*. Ono što je člankopisac londonskog *The Economista* predviđao i predskazivao možemo danas već konstatirati. Na temelju nekih preračunavanja, zauzimaju u poduzećima deficitarni pogoni, unutrašnji transport i ostaci primitivne organizacije iz birokratskog razdoblja 40—50% ukupne proizvodne moći u mnogim dobrim poduzećima. Ovo predstavlja, prema tome, onaj dio koji je isključivo fiktivna snaga. Ovdje se više ne radi o apstraktnoj radničkoj klasi u svom povijesnom značenju, već o konkretnim skupinama proizvođača i pojedinaca. U većoj mjeri nego ikad dosad je u ovim srazmjerno dobrim poduzećima u modi buna protiv selekcije, protiv razlika u nagrađivanju između uspješnih i neuspješnih ekonomskih jedinica, piše Neda Krmpotić u »Vjesniku u srijedu«, dok »su šestorici gostioničara u Puli oduzeli dozvole za izvršavanje zasebnog obrta«, kako čujemo u radiju. Razlika između najbolje i najlošije stimuliranih, bez obzira na njihov uspjeh u radu, iznosi u nas 1 : 2,5. Na sastanku konferencije SSRN u Ljubljani ustanovljeno je, da je u toku prošle godine 30.000 privatnih proizvođača stavljeno u posve nesiguran položaj.

Ovi slučajno prikupljeni podaci nagone na razmišljanje ne samo ekonomiste, već svakoga kome je stalo do razvitka našeg društva, i to upravo zbog relacije koju sam spomenuo gore (živimo na način korelativnosti, zanimaju nas sva područja, mada struku prepuštamo stručnjacima). Umjesto za ukidanje nelikvidnih i za modernizaciju i moderniju organizaciju u brojnim se poduzećima, prema tome, odlučuju za održavanje postojećeg stanja, umjesto za unapređivanje privatne inicijative i

konkurencije (gostionice, kamioni) Savezna skupština donosi zakone koji takve inicijative onemogućavaju. Umjesto za funkcionalizaciju izjašnjavamo se za preživjele etatističke recidive. Razinu struke ponovo podređujemo razini politike. Pred nama su konkretni dokazi tome. I to na svakom koraku.

Snaga i popularnost lipanjskih parolâ ima svakako svoja izvorišta u konačnim, za istinski socijalizam i razvijeno društvo svakako prihvatljivim ciljevima. Sva načela o socijalnoj jednakosti, nacionalizaciji, smanjivanju razlika između razvijenih i nerazvijenih izvrnuta su, međutim, naglavce ako ih svrstamo u konkretne odnose, u jugoslavenski prostor, u srazmjerno nerazvijeno društvo. Jugoslavenima može do svake »jednakosti« pomoći jedino užasni birokratski aparat, etatizam, centralizam i svi slični nazivi što neugodno odjekuju. Pitanje je, naime, je li egalizacija predstavlja i put napretku. Slabljenje jakih još ne znači jačanje slabijih. Naprotiv. Što nam ovdje može pomoći kineski pjesnik Kban-tsu čije je stihove J. J. S. Schreiber stavio kao motto svojoj knjizi »Izazov Amerike«: »Ako dadeš nekome ribu / nahranit ćeš ga jednom, ako ga naučiš hvatati ribe, / on će se moći prehranjivati cijeloga života.« Ograničeni »ciljevi« lipanjskog pokreta, prema tome, ni otprilike nisu adekvatni trenutačnim odnosima, naročito ne procesima koji teže krajnjoj funkcionalnosti, racionalizaciji, koji dovode do preokreta u znanstvenoj revoluciji, koji trasiraju put od klasičnog društva modernom, od cupkanja u mjestu pokretu, od regresa progresu.

Uza sve ovo valja, razumije se, reći da je beogradski pokret nikao iz prilika koje su svakako specifične za srpsko društvo. Primjeri da bi pojedinci-seoski novčani silnici krojili općinsku politiku, da bi ambiciozni pojedinci istjerivali za sebe ćar iskorišćavanjem četrdesetorice došljaka sa sela koji su radili u dickensovskim prilikama, da bi posjedovali privatno autobusno poduzeće koje vrši prijevoz na relaciji Jagnjenica—Zidani most—Hrastnik itd., takvi i brojni slični u nas ne postoje. Sve nas ovo, međutim, silom uvjerava da je naš položaj drukčiji, da moramo kretati iz drukčijih polazišta i da se moramo izjašnjavati za drukčije alternative. Upravo zbog toga je utoliko neshvatljivija činjenica da moramo posljedice ultraštva koje je poniklo u posve specifičnim prilikama snositi i ovdje. Da se moramo i ovdje, gdje bismo morali upravo u času načiniti kvalitetni skok naprijed i odlučujući preokret, petljati sa svima gore spomenutim dilemama. Da nam je bilo od samog početka jasno da jugoslavenski prostor nakon dvadeset godina nije monolitan i da još dugo to neće biti, ovaj zapis ne bi bio potreban. A da nam to nije i zašto nam nije jasno — to pitanje već prelazi granice ovog razmišljanja.

Sva je prilika da smo se zatekli na raskrsnici koju iz svog ugla gledanja svakako označavam sa dvije krajnosti. Nimalo ne sumnjam da bi mogao netko od beogradskih studenata postavljenu dilemu interpretirati dijametralno suprotno od mene. Što za mene predstavlja funkcionalizacija, mogla bi njemu biti »kapitalizacija«, što je meni racionalizacija, mogao bi beogradski kolega shvatiti kao nastojanje za dehumanizacijom, za zapostavljanjem radnog čovjeka, što meni znači uključivanje u suvremeno evropsko društvo, mogli bi učesnici lipanjskih demonstracija nazvati što ja znam kako. Svijet u kojem živimo valja neprestano premašivati, a nipošto održavati ga istog.

(Iz časopisa »Dialogi«, br. 6, 1969)

Preveo sa slovenskoga: T. Potokar

OSUMNJIČENA GENERACIJA

(Dokument)

Josip Pupačić

Evo najprije kratke povijesti ovog dokumenta.

Ovaj članak, odnosno njegov koncept, napisan je ravno prije deset godina, s namjerom da posluži kao osnova za zajednički odgovor veće skupine mlađih pisaca na postavke i tvrdnje što ih je o poratnoj generaciji hrvatskih književnika iznio Marin Franičević u svome predavanju, održanom 16. veljače 1959. godine. Ali, zbog opsega ovoga rukopisa i odluke da se odgovor objavi na ograničenom prostoru kulturne rubrike tadašnjeg »Narodnog lista« (urednik koje je u to vrijeme bio jedan od sudionika akcije i potpisnika odgovora, Čedo Prica), za zajednički odgovor poslužio je jedan mnogo sažetiji i mnogo kraći, iako u bitnim stavovima u stvari isti koncept. U redigiranju te kraće verzije odgovora sudjelovalo je — više ili manje — oko petnaestak tada prisutnih pisaca. To je, dakle, bio zajednički tekst dobrog dijela mlađih književnika (među kojima je bila i većina onih najistaknutijih), pa je on izražavao i njihove zajedničke stavove. Pošto su njegovu definitivnu verziju vlastoručno potpisala, koliko se sjećam, četrnaestorica pripadnika mlađe generacije, on je iste večeri predan za objavljivanje uredniku kulturne rubrike »Narodnog lista«, Čedi Prici.

Međutim, kao i mnogi drugi naši zajednički poduhvati, i taj naš zajednički odgovor Marinu Franičeviću doživio je drukčiju sudbinu od one što smo mu je bili namijenili. Treba reći da je on i nastajao u izvjesnoj atmosferi koju bih se usudio nazvati atmosferom straha od mogućih posljedica takvoga istupa. Nije onda ni čudo što su — čini se poslije razgovora s nekim starijim književnicima, a neposredno nakon potpisivanja odgovora (to se sve odvijalo u klubu književnika) — dvojica ili, ako se ne varam, dvoje supotpisnika te iste večeri namjeravali povući svoje potpise. (Ni danas ne znam da li je i, ako jest, kako je do toga stvarno došlo.) Svi ostali su, makar koliko je meni poznato, do kraja ostali pri svome.

I očekivani broj »Narodnog lista« izišao jest s našim tekstom, ali ne i sa svih preostalih dvanaest potpisa. Ispod teksta su objavljena samo imena Čede Price i autora ovih redaka. Prema onome što sam o tome tada mogao saznati, ostala imena izostavljena su u zadnji čas pred ulazak lista u tisak, na telefonski zahtjev — upućen oko 24 sata, tj. oko pola noći, Čedi Prici kao uredniku kulturne rubrike — od strane nekog funkcionara DKH. A prema današnjem svjedočanstvu Pricinu, imena ostalih supotpisnika izostavljena su, istina, također u zadnji čas pred ulazak lista u tisak, također na telefonski zahtjev, upućen njemu oko 24 sata, ali od strane direktora »Narodnog lista« — Milana Nožinića, s obrazloženjem da su neki potpisnici povukli svoj potpis, pa bi — kako se ne zna tko ga je sve povukao — objavljivanjem njihovih imena mogao izbiti skandal. Kako bilo da bilo, Prici kao uredniku kulturne rubrike i supotpisniku teksta nije ništa drugo preostalo no da pod tekstom, uz ime autora ovih redaka koji jest dao svoj dobar udio u zajedničkom odgovoru, ostavi i svoje ime. Tako je — bez imena ostalih potpisnika koji svoj potpis povukli nisu — objavljen javnosti jedan ne baš nevini falsifikat. Taj falsifikat do dana današnjega nigdje nije opovrgnut (a to je, uostalom, i razlog što to sada, koristeći ovu priliku, činim, pa i jedan od razloga što sam odlučio konačno publicirati i svoj vlastiti odgovor na tadašnje Franičevićevo predavanje).

Svjestan sam da i sâm u ovoj bilješci ne iznosim punu istinu, naročito zbog toga što ne spominjem imena svih učesnika u događajima. Ali, kako bih ih iznosio kad, osim nesigurnog sjećanja, nemam nikakvih drugih argumenata. Nije mi poznato ni to da li se original našega teksta s vlastoručnim potpisima negdje sačuvao. Bilo bi, mislim, normalno da se nalazi u arhivu sadašnjeg »Večernjeg lista«, koji je, kao što znamo, nekakav nasljednik ondašnjeg »Narodnog lista«, iako nije i nasljedovatelj njegove kulturne rubrike.

Dakako, Franičević je na naš tekst (tobože tekst Č. P. i J. P.) brzo i oštro reagirao — također u kulturnoj rubrici »Narodnog lista«. Iako je, tobože, odgovarao samo Čedi Prici i Josipu Pupačiću, koji su — kao jedini potpisnici objavljenog teksta — sami smatrali da su mlađi pisci u njegovu predavanju osumnjičeni, on je cijelu generaciju okrstio »podozrivom«! Naravno na to mu nitko od nas, ni tada ni kasnije, nije odgovarao. I, budući da je posljednji imao riječ, u javnosti je on ostao nekakvim pobjednikom.

Ali, kao i u svim sličnim slučajevima, ni ovdje, na koncu konca, nije moglo biti pravog pobjednika. To nam najbolje dokazuju kulturne i književne prilike sve od tada do danas. Nadam se, danas su toga svjesni čak i oni koji su do tada, pa još i kasnije, ovim ili onim »grijesima« teretili mlađe hrvatske pisce, a koji su i sami, zajedno sa svima ostalima, polako tonuli za teretom što su ga navaljivali na leđa mlađe generacije, da bi se na kraju, zajedno s njom, našli ako ne u potpuno istoj, a onda u sličnoj situaciji, situaciji koja nije obećavala baš nikakve perspektive i pitanje je da li je još obećava. Zbog toga se može postaviti i pitanje čemu danas, nakon deset godina, oživljavati onu staru polemiku s Marinom Franičevićem. Odgovor je prilično jednostavan.

*Objavljivanjem ovoga dokumenta niti želim niti zapravo mogu stupiti u polemiku s Marinom Franičevićem — bez obzira na to da li on jest i u kolikoj je mjeri neke od svojih prijašnjih stavova korigirao. Doduše, ovo jest i polemika s tim nekadašnjim njegovim stavovima, jer su oni ušli u našu suvremenu književnu povijest i stoje na raspolaganju književnim i kulturnim, pa i političkim, povjesnicima širom cijeloga svijeta. Naime, poslije čitanja u ZDK, Franičević je, koliko je meni poznato, to svoje predavanje publicirao — pod naslovom »Problem periodizacije naše suvremene književnosti« — još ravno tri puta (skraćivano ili proširivano — uglavnom citatima u dijelu koji se ne odnosi na poratnu generaciju, a samo skraćivano — s ponekom prestilizacijom, pa i s ponešto ublaženim kritičkim ocjenama, u dijelu koji se na tu generaciju odnosi). Ali, ovo je prije svega dokument o našim prilikama u ovom našem vremenu. A kako je on i polemičan — on, dakako, i polemizira baš s tim našim prilikama i s tim našim vremenom.**

U Zagrebu 10. siječnja 1969.

* Objavljujući danas ovaj tekst, uredništvo »Kritike« ostaje dosljedno svojoj orijentaciji na to da bude otvorena tribina za polemičku i stvaralačku razmjenu mišljenja, ne zauzimajući — ni u cjelini ni u detaljima — pristran stav prema spornim pitanjima o kojima teče riječ. To više, što urednici smatraju da je konkretni problem odviše složen da bi se mogao riješiti konfrontiranjem ličnosti i njihovih mišljenja, jer u određenom vremenu, osim žrtava napada i pritiska, postoje i žrtve zabluda i pogrešnih računica, a retrospektivno, pišući o svemu iz veće vremenske distance, i o tome valja voditi računa. Zato stranice »Kritike« ostaju i dalje otvorene za diskusiju, kako onu na liniji Pupačićevih razmišljanja, tako i za argumentiranu protimbu.

*

U ponedjeljak, 16. veljače ove godine, u nastavku *Panorama suvremene hrvatske književnosti,* što ju je organiziralo Društvo književnika Hrvatske, održao je drug Marin Franičević prvo, uvodno predavanje o »ratnoj i poslijeratnoj« generaciji. Bez obzira na to što, po periodizaciji Panorame, posljednje razdoblje naše suvremene književnosti počinje s 1963. godinom, ono u stvari predstavlja dva vrlo različita i — povijesno i književno — oprečna perioda. U prvom — od 1936. do 1945, odnosno do 1948. — nepovoljnom za razvoj književnosti, ali i odsudnom za formiranje i, pri kraju, prikladnom za izražavanje revolucionarnog stava pisaca (od 1936. do 1941. psihoza približavanja rata i prijetnja fašizma s jedne, te konsolidacija, rast i pripremanje revolucionarnih snaga za otpor — s druge strane; od 1941. do 1945. borba protiv okupatora, revolucija za nacionalno i socijalno oslobođenje; od 1945. do 1948. političko afirmiranje i obnova porušene zemlje, prvi koraci u izgradnji novog, socijalističkog društva, napad Informbiroa, odlučnost otpora i novi revolucionarni polet; u književnosti i kulturi: od 1945. do 1948. ukorjenjivanje dogmatizma, importiranog sa socrealizmom, zatim — 1948. godine — prva psihička trauma, te — do 1950, odnosno do 1952, pa i dalje, oslobađanje, mučno i sporo, od ždanovističkih metoda u književnosti i umjetnosti), nastupila je i afirmirala se današnja srednja, odnosno — po Franičeviću — »ratna« generacija hrvatskih pisaca. U drugom periodu — od 1945, odnosno od 1948. do danas — uistinu povijesno povoljnijem (oslobođenje, revolucionarne društvene promjene, ekonomski rast zemlje), ali, istodobno, i neobično teškom za formiranje i razvoj mladih pisaca i za njihovu književnu i društvenu afirmaciju (i najiskreniji zanosi za izgradnju novoga društva oskvrnjivani su sumnjama sa strane pobornika socrealizma i oficijelnih predstavnika društva — zbog neprihvaćanja estetskih »normi« i, mladosti stranih, dogmi; nametanje stvaranja po diktatu, žigosanje svakoga onoga dijela ili pokušaja u kome je dolazila do izražaja stvaralačka ličnost — od 1945. do 1948, do 1952, pa i poslije; od 1948. do danas — borba protiv duboko ukorijenjenih antiumjetničkih, antihumanističkih, pa i antisocijalističkih shvaćanja u literaturi i kulturi uopće; neprestana borba za bolje društvene i stvaralačke mogućnosti), nastupila je i afirmirala se sadašnja mlađa, odnosno — prema periodizaciji Panorame — »poslijeratna« generacija hrvatskih pisaca.

Možda i zbog toga što u poslijeratnom periodu, kao, vjerojatno, nikada prije, aktivno djeluje niz pisaca iz nekoliko književnih generacija (po sistematizaciji Panorame — tri), što on predstavlja u mnogo čemu početak posve novih stremljenja, što je u književnost i umjetnost unio novih gledanja, te u roku od nekoliko godina dao niz vrijednih djela — različitih sadržajem, metodom i stilom, ovaj period nije poznat ni kao ratni ni kao predratni u široj kulturnoj javnosti. Ali za slabo poznavanje naše poslijeratne književnosti kriva je u prvom redu kritika, odnosno njezina pretežno prisilna usmjerenost, koja je proizlazila iz općeg duhovnog i kulturnog stanja, naročito do 1948, ali i do 1950, 1952, pa i dalje, djelomično sve do danas. Radi se, dakle, o vrlo kompleksnom i vrlo kontradiktornom periodu naše književne i kulturne, suvremene povijesti.

Pošto je smatrao da prihvaćanje generacijske periodizacije zahtijeva i objašnjenja, Franičević se duže zadržao na toj temi, te dao sažetu sliku

smjene generacija u hrvatskoj književnosti od ilirizma do naših dana. Ne ulazimo u opravdanost ili neopravdanost takve, generacijske podjele, niti unaprijed držimo neprihvatljivom normu po kojoj svaka generacija — s mogućim pojedinačnim odstupanjem i po Franičeviću — obuhvaća pisce rođene u razmaku od petnaest godina, ali, čini nam se, striktno pridržavanje te granice u periodizaciji naše suvremene književnosti nema nikakve realne osnove, a pogotovo je nemaju zaključci što ih Franičević iz takve podjele izvodi. Prihvativši se dužnosti da u jednom predavanju govori, pa i općenito, o književnosti od 1936. godine do danas, Marin Franičević, zbog svega što je već rečeno, nije imao nimalo lak, već, naprotiv, imao je neobično težak i odgovaran zadatak. Iako je njegovo predavanje, prema intencijama Panorame, imalo obuhvatiti samo one pisce koji su u književnost ušli od 1936. do danas (o starijima se govorilo u prethodnim predavanjima), ono već samo i zbog svog vremenskog opsega nije moglo dublje ni svestranije osvijetliti toliko raznovrsnih i toliko složenih problema što ih nameće bilo kakvo ozbiljnije tretiranje ovoga razdoblja.

Držeći se, i pored pojedinačnih odstupanja, prilično strogo razdoblja od petnaest godina, Franičević u srednju, odnosno u svoju, »ratnu« generaciju, s nekim iznimkama, ubraja pisce rođene od 1905. do 1920. godine, a u mlađu, »poslijeratnu«, pisce rođene od 1920. do 1935. godine. Između nekolicine onih što su rođeni 1918. i 1919. izdvaja jedino Đuru Šnajdera, i uvrštava ga u mlađu generaciju, jer je »bliži pjesnicima poslijeratne generacije«. Međutim, ako i uzmemo u obzir jedino kriterij po kome je vrijeme književnog nastupa i afirmacije odlučujuće za svrstavanje pojedinih pisaca u određenu književnu generaciju, ne možemo pisce rođene 1918. (J. Franičević-Pločar, J. Barković), 1919. (M. Božić, J. Kaštelan) i 1920. (Ž. Jeličić) svrstati u srednju, po Franičeviću »ratnu generaciju«. Premda su neki od njih počeli objavljivati uoči samog početka rata (takvih ima i među onima što ih Franičević svrstava u mlađu generaciju), svi su se oni još formirali i tek se afirmirali poslije rata, a i bliži su mlađoj generaciji — bilo njezinu starijem dijelu (I. Frangeš, V. Jelić, M. Nožinić, I. Raos, D. Oblak, F. Hadžić, B. Pavlović, V. Parun, D. Roksandić i dr.) s kojim su se istodobno razvijali i objavljivali prva cjelovitija djela, bilo mlađemu dijelu — negoli srednjoj generaciji koja se formirala i više-manje afirmirala do početka rata. Uostalom, ako godine rođenja išta znače, nevjerojatno je da bismo spomenute pisce rođene 1918/19/20, trebali odvajati od onih rođenih 1920/ /21/22, a spajati ih s generacijom koje su najmlađi predstavnici (J. Horvat, M. Matković) rođeni 1915. Predah, ili praznina, od tri godine (ako izuzmemo dramskog pisca P. Budaka, r. 1917, koji se javio i afirmirao poslije rata) također nešto znači.

Srž oko koje se skuplja jedna generacija najčešće sačinjava skupina pisaca rođenih uzastopno u roku od svega nekoliko godina, a takve su godine 1917. do 1923. i 1924. do 1932. — dva fokusa mlađe generacije ili mlađih generacija, afirmiranih od rata do danas.

Ako bi, dakle, za određivanje u koju generaciju pojedini pisac spada bio bitan samo zajednički nastup i istodobna djelatnost, onda bismo pisce rođene od 1917. (P. Budak) do 1932. (A. Šoljan, V. Krmpotić), koji su u proteklom deceniju nastupali sa svojim prvim djelima i stvarali određenu književnu atmosferu, mogli smatrati pripadnicima jedne te iste generacije. Doduše, stariji među njima, rođeni do 1924, afirmirali su se uglavnom već do 1950, a mlađi nešto kasnije, do 1955. godine. Međutim, ako apstrahiramo idejna strujanja i estetska opredjeljenja, tih

par godina ništa ne znači. Oni najmlađi, rođeni poslije 1932. godine, što ih Franičević pribraja mlađoj generaciji, počeli su se javljati tek u posljednjih par godina, te, s eventualnim izuzecima (npr. D. Cvitan koji se kao kritičar afirmirao i I. Kušan koji se pojavio sa zrelim djelima u isto vrijeme kad se afirmirala i mlađa generacija u cjelini), pripadaju najmlađoj generaciji koja kao generacija zapravo još ni ne nastupa. Prema tome, očito je da bi, prema zajedničkom nastupu i istodobnoj djelatnosti, periodizacija po generacijama u suvremenoj hrvatskoj književnosti izgledala po prilici ovako: prva, starija generacija — pisci (rođeni uglavnom između 1890. i 1905) koji su se formirali i afirmirali do 1935; druga, srednja generacija — pisci (rođeni uglavnom između 1905. i 1915) koji su se formirali i afirmirali do 1941, a koji su se dalje razvijali za vrijeme i poslije rata; i treća, mlađa generacija — pisci (rođeni od 1917. do 1932) koji su se i formirali i afirmirali poslije rata (stariji dio koncem četrdesetih, a mlađi početkom pedesetih godina), iako su se neki od njih počeli javljati uoči rata ili u toku NOB-e. U tom slučaju možemo govoriti o starijoj ili međuratnoj, o srednjoj ili predratnoj i o mlađoj ili ratno-poratnoj generaciji. (Najmlađa generacija tek je na pomolu.)

Međutim, ako za određivanje u koju generaciju pojedini pisac spada uvažimo, pored kriterija istodobnog nastupa i afirmacija, i kriterij bliskosti, zajedničkih ideja i težnji, kriterij koji je makar toliko bitan kao i onaj prvi, a što ga, konačno, tu i tamo (kad mu je potreban!) uvažava i sam Franičević, onda s punim pravom možemo govoriti o četiri generacije pisaca u našoj današnjoj književnosti, odnosno o tri generacije što su ušle u književnost od 1935. godine do danas. U tom slučaju vidjet ćemo da stariji dio mlađe generacije, tj. pisci rođeni od 1917. do 1923. što ih Franičević, bez ikakva valjana argumenta, dijeli između dviju susjednih generacija, predstavljaju posebnu generaciju suvremenih književnika, iako — zbog izuzetno teških ratnih i poratnih prilika u kojima se ona formirala — s vrlo značajnim odstupanjima. Nastupajući gotovo u isto vrijeme s mlađima od sebe, rođenim od 1924. (S. Novak) do 1932. (A. Šoljan, V. Krmpotić), jedan dio pisaca, prvenstveno pjesnika, koji bi po godinama rođenja pripadao toj generaciji, i po svom djelovanju i po svojim težnjama i po svome izrazu, pa i po estetskim pogledima, mnogo je bliži mlađima od sebe negoli svojim vršnjacima. Pored Đ. Šnajdera (r. 1918) što ga i Franičević uvrštava među mlađe, u posljednju generaciju bez ikakve sumnje treba uvrstiti i J. Kaštelana (r. 1919), i R. Ivšića (r. 1921), i N. Milićevića i V. Parun (rođeni 1922. godine), a možda i još po koje ime. Štaviše, J. Kaštelana i V. Parun po njihovu pjesničkom djelu možemo smatrati i rodonačelnicima te posljednje generacije. Bez obzira na to što je ovakvom podjelom generacija pisaca rođenih između 1917. i 1923. donekle razbijena — nju je razbio rat i poraće, pa je u punom smislu te riječi možemo nazvati ratnom generacijom — sve tri generacije pisaca što su se afirmirale od 1935. do danas, svedene: prva na deset, druga na šest, treća na osam godina, s navedenim odstupanjima izgledaju nam kompaktnijima i cjelovitijima negoli su one dvije Franičevićeve.

Problem periodizacije po generacijama koji će, vjerojatno, s većom vremenskom distancom postati mnogo jednostavniji trenutno nije ni važan, koliko su za današnje književne i kulturne prilike važni, jer su još uvijek simptomatični, Franičevićevi sudovi i stavovi. On je u svom predavanju o navodnim dvjema samo na formalan način razgraničenim generacijama govorio iz vrlo različitih i oprečnih aspekata, pa je nužno

morao upasti u mnoštvo grubih grešaka i iskrivljavanja stvarnog stanja u našoj suvremenoj književnosti, čime je zamaglio i krivotvorio, hotice ili nehotice, ionako letimično datu, nedovoljno prostudiranu, uprošćenu sliku poslijeratne, »mlađe« generacije, nasuprot opširnijoj, razrađenijoj, mada u mnogim pojedinostima netačnoj i pomalo apologetskoj slici svoje, »srednje«, »ratne« generacije. Mlađi pisci i njihova djela prikazani su u potpuno krivom svjetlu. Zbog toga smatramo nužnim upozoriti javnost na neke misli iz Franičevićeva predavanja koje ne mogu biti tumač generacije poslijeratnih pisaca, već, ako se pravovremeno na njih ne upozori, mogu unijeti zabunu kod publike, nesporazume između književnika i društva, te ozbiljno štetiti daljnjem razvoju naše književnosti i naše kulture.

Evo o poslijeratnoj generaciji hrvatskih pisaca kardinalnih mjesta iz Franičevićeva predavanja:

1. »... moramo konstatirati da je svakako i to (tj. nepostojanje kritičara u srednjoj generaciji, op. naša) bio jedan od razloga što je generacija koja je nastupila pred jedan decenij uglavnom stihom i kritikom bila više-manje negatorski raspoložena naročito prema poeziji i kritici ratnog i poslijeratnog razdoblja.«

2. »... moramo konstatirati da su izmijenjene prilike (iza 1950. godine, op. naša) bile izvanredno pogodne za razvoj nove književne generacije. Naime, iako su se pojedini pripadnici ovog 'poratnog pokoljenja' po prvi put javili još u ratu, a neki čak i prije rata, većina je nastupila u prvim poslijeratnim godinama, došavši do punog izražaja tek poslije četrdeset osme.«

3. »Podvrgnuta u svom nastupu stanovitom, rekao bih više psihološkom nego moralnom, pritisku koji traje one dvije-tri godine poslije Oslobođenja, doživjevši NOB pa prema tome i početak izgradnje socijalizma na drugi način nego prethodna koja je na ovaj ili onaj način bila angažirana, ona tih prvih poslijeratnih godina simulira zanose koje u sebi nije nosila, a u isto vrijeme oblikovala (je) neke još neodređene sumnje i otpore kakvi su se ponekad javljali i kod starijih, samo su ih oni (stariji, op. naša), čvršće vezani za pokret s kojim su rasli, svladavali; pa kad joj je naš opći razvoj omogućio vlastita traženja, ona je pomalo zanemarivši sadržaje pošla prema svome izrazu. Uz borbu za afirmaciju koja je u prvom naletu bila čak sasvim određena ...«

4. »Jedni naime dolaze iz NOB-e, a drugi iz »Plave revije« i okupiranog Zagreba, treći ravno iz đačkih klupa (najmlađi su 1945. jedva prevalili desetu godinu) što je dakako moralo ostaviti svoj pečat.«

5. »Ti su mladići poslijeratno stanje u kojem su se najednom našli, za razliku od starijih, koji su se direktno ili indirektno borili, nacionalno oslobođenje i rušenje starog društvenog uređenja, prihvatili kao prirodnu činjenicu. Njima su zbog toga neke teze i antiteze i diskusije normalno ostale izvan onih glavnih, odlučujućih životnih interesa... Njihov problem je bio prije svega problem snalaženja u vremenu i prostoru u toj atmosferi ubrzanog obnavljanja zemlje i izgradnje prvih temelja budućeg društva, koje se nošeno svježim revolucionarnim poletom iz dana u dan mijenjalo. Ta im je patetika, istina, ostala djelomično stranom, ali se otpori, kakvi se mogu razviti samo u fazi stagnacije, ... — u to vrijeme nisu mogli javiti, jer revolucionarni proces nije ni jenjavao. Tako su njihovi otpori bili otpori druge vrste, i odvijali su se, kao što je u takvoj situaciji i razumljivo, gotovo isključivo na literarnoj liniji. Borba za afirmaciju i vlastiti izraz došla je u prvi plan.«

6. »Tražeći uzore najčešće u savremenoj francuskoj i engleskoj poeziji i u poeziji T. Ujevića i A. B. Šimića ona se i time odupirala prethodnoj koja je bila mnogo više pod utjecajem M. Krleže i lijeve poezije uopće.«

7. »... ali možemo reći da je ona, kao generacija, usprkos svim devijacijama, i u nekim slučajevima novim modernističkim simulacijama, uglavnom uspjela izgraditi svoju fizionomiju, 'depoetizиravši' zatim proširivši i oboga-

tivši naš književni izraz novim priklonom 'običnom' govornom jeziku. Ona se svakako uspjela što je također za njezin razvoj bilo veoma važno, a zahvaljujući toku događaja, dobrim dijelom oteretiti raznih sumnja i otpora... Naša se literatura u cjelini baš u to vrijeme oslobađa onoga što smo nazvali unutarnjom cenzurom i nova se književna generacija tom mogućnošću obilno poslužila.«

8. »... ipak se čini da već danas, desetak godina poslije njenog nastupa, možemo govoriti o stanovitoj stagnaciji u poeziji. Kao da se javljaju prvi znakovi sustalosti. Ona, naime, nije donijela izrazito novih sadržaja i njezina je fizionomija, ma da i tu ima znatnih razlika, u tom pogledu još prilično neodređena. Ne zaboravivši da je dala nekoliko pisaca koji su se uzdigli iznad prosjeka i već danas dostižu najveći naš domet, moramo konstatirati da je u borbi za izraz, kako to ponekad biva, naročito u poeziji pomalo gubila kontakt sa životom. U sadržajnom pogledu ona uostalom nije ni iznenađivala, iako se ne bi moglo reći da je lišena svakoga dodira sa zemljom...«

9. »Ipak, kao da joj nedostaje orijentacije. Ne mislim orijentacije u političkom smislu (ona je ipak gotovo u cjelini prihvatila put socijalizma), nego u jednom još širem općeljudskom smislu. Ili možda zanosa. Onog vječitog ljudskog udubljivanja u problematiku života... Zbog toga kao da joj nedostaje i borbenosti protiv tamnih strana života, perspektive u općeljudskim razmjerima.«

10. »Ono što možemo sa sigurnošću reći jeste to da se na samom izrazu teško može graditi dalje. Izraz nije stvar za sebe. On je izraz u pravom smislu onda kada je adekvatan sadržaju... A biti 'oblik ljudske svijesti' u epohi kad se čovječanstvo upravo nalazi na jednoj od najsudbonosnijih raskrsnica, pa zaboraviti na vrijeme i prostor u kojem se krećemo, zaista nije moguće. To treba da zna ova generacija već oformljena, ali je još daleko od izricanja posljednje riječi i ona još mlađa koja tek dolazi i koja će, sva je prilika, ostvariti potrebnu sintezu (sadržaja srednje generacije, kao teze, i izraza mlađe generacije, kao antiteze, op. naša)... A velika će, ta još nepoznata generacija, biti jedino, ako ostvari očekivanu sintezu, jer je osnovni zakon života, pa i literature ipak — kretanje.«

Ovom posljednjom rečenicom završava Franičevićeva apokalipsa. I to je, pored nabrajanja imena, uglavnom sve što je Marin Franičević znao reći o poslijeratnoj generaciji hrvatskih književnika. Po njemu, ona je »došla« s raznih, pretežno sumnjivih strana, ali ni kad je »došla« nije bila prisutna ni u književnosti ni u životu, već je, dok se prilike nisu izmijenile, skrivala u sebi otpore i simulirala — lebdeći u zrakopraznom prostoru; njezin je jedini problem bio snalaženje u — prema tome u njoj stranom — »vremenu«, a njezin jedini cilj — otpor, ali, jer drugih otpora nije mogla pružiti, ona se samo odupirala borbom za svoj besadržajni izraz, pa je tako i istodobno oformljena i beznačajna, bez ikakvog stvaralačkog i ljudskog sadržaja...

Ne, druže Franičeviću! To je o s u m n j i č e n a g e n e r a c i j a!

Ovdje ne možemo ulaziti u stilsku i logičnu analizu citiranih Franičevićevih rečenica. Nećemo čak ulaziti ni u detaljniju sadržajnu analizu svih onih insinuacija i invektiva što ih te rečenice u sebi skrivaju, jer — da bismo upozorili na svu onu pogubnu atmosferu iz kakve su se ovakvi »sudovi« mogli roditi — dovoljno je, kao odgovor na optužbe, iznijeti samo neke poznate i tvrdoglave činjenice.

Ad 1. Mlađa generacija u cjelini, što je inače netipično za mlade, nije nikada bila negatorski raspoložena prema kvalitetnim djelima ratnog i poratnog razdoblja, pa ni prema njihovim autorima, tj. prema ozbiljnim piscima prethodne generacije. Ako je tko bio prema njima tako raspoložen — onda su to bili pojedini pripadnici te iste generacije. Treba samo prelistati novine i časopise prošlog decenija da bi se vidjelo

kako su mlađi pisci, koji su se u velikoj većini bavili i kritičkim radom, u nizu prikaza, osvrta i recenzija iznijeli svoje pozitivne sudove o gotovo svim vrednijim djelima i ratnog i poratnog razdoblja, te kako su, što je bila njihova mana, nerijetko nastojali pronaći vrijednosti i ondje gdje one možda i ne postoje. (S druge strane, predstavnici »srednje« generacije, ako izuzmemo svega dvojicu ili trojicu, nisu o mlađima izrekli ni jedne jedine riječi koja u sebi nije sadržavala ili direktan napad ili neskrivenu osudu.) Iz dosadašnje kritičke i javne aktivnosti mlađih pisaca svakome je jasno da mlađa generacija smatra prethodnu čak jednom od najznačajnijih u cijeloj našoj novijoj književnosti: po nizu djela, naročito proznih — novela i romana, te nekih dramskih i esejističkih tekstova, pa i poetskih ostvarenja (Goran i — ako se držimo Franičevićeve podjele — J. Kaštelan i J. Franičević-Pločar). Mlađi poštuju i ostale, poetske napore (i u dijalektu i u književnom jeziku) te generacije, iako oni, ruku na srce, naročito ako se držimo naše podjele, i pored nesumnjivih kvaliteta (D. Ivanišević, Š. Vučetić, pa i M. Franičević — u dijalektu), s izuzetkom Gorana, nisu dali tako visoke rezultate koji bi mogli biti uzori mlađima.

Ad. 2. Nasuprot Franičeviću, mi moramo konstatirati da su prilike i poslije 1950, pa čak i poslije 1952, uslijed niza povijesnih i ne samo povijesnih razloga, bile izvanredno nepovoljne za razvoj nove književne generacije, barem u Zagrebu i u Hrvatskoj. Ne smijemo zaboraviti da su se mlađi pisci počeli razvijati prije tih godina, a — prema Franičevićevoj podjeli — i prije svršetka rata, te da su se formirali u eri najjačeg nasrtaja dogmatizma, o kome i sâm Franičević kaže da je značio udaljavanje od života, ali ne samo udaljavanje nego i njegovo negiranje, a afirmirali u njegovoj sjeni, koja i dan-danas lebdi nad njima, što — ako ne ništa drugo — dokazuje i ovo Franičevićevo predavanje. Ako je itko stradavao od toga dogmatizma i ako se itko u hrvatskoj književnosti konstantno protiv njega borio, apstrahirajući Krležu kao u svemu izuzetnu ličnost, onda je to bila mlađa generacija, pogotovo ako se pridržavamo naše podjele. I ne ubrajamo joj to u neke posebne vrline, jer su takve vrline svojstvene svakoj stvaralačkoj mladosti. Uistinu, političke i društvene prilike već poslije 1948. i 1950, a naročito poslije 1952, bile su povoljnije za razvoj književnosti, ali je i do tih godina u mijenjanju književnih i kulturnih prilika u Hrvatskoj, doduše, u ovisnosti o općem društveno-političkom razvoju, svojski učestvovala i poslijeratna generacija. A to, baš u doba njezina formiranja, nije bilo tako jednostavno, pa ni njezin razvoj nije mogao biti ni tako jednostavan ni tako lak.

Ad. 3. Pritisak što ga Franičević priznaje, bez obzira na to nazivali ga mi psihološkim, moralnim ili političko-policijskim, ne traje samo »one dvije tri godine poslije Oslobođenja«, već, u ovom ili onom obliku, još uvijek traje. Ali to ne možemo dokazati drugu Franičeviću! Međutim, istinita je, po svoj prilici, njegova tvrdnja da je mlađa generacija pisaca doživjela NOB-u i početak izgradnje socijalizma »na drugi način« od prethodne (zbog svojih godina — možda intimnije, naivnije i romantičnije), ali ne na način koji se može suprotstaviti načinu doživljavanja one generacije »koja je na ovaj ili onaj način bila angažirana«. Zaboga, pa i sam Franičević, doduše na jednom jedinom mjestu i ne baš u naročito zgodnom kontekstu, kaže da su »jedni« predstavnici i te generacije došli iz NOB-e. A treba li »dokumentima« dokazati da je najveći broj mlađih pisaca (vjerojatno svi oni koji su za to imali ikakvih mogućnosti) bio »na ovaj ili onaj način angažiran« i u NOP-u (najmanje

trećina ratno-poratne generacije i najmanje petina poratne učestvovala je i u NOB-i, iako su njezini članovi bili tada još dječaci, odnosno djeca) i u izgradnji socijalizma. Pitanje je, dakle, koja je od dviju Franičevićevih generacija u cjelini bila više angažirana! No, to i nema bitnijeg značenja za prosuđivanje položaja tih generacija u poslijeratnoj društvenoj i kulturnoj, posebno ne u književnoj stvarnosti, jer se, neovisno o učešću u NOB-i i u izgradnji socijalizma, poslije rata odvijala drukčija polarizacija, koja u stvari nije bila ni generacijska, iako je — zbog pretežno sličnog opredjeljivanja brojnih pripadnika »srednje« i uglavnom sličnog opredjeljivanja najvećeg dijela »mlađe«, naročito, po našoj sistematizaciji, čiste poratne generacije, opredjeljenja koja su bila različita, pa čak i suprotna, ne samo na estetskom, nego i na općem idejnom i praktičnom planu — poprimila generacijski privid. Istina je barem to da je poslijeratna generacija, u svojim javnim istupanjima, dolazila u sukobe s nekim predstavnicima prethodne, po Franičeviću »ratne«, samo zbog toga što se borila protiv dogmatskog shvaćanja umjetnosti, a za slobodu stvaranja i za mogućnost književnog djelovanja. Očito je da bi njezin položaj u poslijeratnom kulturnom i društvenom životu bio kudikamo povoljniji da je mogla ili htjela simulirati »zanose koje u sebi nije nosila«. Baš zato što ih nije mogla i nije htjela simulirati (tko ih je i kako simulirao u to ne želimo ulaziti), postajala je, postala je i ostala sumnjivom. U to nas uvjerava i Franičevićevo predavanje, bez obzira na to čije sve sumnje ono izražava. A što se tiče Franičevićeve tvrdnje po kojoj je mlađa generacija istodobno »oblikovala neke još neodređene sumnje i otpore«, s našom ispravkom da »oblikovane« sumnje i otpori mogu biti samo određeni, to je živa istina. Mlađa generacija, ili makar njezin bolji dio, oblikovala je i nosila vrlo određene sumnje i otpore. Nadajmo se da će ih i dalje nositi i da će time izvršiti i svoju povijesnu funkciju. Inteligentniji čitalac moći će i sam zaključiti kakve su to sumnje i otpori, a prepustit ćemo mu i to da sam donese svoj sud o njihovu »svladavanju« sa strane onih koji su, prema Franičeviću, »čvršće vezani za pokret s kojim su rasli«. Baš te sumnje i ti otpori u toku našeg općeg društveno-političkog razvoja, zahvaljujući, dakako, i njemu, omogućile su mlađoj generaciji vlastita traženja, ali i starijim piscima, koji te sumnje nisu savladali, puniji razvitak i zrelija djela. Međutim, mogućnosti vlastitih traženja nisu isto što i mogućnosti normalnog rada, publiciranja i javnog djelovanja, a ove posljednje, unatoč općem razvoju i unatoč sumnjama i otporima, ili baš zbog tih sumnja i otpora, nisu u Zagrebu nikad od rata bile naročito izdašne! I danas se mlađa generacija hrvatskih pisaca bori s poteškoćama, ni objektivne ni njezine subjektivne naravi, koje okupiraju i iscrpljuju njezine najbolje snage. Ako je ta borba jedan od bitnih sadržaja njezina života, nije čudo što je ona i jedan od bitnih sadržaja njezina književnog djela, a ako M. Franičević te i druge sadržaje ne vidi, ili neće da vidi, pitamo se kako to on vidi da je ta generacija »pošla prema *svome izrazu*« (podvukli mi). Izrazu čega? Ona je »pomalo zanemarivši sadržaje«, dakle, zanemarila sebe! Ili tu nema nikakva logičnog rasuđivanja? »Izraz nije stvar za sebe« — kaže kasnije Franičević. A što je onda izraz, ako nije *izraz sadržaja?* Očito je da M. Franičević sadržajima priznaje samo neke, svoje sadržaje, koji, za nesreću, nisu sadržaji poslijeratne generacije. Prema tome, on ne priznaje ni poslijeratnu generaciju. S druge strane, on toj istoj, irealnoj, generaciji priznaje da je obogatila našu književnost novim izrazom. Iz toga proizlazi da se radi o pojmovnom nesporazumu i da Franičević pod »izrazom« podrazumijeva vanjske, formalne strane književnog djela, a izraz to nikako ne bi mogao biti. Pa i kad bi se radilo o formi, Franičević ne bi imao pravo, jer je forma slabija strana priličnog dijela mlađe književnosti. Na sreću, eto kako stoji s Franičevićevim sadržajima!

Ad 4. Ovdje Franičević velikodušno priznaje da »jedni naime dolaze iz NOB-e«, ali, da to njegovo priznanje ne bi ostavilo i neki utisak, odmah dodaje: »drugi iz 'Plave revije'«. Pretpostavlja se, naime, da slušaoci i, u ovom našem slučaju čitaoci dobro znaju pravi smisao, kao i smisao što se još i pridodaje tim dvjema nesretnim riječima. Ostavimo li po strani to što svojim priznanjem da »jedni dolaze iz NOB-e« Franičević upada u kontradikciju s najvećim dijelom svojih temeljnih postavki o poslijeratnoj i »ratnoj« generaciji (sadržanih npr. u riječima: »na drugi način nego prethodna, koja je na ovaj ili onaj način bila angažirana«, ili: za razliku od pisaca koji su bili »čvršće vezani za pokret«, ili — kasnije: »za razliku od starijih koji su se direktno ili indirektno borili«, itd. — s našom napomenom da se nisu valjda ni svi stariji, ni direktno ni indirektno, baš borili!), njegova tvrdnja da »drugi dolaze iz 'Plave revije'« ne samo što obesnažuje ono velikodušno priznanje, nego ga svodi i na skrnavljenje onih koji su doista došli iz NOB-e i koji se nisu indirektno nego baš direktno borili, a pripadaju mlađoj generaciji, jer je i nad njima podignuta firma »Plave revije«! U samoj formulaciji rečenice, ukoliko Franičeviću ona išta znači, riječi »jedni«, »drugi«, »treći« imaju istu kvalitativnu vrijednost, pa je cijela generacija suvremenih hrvatskih pisaca, zajedno s onima koji su se i direktno i indirektno, ali stvarno borili, zajedno s onima koji su svoje djetinjstvo direktno i indirektno poklonili NOP-u i zajedno s onima koji su došli iz đačkih klupa i okupiranog Zagreba, jednako obilježena »Plavom revijom« kao i NOP-om. A, koliko smo mogli doznati, samo su dvojica suvremenih pisaca što ih Franičević svrstava u poslijeratnu generaciju, a koji bi, po ozbiljnijoj sistematizaciji — kako smo pokušali pokazati, spadali u pravu ratnu generaciju, u svojim još dječačkim danima, živeći u okupiranom Zagrebu, u »Plavoj reviji« publicirali po jednu ili dvije (možda i tri — nismo provjeravali!) i to potpuno naivne i apolitične pjesme! Može li se, dakle, samo i za njih reći, nasuprot onima koji stvarno dolaze iz NOB-e, da dolaze iz »Plave revije«? Ili je firma te nesretne revije trebala poslužiti Franičeviću da bi cijeloj generaciji udario i njezin pečat! Inače, što bi mu zaključak: »... što je dakako moralo ostaviti svoj pečat«? (Zanimljivo je da je Franičević u tom istom predavanju citirao izjavu jednog književnika, pripadnika svoje generacije, kasnije partizanskog borca i društveno-političkog radnika, objavljenu 1934. godine, kojom se taj pisac odriče dotadašnje suradnje u desničarskim i reakcionarnim listovima, kako bi i time dokazao revolucionarnu usmjerenost svoje, »srednje« generacije, ni ne pomišljajući na to da bi i prošlost toga tada već odraslog književnika »morala ostaviti svoj pečat«!)

Ad. 5. Ti se mladići nisu mogli nigdje naći odjednom, pa ni u poslijeratnom stanju. Morali su se nekako najprije i roditi! Morali su negdje rasti i nekako porasti, najčešće u mnogo težim, mnogo opasnijim i mnogo krvavijim prilikama i situacijama negoli mnogi tada odrasli književnici, cijeli bogovetni rat. O tome tko se i kako borio nema nikakva smisla više raspravljati. Ali, »za razliku od starijih«, koji su »nacionalno oslobođenje i rušenje starog društvenog uređenja, prihvatili« — ispada po Franičeviću — kao valjda neprirodnu činjenicu, »mladići« su je zaista prihvatili kao prirodnu. I što onda! Samo nije jasno zašto bi im »zbog toga neke teze i antiteze i diskusije normalno ostale izvan onih

glavnih, odlučujućih životnih interesa«, niti je jasno o kakvim se to tezama i antitezama i diskusijama zapravo radi. Budući da su one vezane za one starije, »koji su se direktno ili indirektno borili« i koji su, prema našem shvaćanju Franičevićevih riječi, »nacionalno oslobođenje i rušenje starog društvenog uređenja, prihvatili« kao neprirodnu činjenicu, možda se te teze i antiteze i diskusije odnose na nešto — nećemo reći neprirodno! — nešto natprirodno. I u tom slučaju Franičević ima pravo! Natprirodne, pa i neprirodne, teze i antiteze ostadoše izvan »odlučujućih životnih interesa« mlađe generacije hrvatskih pisaca. (Priznajemo da to nije baš mali grijeh!) Njihov problem, iako ne »prije svega«, jest bio i »problem snalaženja u vremenu i prostoru«, ali ne u smislu u kome ga Franičević vidi i tumači, ne zbog toga što su se oni »najednom našli« u poslijeratnom stanju, što bi samo karakteriziralo njih, i to negativno a ne i to stanje, već zbog toga što »u toj atmosferi ubrzanog obnavljanja zemlje i izgradnje prvih temelja budućeg društva, koje se nošeno revolucionarnim poletom iz dana u dan mijenjalo« (mada nam nije posve jasno kako se to mijenjalo buduće društvo!) nije bilo sve baš ni revolucionarno, pogotovo nije bio revolucionaran dogmatizam koji je baš u to vrijeme predstavljao, vis-à-vis stvarnih revolucionarnih društvenih kretanja, najcrnji reakcionarni duhovni teror i koji je ne samo onemogućavao ispoljavanje revolucionarnog poleta mladih pisaca, i općenito intelektualaca i kulturnih stvaralaca, nego ga je i neprestano slamao, gušeći u njima svaku revolucionarnu perspektivu i svaki revolucionarni optimizam. Na sreću, on to nije uspijevao, niti je ikada to uspio, i to zahvaljujući najviše oporbi mladih i onih koji su u sebi nosili stvaralački duh mladih. I nije istina da je mlađoj generacij hrvatskih pisaca patetika »ubrzanog obnavljanja zemlje i izgradnje prvih temelja budućeg društva« »ostala djelomično stranom«, već, naprotiv, kao što je općenito mladost bila glavni nosilac te patetike, tako je bila i mladost poslijeratne hrvatske književnosti, unatoč tome što je na duhovnom planu ta patetika bila ugušivana. Nego, Franičevićeva teza o otporima posebno je zanimljiva, a, bome, i poučna! Ona se, kako smo vidjeli, već prije javila, ali se tek ovdje jasnije »oblikovala«: »jer — kaže drug Franičević — revolucionarni proces nije ni jenjavao«, kontrarevolucionarni se, ili makar reakcionarni, otpori (kakvi bi drugi otpori mogli biti?), »kakvi se mogu razviti samo u fazi stagnacije, ... u to vrijeme nisu mogli javiti«. Dakle, da je kojim slučajem nastupila faza stagnacije, poslijeratni hrvatski pisci krenuli bi u kontrarevoluciju, ali pošto, hvala Bogu, nije nastupila ta faza, *njihovi su »otpori bili otpori druge vrste* (potcrtali mi), i odvijali su se, kao što je u takvoj situaciji i razumljivo, gotovo isključivo na literarnoj liniji«. Franičevićeva je pouka jasna: otpora na »literarnoj liniji« ne bi ni bilo da je moglo doći do otpora »druge vrste«, pa zbog toga ti literarni otpori imaju isti smisao kao i oni drugi, dakle reakcionarni, kontrarevolucionarni smisao. Zaključak ovdje nije ni bio potreban. On će uslijediti kasnije!

Ad 6. Poslijeratna generacija hrvatskih pisaca nije tražila »uzore najčešće u suvremenoj francuskoj i engleskoj poeziji i u poeziji T. Ujevića i A. B. Šimića«. Ona uopće nije ni trebala tražiti uzore, već je sasvim prirodno unaprijed imala uzore u svim vrijednim ostvarenjima novije hrvatske poezije, te se na njima odgajala i najprije od njih učila, naročito od onih najvećih ostvarenja naših najznačajnijih pjesnika, među koje, bez ikakve sumnje, spadaju i T. Ujević i A. B. Šimić. Ali mladi hrvatski pjesnici nisu učili samo od hrvatske poezije, kao što, na sreću te poezije, samo od nje nisu učili ni njihovi veliki prethodnici. Mladi

su tako npr. učili i od ruskih sovjetskih pjesnika (Jesenjin, Blok, pa i Majakovski), prije negoli od suvremenih francuskih i engleskih, a onda, što je također posve prirodno, čim su za to našli prilike, i od engleskih odnosno anglo-američkih i francuskih, pa i od španjolskih i talijanskih. Nalazeći recimo uzore u hrvatskim i stranim velikim pjesnicima, oni su se, dakako, odupirali tada već ustaljenoj i pomodnoj šabloni sterilnih i beživotnih stihova, ali ne i stihovima značajnih pjesnika, kao što su primjerice Tadijanović i Cesarić, od kojih su također učili. Franičevićeva tvrdnja da se mlađa generacija »i time odupirala prethodnoj« (naime učeći od Ujevića, A. B. Šimića i francuskih i engleskih suvremenih pjesnika) bila bi sama po sebi potpuno točna, naravno — samo s obzirom na pjesnike, kad je Franičević, dosljedan sebi, ne bi iskoristio da njome suprotstavi mlađe pisce i Miroslavu Krleži i — prema njegovim riječima — lijevoj poeziji uopće. Po njemu — mlađa se generacija upravo i »odupirala prethodnoj« jer je prethodna »bila mnogo više pod utjecajem M. Krleže i lijeve poezije uopće« (nama, doduše, nije potpuno jasno što bi imala biti »lijeva poezija«, pa ni ono »uopće«!). Eto vam, misli valjda Franičević, kakva vam je ta generacija! Ovdje bi bilo vrijedno razglabati i o pitanju koja je od dviju, kod Franičevića suprotstavljenih, generacija bila doista više pod utjecajem Miroslava Krleže, odnosno koja je bila duhovno bliža njegovim idejama, njegovoj ličnosti i njegovu cjelokupnom djelu. Ali, na žalost, za to bi nam trebala poduža analiza, koju bez dužih i dubljih proučavanja nismo ni u stanju izvesti. Istina jest to da mlađi, izgrađujući svoj izraz, ni u poeziji ni u prozi, pa ni — s neznatnim i sporadičnim iznimkama — u kritičkim i eseističkim radovima nisu podražavali Krležu, ali nisu, osim nedarovitih pojedinaca koje i ne ubrajamo u poslijeratnu književnu generaciju, ni druge pisce, a to je ipak nekakav dokaz nekakve njihove darovitosti. Podražavati baš Krležin izraz značilo bi upasti u maticu iz koje su se samo oni najsnažniji i najhrabriji plivači kadri eventualno izvući. Mlađi su to znali i po iskustvima nekih pripadnika prethodne generacije. No, osnovna razlika između odnosa Franičevićeve »ratne« i odnosa poslijeratne generacije prema Krleži jest ta što su brojni predstavnici starije u poslijeratnom razdoblju i deklarativno slijedili Krležu, dok mlađi to uopće nisu činili. Koliko je tko slijedio duh Krležina djela — to je sasvim drugo i mnogo teže pitanje. A pitanje je, konačno, i to kako je tko taj duh shvaćao i što je u njemu bitno vidio.

Ad 7. Ovdje vidimo, kako je M. Franičević blagonaklon prema mlađoj generaciji. Ona je — kaže Franičević — »kao generacija, usprkos svim devijacijama, i u nekim slučajevima novim modernističkim simulacijama, uglavnom uspjela izgraditi svoju fizionomiju...« O kakvim se sve »devijacijama« radi Franičević, doduše, ovdje ništa ne govori. Pa ipak, iz svega što je o mlađima rekao proizlazi da se radi o antirevolucionarnim, antisocijalističkim skretanjima. To nam potvrđuje i naredna rečenica u kojoj se konstatira da se mlađa generacija »svakako uspjela što je također za njezin razvoj bilo veoma važno, a zahvaljujući toku događaja, dobrim dijelom oteretiti raznih sumnja i otpora...« Dakle, sumnje i otpori su bili izraz tih devijacija. Međutim, ako je istina ono što nam Franičević tvrdi, tj. da su se mladi uspjeli »dobrim dijelom oteretiti raznih sumnja i otpora« — »zahvaljujući toku događaja«, onda očito nešto nije bilo u redu sa stanjem prije ili na samom početku toga toka, što Franičević neće da prizna, ili — ako jest bilo sve u redu — nešto ne štima ni sa samim tim tokom, što se ni Franičević nikako ne bi usudio ustvrditi. Drugim riječima: ako se netko oteretio sumnja i

otpora zahvaljujući toku događaja — onda je taj tok bio u intencijama tih samih sumnja i otpora. A priznati to — znači: ili tok događaja proglasiti reakcionarnim, ili mlađoj generaciji hrvatskih pisaca priznati revolucionarnu ulogu. Franičević ne želi ni jedno ni drugo. I zbog toga su mu potrebne, pored ostalog, i »nove modernističke simulacije«. Pitati Franičevića kako se to naša »literatura u cjelini baš u to vrijeme oslobađa onoga što smo nazvali unutarnjom cenzurom« i kako se to nova »književna generacija tom mogućnošću obilno poslužila« — bilo bi isto toliko besmisleno koliko i uzaludno! Druga je, pak, stvar što Franičević pod »unutarnjom cenzurom« podrazumijeva ono duhovno stanje, što je nastalo pod dogmatskim, ždanovističkim »pritiscima« do kraja četrdesetih godina, a naročito do 1948. Vrlo laskavo za ono stanje!

Ad 8. O »stanovitoj stagnaciji u poeziji« i o »prvim znakovima sustalnosti« mlađe generacije, za razliku od Franičevića, nismo u stanju ništa određenije reći. Ne bi bilo ni čudo da je ta generacija na svome trnovitom putu i posustala! Ali kako mi ne vidimo nikakvih znakova ni stagnacije ni posustalosti, a ni na jedan takav znak nas ne upozorava ni Franičević, slobodni smo posumnjati i u ovu njegovu tvrdnju. Istina je nešto drugačija: mlađa generacija ulazi u fazu svoje pune zrelosti. Uostalom, i prije pet-šest godina slušali smo negdje isto takve riječi »zabrinutosti« o posustalosti mladih. I kako kod Franičevića nitko do sada nije posustao do mladih, mogli bismo, da hoćemo, na to odgovoriti onom narodnom po kojoj se babi snilo, ali nećemo, jer ta baba ni u kom slučaju nije sam Marin Franičević. No, babi je ipak milo, pa — ako tako nastavi — možda će se u skoroj budućnosti njezini snovi i obistiniti. Franičević nas zapravo riječima o stagnaciji i o posustalosti taktično i vrlo obazrivo uvodi u ono što slijedi i što dolazi na kraju pjesme, tj. njegova predavanja, prema čemu baba već dolazi na svoj račun. »Ona (generacija, ne baba! op. naša), naime, nije donijela izrazito novih sadržaja — kaže Franičević — i njezina je fizionomija... u tom pogledu još prilično neodređena.« Nastojmo slijediti daljnji tok misli Marina Franičevića, pa ćemo vidjeti da su one, »u tom pogledu«, prilično logične! Ta bijedna generacija koja je negdje prije (v. t. 7.) bila »uglavnom uspjela izgraditi svoju fizionomiju«, sad je posustala a kako ni prije »nije donijela izrazito novih sadržaja i njezina je fizionomija... još prilično neodređena«; ona je »naročito u poeziji pomalo gubila kontakt sa životom«, iako »u sadržajnom pogledu ona uostalom nije ni iznenađivala...« Posvema je, dakle, logično: poslijeratna generacija hrvatskih pisaca posustala je prije negoli je i počela izražavati nove, tj. svoje sadržaje i prije negoli je uobličila svoju »fizionomiju«, a nije ni čudo, kad je (»naročito u poeziji« — gdje je za sada najviše afirmirana!) gubila kontakt sa životom; uostalom, ništa se od nje boljeg nije ni moglo očekivati! I sada slijedi kruna te logike:

Ad. 9. Od te generacije — nastavlja Franičević — i ne treba ništa više očekivati, jer njoj »nedostaje orijentacije«! (Izostavimo ono »kao da«, kao što smo izostavili i ono: »iako se ne bi moglo reći da je lišena svakog dodira sa zemljom«, i slične mudrolije, što sve Franičeviću služi — da se Vlasi ne dosjete!) Ne, ne »orijentacije u političkom smislu«! Naš po peru kolega neće da se služi političkim denuncijacijama. Naprotiv, on nas uvjerava, on, dakle, i zna da je mlađa generacija »ipak gotovo u cjelini prihvatila put socijalizma«. (Ono što nedostaje do cjeline i nema nekog značenja!) Toj generaciji, uvjerava nas Franičević, »nedostaje orijentacije« tek »u jednom još širem općeljudskom smislu«, a to nije opasno, to nije politička denuncijacija. Ha! — rezonira naš dobrodušni propovjednik: »Ili možda zanosa. Onog vječnog ljudskog udubljivanja u problematiku života...« Ne zaboravimo: radi se o cijeloj jednoj generaciji pisaca (a ne, recimo — bez ikakve uvrede — o generaciji hetera) jednog malog — i sve ono što iz toga proizlazi — naroda. I Franičevićeva dušobrižnička blagost raste, štoviše — postaje bezgraničnom: »Zbog toga kao da joj nedostaje i borbenosti protiv tamnih strana života, perspektive u općeljudskim razmjerima.« Raspnite je! — povikali bi umniji. Ali mi ne možemo, mi nećemo, niti ćemo ikada htjeti to isto tražiti za druga Marina Franičevića. Ili zbog toga što nismo umni, ili zbog toga što Franičeviću ne nedostaje borbenosti protiv tamnih strana života i što on perspektive u općeljudskim razmjerima ima!

Ad 10. Ostavimo po strani što se sve može i na čemu graditi, da li je izraz »stvar za sebe« ili stvar po sebi, da li je moguće »biti 'oblik ljudske svijesti'«... »pa zaboraviti na vrijeme i prostor u kojem se krećemo«, ali moramo ustanoviti da drug Franičević perspektive ima. On je i vidovit, on gleda naprijed i proriče budućnost. I, pošto je dao lekciju mlađoj generaciji, on je — iako je ona »još daleko od izricanja posljednje riječi«, — stavlja »ad acta«, te podučava i onu još mlađu, nepostojeću, »koja tek dolazi i koja će, sva je prilika, ostvariti potrebnu sintezu«, naravno — ukoliko posluša Marina Franičevića! Ako ga posluša — ona će biti i velika: »A velika će, ta još nepoznata generacija, biti jedino, ako ostvari očekivanu sintezu!« Navali, gdje si ta velika, još nepoznata generacijo! No, na žalost, bojimo se da će i ta još nepoznata generacija razočarati M. Franičevića. Ona, pogotovo ako bude velika, sva je prilika, neće ostvariti »očekivanu sintezu«, tj. sintezu što je očekuje Franičević. Ali, prepustimo njoj da sama izabere svoju budućnost.

Na kraju ovoga razgovora ugodnoga preostaje nam samo kratak zaključak: Franičević — pošto je, prema unaprijed smišljenom planu, bez ikakvih valjanih argumenata »podijelio« i povukao oštru ideološku crtu između dviju književnih generacija, tzv. »ratne« i »poslijeratne« — najprije ustanovljava istočni grijeh kod poratne generacije hrvatskih pisaca, da bi je, priznajući da je izgradila svoju »fizionomiju« i da je obogatila našu književnost novim izrazom, te negirajući, istodobno, tu fizionomiju s obzirom na sadržaje — podvrgao političkoj i etičkoj kritici zbog navodnih simuliranja, gubljenja kontakata sa zemljom i nekakvih »sumnja i otpora« (kojih smisao nije i smisao stvarnih sumnja i otpora te generacije!), kako bi je, zatim, mogao osuditi i, na taj način, pokušao iskorijeniti iz našeg književnog i duhovnog života; zato je i prazninu, što bi tim iskorjenjivanjem nastala, pokušao ispuniti nekom novom, »još nepoznatom« generacijom, kojoj čak, za nagradu, obećaje veličinu. Kako Franičevićev pokušaj nije i prvi pokušaj takve vrste — pitamo se u ime koga i za koga Franičević to pokušava! Sigurno ne u ime one i za onu »još nepoznatu« generaciju! Poznato nam je da je Franičević u prvim poratnim godinama, prema njegovu vlastitom priznanju, pisao, onako kako je pisao, po nekoj političkoj dužnosti, odnosno, s našom korekcijom, po njegovu shvaćanju i prihvaćanju takvih dužnosti, i nitko ga zbog toga nije optuživao. To, uostalom, nije bila njegova zabluda, nego zabluda prošlosti, kojoj je on samo bio oruđe. Po kakvoj dužnosti, u ime koga ili čega on danas ovako istupa? Bojimo se, ipak — u ime one iste zablude. A mlađa generacija pisaca neprekidno se protiv te zablude borila. I borit će se. Ako ni u čemu drugome, u tome se sastoji njezina povijesna uloga.

ZA DUGU PLOVIDBU

Saša Vereš

Dok je ljudi, bit će i mnijenja različnih; svakomu od njih treba dati potpunu slobodu razvijanja; ako nje nije, ona podmuklo klijaju i raširuju se; u slobodi ona se prepiru, pa propada svako koje nije za život.

ANTE STARČEVIĆ

Umni, trezveni i kritični Luka Perković napisao je jedinstven u nas esej o pravu na sumnju, uvjeren da čovjek mudar ne može biti dogmatičan i netrpeljiv i da je jedini apsolutizam koji se prihvatiti može — apsolutizam duha. Mladi ljudi koji su u nas potkraj četrdesetih godina počeli objavljivati pripovijesti i pjesme nisu se pitali imaju li prava na sumnju već mogu li pjevati o svojim intimnim tjeskobama ili radostima a da to ne bude shvaćeno kao dezerterstvo, napuštanje neke sudbinske linije, bježanje od odgovornosti i traženje predaha u miru i pozadini. Čak i sama ljubav ukoliko nije bila istovjetna s oduševljenjem za društveni preobražaj i sagorijevanje u izgradnji, smatralo se, može izazvati pojedine čistunce, biti ocijenjena kao emotivna devijacija. Kompromisni su duhovi bili zato skloni nagodbi, konkretno jedan mladi pjesnik na savjetovanju je mladih pisaca izašao s prijedlogom u prilog matematski preciznoga omjera: vama ideološkim čistuncima tri pjesme o izgradnji a nama sklonim ekskurzijama u predjele koji su sve dosad bili pomalo tabu, dopustite da na te tri pjesme dodamo po jednu svoju pjesmu o ljubavi.

Bilo je to vrijeme kad je stari Timofejev sve manje bio poštapalica kritičarima, kad više nitko nije uzimao ozbiljno Todora Pavlova i kad su Croce, André Gide ili T. S. Eliot bili prisutniji no što se to vidjelo iz književnih časopisa ili školskih priručnika. Bilo je jasno, odzvonilo je naivnom lakiranju stvarnosti, ne može se sve svoditi na jednu jedinu dimenziju, nema tako vještih kuhara čiji bi recepti obvezivali mlade u njihovim traženjima, propisima ne možeš uvjetovati nadahnutost pjesmotvora a ni najboljim direktivama plemenita se čuvstva ne otkrivaju. Pisci su odbijali sheme, plakate, kalupe i depersonalizaciju a klima je bila takva da je išla u prilog slobodi a nije pogodovala uskogrudnosti, jednostranosti i misaonom siromaštvu. U zraku se gotovo osjećalo da ne možemo naprijed koristeći stare sheme i mjerila, da se ne radi o koketeriji s ovom ili onom vanjskom modom već o istinskoj potrebi da bez uljepšavanja kažemo tko smo, što nas tišti, uzbuđuje i preokupira. Računalo se da će biti čistunaca i poklonika jedne jedine farbe i umjetničkog postupka, da stvar neće proći bez paljbe i optužbi kao: otvaraju se vrata individualističkoj raspuštenosti, stihiji, formalističkom igranju, pomodnosti i stvaranju bez korijena sa ovim našim tlom (déracinement) zanemaruje se objektivnost, tipičnost a povlađuje malograđanskom tugovanju nad samim sobom, »čistoj« lirici i povampirenom larpurlartizmu, ili pak naturalizmu, nadrealizmu, hermetizmu, jednom riječju svemu onom što se zalaže za vanvremenske, vanhistorijske i vandruštvene kategorije.

Ali išlo se dalje. Pitali smo se da li je dobra pjesma sama sebi dovoljna ili ona mora osim toga biti i neka vrsta društveno korisnog dobra, nešto što u danome času može koristiti pragmatičarima. I pitali smo se može li uopće takav pragmatičar ili utilitarist od poezije bilo što da zahtijeva, da joj određuje domet, smisao ili tematiku. Da li je uopće dopušteno onda kad se radi o pjesmi reći da netko nešto traži i imaju li pravo oni kritičari što pjesnike nastoje pridobiti za ovakvu ili onakvu poziciju a sve u ime devize da to »naši dani zahtijevaju a naši ljudi zaslužuju«.

Sve je više preovladavalo mišljenje da se od pjesnika na ovaj način ne može ništa ni zahtijevati ni naručivati, da se pjesma po zapovijedi ne piše, da nesmiljeni čistunci kojima je sve jasno i koji vam neće oprostiti ni jednu ekskurziju u regione »formalističkih igrarija« (preciznije tematiku koja po njihovim shvatanjima ne bi bila društveno zanimljiva, koju naši dani ne zahtijevaju a naši ljudi ne zaslužuju!) samo čekaju da vas ulove u sumnjivome poslu i s očinskom strpljivošću privedu na pravi put »realističke jasnoće« i »društvene odgovornosti«. Koliko se ponekad pretjerivalo u ovom čistunstvu svjedoče doduše rijetki ali veoma gromoglasni osvrti na djela pojedinih pjesnika koji su se i po formi i po sadržaju razlikovali od onog što se smatralo solidnim prosjekom. Sjećam se kako je u to vrijeme jedan naš literarni kružok posve ozbiljno raspravljao jesu li slikari impresionisti doista pravi umjetnici i je li predratna pjesma Nikole Šopa u kojoj se žali za svjetlošću petrolejke uopće pjesma kad je onaj koji je piše tako tvrdoglavo okrenut unazad, sentimentalan prema onome što uklanjamo, što umire. Sjećam se jednog mladog entuzijasta koji mi je u to vrijeme dokazivao kako ta pjesma ne može biti umjetnička jer ne izražava istinu i napredna htijenja ljudi koji pokapaju relikte starog bez ikakve sentimentalnosti, pa kukati za petrolejkom sad kad je ljudima potrebno sve više svjetla može samo pjesnik koji gibanja svoga vremena ne razumije. Takav pjesmotvor dokazivao mi je moj subesjednik možda je dobro sročen, možda mu sa formalne strane ništa »ne fali«, ali u jednom širem konceptu života on ne podržava već demobilizira ono borbeno u čovjeku i zato ga prava umjetnost ne može prihvatiti; baš kao i onoj petrolejki suđeno mu je da odumre.

Sjećam se kako je tih dana, na jednoj omladinskoj radnoj akciji, dječak otvoren, neposredan i pun energije, došao negodujući čovjeku zaduženom za kulturno uzdizanje, gotovo kao tužilac koji ima pred sobom krivca: trebalo je pronaći bilo kakvu ispriku, objasniti kako je to dospio na ovu radnu akciju Maupassant. Ne bilo koje Maupassantovo djelo koje bi se moglo i prihvatiti već ona mračna zbirka proze poznata u nas po naslovu *Put u mrak*. Knjiga u kojoj je bilo toliko jada, tjeskobe i mračnih priviđenja da ste morala biti načisto, pisac se sve tragičnije udaljava od sunčanih obala svog dotadašnjeg života, ono čemu se uputio sve je prije nego sklad, mir, postojanost i ljepota. Knjiga jednom riječju crna, morbidna, zastrašujuća ali puna fascinantnih slika, neke mračne poruke, izazov svjetlu a apoteoza pomrčini, sročena »na samome dnu pakla«. Držali ste tu knjigu u rukama posve uvjereni da je došla na krivo mjesto i u krivo vrijeme, taj put u mrak nije bilo ono što nas je tih dana zaokupljalo, zabuna, nesporazum bili su očiti. Pa ipak bunili ste se u sebi što onaj mladić ne želi zaviriti i u taj tamni ugao, što je tako beskrajno samosvjestan, što savršeno zna da nešto nečemu služi a nešto ne služi, što bi ovakve pisce javno napao a ovakve knjige zabranio

pisati! U ime trpeljivosti i literature bili ste sa Maupassantom ali neodlučni, gotovo nijemi, jer ste i tužioca mogli posve dobro razumjeti.

Ukratko rečeno bilo je to vrijeme velikih zadataka, toliko ozbiljnih da se pjesnik plašio neće li ispasti nedruštven, zaostao i smiješan ako u svoje stihove uplete i intimna nesuglasja, osobne nelagodnosti, ako pokuša reći da je katkada sjetan (ima li pravo u ovim prelomnim vremenima na sjetu, neće li mu čistunci odmah citirati Majakovskog?) da neke privilegirane večeri porazgovara na svoj način sa ribarima i vrbama i pjesmotvor tako nastao povjeri jedino ladici, nesiguran neće li to njegovo zastranjivanje kakav prestrogi sudac odmah proglasiti za malograđansku plačljivosti. Čak i za ljubavni osjećaj prema kakvoj plavokosoj djevojci tražio se širi društveni kontekst, pa se podrazumijevalo, takva su bila pravila igre, tvoja je privatna stvar ako si u koga zaljubljen, čitalačku publiku to ne bi smjelo interesirati, ali ako u tu svoju ljubav upleteš radnu akciju, ako sa voljenom izgaraš na istom velikom poslu, e, onda to već ima jedan drugi smisao, tu se tvoje osobno, privatno, intimno sublimira u jednom širokom društvenom planu i tvoj je zanos dio sveopćeg zanosa. Konkretno, malograđanska je sentimentalnost ako sa djevojkom samo ljubakaš a napredno je ako ne zaboraviš da je ona upravo zato što je na tebe mislila, tebe odabrala, što samo s tobom računa poželjela da budeš među svim graditeljima najbolji i tvoja kolica među svim drugim kolicima najpunija.

U ovakvoj klimi bilo je posve razumljivo da jedan plahi odvjetnik ljubavnih pjesama izađe s prijedlogom 3 prema 1 i da mu Vlatko Pavletić u ime logike, ukusa, poezije i ljubavi odgovori ovako: *»Da je ljubav 'krajnje prijatna stvar' i da je to rekao Marx, to je već svakom poznato, i zato je drug Kaštelan ispravno naglasio, kako se tu ne radi o nerazumijevanju ljubavne lirike, nego lirike uopće. Sigurno je, da o lirici ne može reći ništa pametno onaj, koji kaže, da bi opću tematiku borbe i izgradnje prema ličnoj tematici ljubavi trebalo obrađivati u omjeru 3 : 1.«*

Problem nije bio ni izdaleka tako složen kako se to onom plahom odvjetniku kompromisa činilo, radilo se jednostavno o tom da nije nikakvo zlo, da nema ničeg diverzantskog ako neki mladi pjesnik napiše »čistu« ljubavnu pjesmu i neki urednik to objavi. Ne pjesmu u kojoj bi se ljubav morala kamuflirati izgradnjom ili bilo kakvom objektivnošću, već jednostavno pjesmu kojoj bismo mogli vjerovati zato što je autentično, nepatvoreno zrcalo nečije intime. Šinko je rekao duhovito tih dana: Nek vrag odnese takvu ljubav koja ne bi bila subjektivna...

Da se neke stvari posve raščiste, da se dan u književnoj republici razvedri trebalo je pričekati da se jave KRUGOVI. Ali do Krugova se nije došlo tek tako, nisu pali s neba kako je to rekao jedan naš kritičar. Nepravda bi bila, neuviđavnost i uskogrudnost previdjeti i ne priznati ono što im je prethodilo, zaobići i prešutjeti razdoblje IZVORA. Gledajući na stvari mirno i s današnje distance, jasno je, imali smo dogmatičara, ljudi tvrdih glava i tvrda srca, uskogrudnih, sitničavih i netrpeljivih ali istinski talenti probijali su se i tada bez obzira na paljbu sa kojom ih se dočekivalo (primjer Vesne Parun i ne samo Vesne Parun!) i ne griješi Josip Barković kad kaže da se »i u tim danima tražila istina makar na nešto pragmatičan i uprošten način«.

Groteskno bi danas bilo i zamisliti takvog samouvjerenog kritičara-suca koji bi se stavio u položaj nepogrešiva posrednika između pisca i čitalačke mase, koji bi točno znao kakvi su literarni recepti vremena i što sve naši ljudi od svoga pisca »očekuju i zaslužuju«. Ova bi patetika

izgledala ljeta 1969-e u najmanju ruku smiješna i netko tko bi mislio da može nešto propisivati, ili pak izricati svoje negativne sudove poput prijetnje odmah bi se diskvalificirao, isključio iz literarne igre kao inkvizitor i čovjek medijevalnih koncepcija. Ne možemo negirati da smo svojedobno imali i takvih sudaca ali istini za volju treba reći nisu ti suci bili svemoćni kako je to plahima izgledalo, najdarovitiji su im izmicali, i ostajali za njihove strijele — nedohvatljivi.

Ne zaboravimo u IZVORU se javljaju pisci kao Slobodan Novak, Vlatko Pavletić, Milivoj Slaviček, Antun Šoljan, Ivan Slamnig, Zlatko Tomičić, Josip Pupačić, Nikola Milićević, Čedo Prica, Duško Roksandić, Vojin Jelić i Đuro Šnajder. Na stranicama *Izvora* Milivoj Slaviček objavljuje svoju nadahnutu pjesmu o Hrvatskoj i nesklon krupnim riječima i patetici govori o sudbinskoj povezanosti s medijem iz koga je potekao, ne trebaju mu nikakve sheme i recepti za ono što želi otkriti a otkriva svoju domaju:

ko đurđicu za šešir zataknutu,
ko žulj na dlanu,
ko potkovu na putu.

U *Izvoru* izlazi 1950. kratki Slavičekov pjesmotvor OGLAS koji šokira ljude nesklone poeziji sve one koji ne shvaćaju da je spominjući popa pjesnik mislio i na njih, na sve koji bi željeli osiromašiti život farbajući ga jednom jedinom bojom. Ta pjesma izazvala je pravu malu buru, buru doduše u čaši vode, pa dok su burgijanti imali štofa za šalu (Nismo znali da je Slaviček šurovao sa popovima, lijepa žena doista više vrijedi od popa itd.) sumnjičavci su pitali o kakvom se to popu radi koga bi pjesnik želio zamijeniti, što je u pozadini, na što se cilja, kako je mogao biti sam ako je sve dosad bio među slaviteljima preobražaja. U stvari taj pop je bio samo pjesnička figura, pjesnikova metafora za udaljavanje od dogmatizma, plediralo se za svijet u kome se može živjeti bez propovjednika i crkava, gdje će smioni krojiti svoj usud bez dušobrižnika i bez mentora, onako kako se to prohtjelo pjesniku:

Mijenjam popa za lijepu ženu
i orgije za sunce i bitke ljute,
mijenjam samoću i vlastitu sjenu
za pisaći stol i radosne slutnje.

U *Izvoru* Antun Šoljan objavljuje svoj suptilni *Zimski akvarel* čiji stihovi ni danas ne gube od prvobitne svježine:

Ispred nas bi pjesma trčala po snijegu,
ko svadbena kita na vrančevom uhu,
a iza nas tiho s prtinom na brijegu
ostao bi šapat u vjenčanom ruhu.

a Josip Pupačić se otkriva kao pjesnik rafiniranog osjećanja za krajolik, za mnoge nijanse i osobitosti mediteranskoga podneblja, lirik iz čijih pjesmotvora zrači divota djetinjstva, čuđenje, nevinost i vjera u permanentnost čovjekova proljeća:

Lepeza sunca, plavet visina
u mirnoj vodi podrhtava
i čini mi se, dah se tišina
s vječnošću sada poigrava.

Davno prije *Krugova* u ovom istom *Izvoru* Vlatko Pavletić objavljuje svoje lucidne eseje i kritike ne vodeći puno računa tko je kakav autoritet već potvrđuje li svoju reputaciju i svojim posljednjim objavljenim djelom. Pavletić kao da ne dopušta nekim velikim da leže na već stečenim lovorikama i očekuje da se stečeni ugled sa svakim novim djelom potvrdi. Ne odlučuju visine do kojih smo se uspjeli podići već bi se prije moglo reći raniji nas uspon na još uzbudljivije avanture obvezuje. U tom smislu treba shvatiti Pavletićev napis o jednom Davičovu pjesmotvoru te jednu od prvih podrški književnom djelu Vladana Desnice.

Zanimljivo bi bilo pročitati upravo danas u *Izvoru* objavljene pjesme Slobodana Novaka, da se nađe i tu potvrda za Novakovu poetsku dimenziju koja se nije nikada izgubila u Novakovoj prozi a ima svoje početke upravo na stranicama *Izvora*. U *Izvoru* je našao svoje mjesto i Ivan Slamnig, a Zlatko Tomičić svojim osebujnim poimanjem prirode i čovjekove elementarnosti pokazao je da ga ne obvezuju nikakve unaprijed zacrtane koordinante, da nesputan svjedoči o čovjekovim klonućima i ufanjima, suočen sa tragikom čovjekove omeđenosti:

Samo će kaplja kanuti krvi iz srca kamena.
Alah Illelah! Da li je vrijeme
od Vlašića starije?

Sve je to bilo naravno lijepo ali ipak tek nagovještaj, tek obećanje, tek preludij. Da bi se izrazila sva kompleksnost vremena u kojem smo živjeli, da bi se osjetilo sa kakvim poenima, iskustvom ili pak balastom ulazimo u drugu polovinu ovoga stoljeća, da bismo bez uljepšavanja i poze mogli reći, evo takvi smo, ni bolji ni gori od svijeta u kome živimo tražila se šira platforma, nova revija i novi impuls. Tako su se pojavili *Krugovi.*

Sjećajući se te 1952. i tog dana kad smo najzad dobili časopis koji smo osjećali u najdoslovnijem smislu riječi svojim, čini se kao da je u cijeloj toj atmosferi bilo nečeg vedrog, gotovo prazničkog, evo pojavila se revija u kojoj ništa nećemo trebati ni prešutjeti ni uljepšati. Prozor se otvarao u svijet, krug se spoznaja širio, bili smo dovoljno mladi i željni novosti da bismo se upustili u svaku avanturu duha, svršeno je bilo sa jalovim samozadovoljstvom i dogmatskim čistunstvom, veliki nas je svijet magnetskom snagom privlačio. I taj svijet u kome nije bilo mjesta samo za Balzaca, Dickensa, Tolstoja ili Zolu već i za Prousta, Joycea, Eliota, Gidea, Rilkea i Pasternaka postajao je iz dana u dan sve bliži onima koji su ga još do nedavno uspoređivali sa luksuzom nedostupnog nam izloga, blještavom vitrinom punom sjajnih i preskupih igračaka.

Ali nije bio u pitanju samo taj svijet »nove klasike« već potreba da se nađemo na vjetrometini i oslobodimo za svagda kompleksa provincijalne učmalosti da upoznajući druge ustvrdimo dokle smo sami stigli, što je životno a što je balast u našem književnom nasljeđu. Ne one vani nekritički slijediti i oponašati već pronaći takvu sretnu mjeru da nam literatura ne bude ni pomodnost, a ni anahronizam, ni suhi realizam a ni jalova lakirovka. Što se tih dana željelo, za kakav se realizam plediralo najbolje nam objašnjava Vlatko Pavletić odgovorni urednik prvog broja *Krugova:* »Čovjek današnjice ovladao je prostorom, ali je spao pod vlast još goreg tiranina, neumoljivog vremena, i njegove sadističke ljubovce — brzine. Naprotiv, čovjek Balzacova doba bio je gospodar vremena, a rob — prostora. Stvari se, dakle, nisu mnogo okrenule. Samo za 180 stupnjeva. Tko može od Mannovih, Joyceovih, Huxleyevih, Vittorinijevih ili Camusovih rečenica očekivati balzacovsku spokojnost, kad moraju izraziti nemir, gibanje, munjevitost promjena, hiljade stvari i utisaka istodobno?. . .« Zaključak: »Danas, pisac, da bude umjetnik Balzacovog kapaciteta ne smije biti realist na Balzacov način.«

Pavletićev uvodnik u prvom broju *Krugova* (»Neka bude živost«) izražavao je htijenja cijele jedne književne generacije, u tom tekstu kao da je bilo sublimirano sve ono što bi *Krugovi* željeli postati i u što se ne bi smjeli izroditi. Put je bio jasno zacrtan i nije bilo više pitanje kuda, već s kime i kakvi su talenti koji će ovo novo u našoj literaturi podržati. Pavletiću je bilo jasno da se neće daleko doprijeti po već utabanom putu, da se samo mali duhovi opredjeljuju za mir i priobalnu plovidbu a svaki pravi umjetnik teži pučini. I posve razumljivo da se za potvrdu svoje teze poziva na André Gidea čije je djelo bilo upravo ono što su pokretači *Krugova* željeli: nepokoravanje konvencijama, istraživačka radoznalost, stvaralački nemir, sloboda. Ako poslušamo Gidea: »U umjetnosti a osobito u književnosti vrijede samo oni, koji se upuste u nepoznato. Ne mogu se otkriti nove zemlje, ako ne pristanemo da izgubimo najprije i na dugo vrijeme iz vida svaku obalu. Ali naši se pisci plaše pučine. Oni su samo za obalnu plovidbu.«

Plašljivi će naći sto izlika da sigurno ne izgube zbog maglovitog ali plašljivi nisu nikad daleko doprli a sumnjičavim koji bi se sa tog putovanja htjeli što prije vratiti Pavletić poručuje: »Zar je potreban kompas lastavici, da se snađe na povratku s dalekog puta, ili ždralu na letu u nepoznat kraj?«

Sve u svemu radilo se o tome da ne bude samo jedne boje i jednog umjetničkog koncepta već šarolikosti, diskusije, obilja i natjecanja, odvjetnika da ali što manje sudaca jer u literaturi se osudom *»ne rješava problem, samo ga se odgađa«.* Pavletić je bez uvijanja kazao ono što je bilo opće raspoloženje i to što je rečeno moglo se napasti, ne prihvatiti ili ne odobriti ali se nije moglo prečuti. Svaka je riječ tu imala svoju težinu, radilo se o pravu na sve vrste umjetničkih ekskurzija, a ne o nagodbi, kompromisu po ključevima kao recimo onaj 3 : 1. Trebalo se ovaj put opredijeliti. Ili ste za živost, vitalnost i prosperitet ove naše književne republike u kojoj će se štovati svi pravi pjesnički glasovi ili ste za kor sa dirigentom-sucem koji budno pazi da se tko ne istrči, ne zaleti i ne otpjeva nešto svoje na što publika nije navikla. Bilo je jasno sa *Izvorom* je krenulo dobro i neki su se uspeli dosta visoko ali za ono vrhunsko planinarstvo duha *Izvor* je prenizak, dopustite nam da se sa *Krugovima* pokušamo popeti više! Neka ljubitelji direktiva već jednom shvate da umjetnosti ne prijeti opasnost od fantasta, somnambula, lutalaca i »pomodara« već od ljudi kojima je sve jasno pa u ime te svoje jasnoće žele i slovima zapovijedati.

Samo tako možemo shvatiti danas ono dramatično upozorenje o povezanosti monopolizma i netolerancije te nastojanje da se u književnoj republici ustali takva duhovna klima u kojoj nikoga ne bi smio smetati tuđi nonkonformizam. Doslovno: »Književna republika teško podnosi tiraniju jednog isključivog suda, mišljenja i ukusa. Čak da mu je izvor u natprosječnom duhu vrijedile bi riječi Alberta Thibaudeta (o vidovitom čovjeku koji bi mogao potpuno anticipirati sud potomstva): *Kad bi se takav i javio trebalo bi ga ubiti, inače bi on ubio književnost!«*

Taj prvi broj *Krugova* doista je značio osvježenje u našem kulturnom životu pa nema krivo Josip Barković kad nešto kasnije ustvrđuje: »Već prvi broj *Krugova* izazvao je promaju (promaja je u isto vrijeme

i korisna i štetna!) koju su dosada držali solidno zabrtvljenu dobra naša bakica *Republika* i *Hrvatsko kolo.*« Nema krivo što se tiče propuha na koji se tako željno čekalo i koji nije bio štetan. Sve prije nego to!

Podrška *Krugovima* došla je od onih stvaralaca u Hrvatskoj koji su bili za živost a ne za sivilo (od starijih, već afirmiranih pisaca, surađuju Kaštelan, Šimić, Šolc, Vučetić, Marin i Jure Franičević i dr.) pa i od naprednih i dinamičnih pisaca beogradskog književnog kruga, o čemu svjedoči između ostalog i podrška koju *Krugovima* daje beogradski književni list *Svedočanstva.* Nije fronta bila oštro podijeljena na stare i mlade, jer su i neki »stari«, kao što to obično biva, po pogledima bili veoma mladi a neki »mladi« puni rezerve i skloniji starinskim kanonima. Kako bilo da bilo tek prvi boj *Krugova* (u uredništvu su bili uz Vlatka Pavletića Zvonimir Golob, Slobodan Novak i Nikola Milićević) raspalio je strasti, pa dok su se jedni radovali da dobijamo reviju koja razbija mrtvilo i provincijalnu začahurenost, drugi su imali ozbiljnih zamjerki spočitavajući uredništvu da je sektaško, da stremi nadrealističkim konceptima umjetnosti, da zapostavlja realne probleme sredine i onim što objavljuje pokazuje da ne razumije i ne vidi svoje suvremenike.

I dok su se oni plahi pitali hoće li se *Krugovi* nakon nekih kritika što izrečenih po kuloarima što napisanih u dnevnim glasilima moći uopće održati, ljudi koji su znali klasiku i voljeli staru Heladu prisjećali su se Eshila. Eshil je učio: »Bogovi koji nisu uvijek dobri i pravedni mogu usporiti, ali ne i spriječiti ono što je određeno sudbinom.« Život je takav i Eshil želi pokazati da se počinje sa krivicom pa preko patnji dolazi do spoznaje. U našim relacijama to je otprilike značilo: suradnici *Krugova* moraju shvatiti da su krenuli krivo, pa su zato po nekima i krivi — spoznaja o toj krivici samo će im pomoći da se vrate tamo odakle su i krenuli, jer čovjek mudar ne ide nikad daleko i daje prednost priobalnoj plovidbi.

Ne znam da li su te i takve kritike pokolebale urednike, ali nije se mogao prihvatiti prigovor da su suradnici lista »iskorijenjeni«, da su izgubili osjećaj za sredinu iz koje potječu, da se kreću tuđim dijagonalama i nemaju čvrsto tlo pod nogama. Tako se u trećem broju *Krugova* na prvoj stranici pojavljuju rodoljubni stihovi Milana Rakića, misaonog pjesnika koji je u svoje vrijeme osjetio sličnu potrebu da odgovori rodoljubima iz čaršije zabrinutim neće li Pariz i okcidentalna uljudba općenito učiniti od domaćih ljudi mekušce daleke svojoj zemlji i običajima. *Krugovi* su donijeli ove stihove:

Danas nama kažu, deci ovog veka,
da smo nedostojni istorije naše,
da nas zahvatila zapadnjačka reka,
i da nam se duše opasnosti plaše

a željeli su zapravo reći: to što čitamo Eluarda, Camusa, Sartrea ili Gidea, to što ne zatvaramo vrata ni jednoj poetskoj školi, što nas zanima umjetnost tuđih sredina i što bismo tu umjetnost željeli upoznati, ne govori protiv nas, ne govori da smo plašljivci, da smo poneseni tuđom rijekom i da se odričemo vlastite povijesti.

U svakom slučaju sukob starih i mladih nije mogao mimoići ni pokretače *Krugova,* pa dok su ljudi skloni starim shemama strahovali da ih ovi mladi ne žele prevesti žedne na neku tuđu obalu, mladi su osjećali da ih nepravedno sumnjiče, da literatura ne može tapkati na mjestu,

da je deplasirano kad je riječ o pjesništvu dovoditi u pitanje nečiji rodoljubni osjećaj. I neka mi se dopusti da posljednji put pozovem kao svjedoka Josipa Barkovića, koji je u ono vrijeme znao naći jednu razumnu mjeru i kao urednik *Krugova* ohrabrivati mlade a stišavati pragmatičare te otklanjati od časopisa mnoge nepoželjne gromove. Po njegovim riječima: »Lako je bilo dijeliti lekcije i savjete dok smo išli paradnom linijom socijalističkog realizma, kad je dobro bilo više manje obojeno bijelom bojom, a zlo crnom. Ali sada, kad se boje pomiješaše!... Kako se tu snaći?«

U našim današnjim koordinatama gotovo je nezamislivo da bi se redakcija nekog časopisa morala nekome ispričavati, pobijati nečija sumnjičenja objavljivanjem recimo Rakićevih stihova, što će sve reći tražiti neku vrstu manifesta kojim bi se odobrovoljili dogmatičari. Ako je bilo nepravde u nečijem sumnjičenju mladih oko *Krugova,* onda je ta nepravda bila u prvom redu u nevjerici da su mladi dovoljno privrženi svojoj zemlji i svome kulturnom nasljeđu. Godine su potvrdile koliko je ta slika bila proizvoljna i kriva; jednoj ljubavi nisu bile doista potrebne jeftine recitacije. Samo jedan jedini pjesnik od češćih suradnika *Krugova* otišao je u Pariz i tamo potražio svoju duhovnu domaju. Opredijelio se za drugu kulturnu klimu i prestao se javljati u našim književnim časopisima. Otuđio se i gotovo je zaboravljen.

Krugovi nisu samo izazvali propuh i donijeli »ponešto dobrog«, već su zacrtali trajan trag u suvremenoj hrvatskoj literaturi. Bez *Krugova* teško je i zamisliti kako bi izgledala naša današnja književnost, kako bi se i gdje afirmirale neke neosporne vrijednosti. Razmaknute su granice, odbačeni kalupi, osjećala se hlepnja za novim izražajnim sredstvima, ako je ponegdje i bilo pomodarstva, nastojanja da pomalo sličiš na neka priznata svjetska imena, to nije bitnije određivalo liniju nove revije i kako mi je u to vrijeme rekao jedan naš renomirani pisac: »Pustimo djecu da se malo poigraju lijepim stranim igračkama, kad se zasite igre ima još uvijek vremena da upoznaju ovo naše vrijeme, da postanu ozbiljni i odgovorni svjedoci.«

U svakom slučaju radilo se o klimi slobode, o podneblju koje ti ne priznaje kao literatu samo pravo na sumnju već i pravo da budeš ponekad umoran, sjetan, neraspoložen i razoružan, star prije starosti i kako bi rekao Paul Eluard umoran od neumiranja. Pravo da ne moramo biti uvijek samo vedri, optimistični i mladi već da možemo strahovati kao i toliki prije nas pred ništavilom (horor vacui!) a da ne budemo zbog toga ni smiješni, ni demodirani, ni deplasirani. Možda se u nekim književnim centrima i pretjerivalo pa je nakon sunčanog, mladenačkog i optimističkog perioda slijedio period crnine, kiša, tamnih hodnika, bezizlaza i svakojakih utvara, ali to se ne može reći za najbolje pisce zagrebačke »krugovaške škole« koji su znali sačuvati i mjeru i dostojanstvo riječi, ne razmećući se i ne provocirajući bojama ovog ili onog književnog barjaka.

Posve je bilo ljudski i to što je nakon višegodišnjeg pjevanja u slavu motora, hitnje, poleta i mladosti došlo razdoblje kad se reklo nismo samo dobri trkači, život nije samo natjecanje, slava, vedrina i vatromet, ne postoje samo plime, manifesti i napredovanja, saslušajmo pjesnike i onda kad su umorni. I tako se čula *Pjesma iz umornih predvečerja* (M. Mađer), Golob je pjevao: *Spavamo umorni na groblju / i ponoć ot-*

kucava sa jablana i prozora, Novak: *od ponovna rođenja / teško umoran,* a Nikola Milićević:

A ja pišem stihove
i hodam među prolaznicima
Ljudi su umorni. — Tko će ih čitati?

Ovom umoru pridružio se osjećaj žalosti za mladošću koja je na izmaku *A tko meni da vrati mladost?* (Đ. Šnajder), nelagodnost pred godinama što se nagomilavaju i u isto vrijeme prihvaćanje prolaznosti: *Sve ovdje tako stari prijatno pod šeširom bremena samoće* (M. Mađer), te hlepnja za životom koji će biti sve dinamičniji i sve napučeniji avanturama (*Tišine su me umorile teškim umorom,* J. Pupačić). Napokon i spoznaja da nam mladost izmiče prije vremena, da smo prerano došli do nekih bolnih iskustava:

I ti si gotovo već star
a nosiš život nepriznatih istina
(Čedo Prica)

U *Krugovima* su došli do izražaja i takvi glasovi kojima nije bilo suđeno da pozivaju u neke sudbinske okršaje već da posvjedoče o posve običnom životu, o svijetu koji nije ni izvještačen ni lakiran:

Sada su dani kada valja ići
za onim tihim sobom koji živi skriven
(Milivoj Slaviček)

Dolazi do izražaja i ono što je nekima izgledalo nereprezentativno, odveć prizemno i neprivlačno, ljudsko trajanje daleko od sjajnih reflektora, posve skromni žitelji periferije, ljudi na marginama života. Prizemne egzistencije kako bi rekli neki esejisti dobile su u Pavletiću i pjesnika i karikaturistu, jedna osebujna lirika koja se nije nikome rugala već govorila o čovjekovoj tjeskobi, o malim statistima jedne velike igre.
Pod reflektorom je bio mali čovjek, ne junak, ne heroj i slavljenik već netko tko kroz život prolazi bezimen, nezamijećen i beskrajno poslušan (*Moj susjed je bio mali čovjek i uvijek je bio pokoran,* Stanko Juriša) ili jednostavno mlad čovjek u mnogo čemu nalik na svoje suvremenike:

Navečе poslije toplog čaja
ja oblačim svoj novi kišni ogrtač,
a ona namaže usne crvenilom.
I onda odlazimo, koračamo gradom jedno uz drugo
kao dvije tračnice, samo s tom razlikom,
što se mi ipak sastajemo.
(Krsto Špoljar)

Nema potrebe da dramatiziramo našu svakidašnju egzistenciju jer će istinski pjesnik i između četiri zida otkriti više lirskog no što bi to mogao bilo kakav nevješti zagovornik estrade na bilo kakvoj vjetrometini. U tom smislu poučni su bili svojedobno Slavičekovi stihovi:

Dobro je zaspati poslije ručka u jesenji dan,
Skupiti sav mir po sobi i pokriti se njime.

Ne znači naravno da su svi odreda slavili samo običnosti i »prizemlje« te se natjecali u odricanju svega što bi bilo uzvišenost, čudo, slavlje ili pustolovina. Raspoloženja su varirala, krug oko *Krugova* nikada nije bio unison. Tako su Mihalića mučili egzistencijalni problemi, smisao čovjekova postojanja, relativnost ljudskih vrijednosti i nelagodnost što sve podliježe mijeni, što je čovjek omeđen, prolazan, smrtan.

Htio bih već jednom saznati otkuda
dolazi ta praznina, tako
da se pretvaram u neko prozirno jezero, kome
možete vidjeti dno, ali bez riba.
(Metamorfoza)

Gotovac pak piše nešto što se može shvatiti kao apoteoza moru beskrajnosti, daljinama i slobodi, i njegovi stihovi samo potvrđuju da bez obzira na vrijeme i poetske tokove more ostaje trajnom opsesijom pjesnika:

A u meni je čudo za tebe
i uzetost na tvojim obalama

Krugovi su nam otkrili sjetni, gotovo tragični osjećaj života u poetskim filigranima Dubravka Ivančana, nostalgiju za helenskom harmonijom i dostojanstvom u pjesmama Zlatka Tomičića, intelektualnu radoznalost i artističku sugestivnost Antuna Šoljana i Ivana Slamniga, senzualnost i sublimiranu erotiku kod Tomislava Sabljaka, rafiniranost Radovana Ivšića i tajnoviti svijet Irene Vrkljan. U jednom značajnom razdoblju kulturne historije mladi su se hrvatski literati izjasnili nedvosmisleno za slobodu umjetničkoga izraza, za svu istinu o čovjeku i njegovoj egzistenciji, za širinu pogleda, misaonost i toleranciju a protiv tiranije fraza, dogmi i skolastike. Nitko nije bio za tapkanje na mjestu, za nacionalističku začahurenost i šturi provincijalizam. Velika je plovidba, znači, mogla početi.

prosudbe i raščlambe

PROLEGOMENA ZA JEDNU MOGUĆU DRAMATURGIJU

(Nastavak 2)

Vladan Švacov

METODA

Uvod

»... ne kanim ovdje naučavati metodu kojom svatko treba da se služi za pravilno upravljanje umom, već samo pokazati, kako sam ja nastojao upravljati svojim.«
(Rene Descartes: *Rasprava o metodi*)

Ovaj Descartesov stav može se smatrati ishodištem moderne duhovne znanosti. Ne njegov racionalizam, ne Spinozino izvođenje »more geometrico«, već upravo ovo *naviještanje* mogućnosti *izbora* načina upravljanja umom. Naš spoznajni aparat, svijest o tome je sve jasnija, ne želi postati kompjutorum u koji će se ubacivati podaci, a on će tada davati neporecive i definitivne odgovore na sva pitanja. Ovakve robotske ambicije, koje katkada prikriveno, a katkada posve otvoreno pokazuje empirizam i pozitivizam imaju svoj začetak već kod Bacona (Instauratio magna, 1605. i Novum Organum scientiarum, 1620) i njegovog pokušaja, da se na načelima empirizma izvrši »nova izgradnja svih znanosti« i »svrhovito oblikovanje kulture kroz spoznaju prirode«.

Moderno je mišljenje, barem u namjeri originarno i originalno. Ono nastoji da iz individualne izvornosti prodre do izvora predmetnosti. Ali iz ovog nastojanja dolazi i opasnost: Kako izbjeći, ili ako to već nije moguće, kako prepoznati misaoni nered koji poprima privid originalnosti, samovolju koja se predstavlja kao nadahnuće ili dubokoumna slutnja? Kako težnju spoznaje za originalnošću, koja obilježava svaku prijelomnu epohu naše povijesti razlučiti od cjepidlačenja pedanata kojima tako rasipno obiluje svako vrijeme. Kako ovu prividnu neobaveznost »upravljanja umom« dovesti do dostojanstva znanstvene izgradnje, ili možda barem do one obaveznosti koju nam nameće i najsmionija maštarija ako jednom pristanemo da se podvrgnemo njenom neobičnom redu?

Aristotel je negdje napisao da je vrlo teško pogoditi, a neobično lako promašiti istinu, jer ona predstavlja središte jedne mete, izvan kojega je svako drugo mjesto promašaj. Istina je prema takvom shvaćanju jedna jedina, ona je mirujuća skrivenost, koju spoznaja obraća u neskrivenost. (*ἀληϑειά* — istina, u Grka izvorno i znači upravo: neskrivenost.) Ako s toga stajališta bacimo pogled na povijest duha, ona će nam se učiniti kao beskonačna povorka lutalaca koji somnambulistički tumaraju oko istine, odričući svaku vrijednost naporima predšasnika. Generacije mislilaca dijelilo je nerazumijevanje, pogrešno tumačenje i suprotstavljanje, svojstveno svakoj smjeni pokoljenja. Danas vidimo kako su sretna bila ta ingeniozna »nerazumijevanja«. Tako Aristotel nije »razumio« Platona, Augustin Aristotela, Hegel Kanta, a Marx i Kierkegaard Hegela. Heidegger nije »razumio« cijelu evropsku filozofiju od predsokratika do Nietzschea. Da su nova pokoljenja ostala na vjernom razumijevanju svojih prethodnika napredak duha bio bi okamenjen, umjesto stvaralaca imali bismo školnike, kao što se to (srećom ne prečesto) događalo i još se događa u evropskoj kulturnoj povijesti.

Naše vrijeme, međutim, sve se odlučnije lišava iluzije o jednoj, nepromjenjivoj istini. Nepovjerljivo prema konačnim sudovima i prema svojim vlastitim spoznajnim mogućnostima, ono usprkos sigurnosti u koju nas uljuljkuje tehnički napredak oprezno traži nova ishodišta, a u tradiciji nalazi plodne poticaje. Povijest duha ne čini nam se više, kao što se to još Schopenhaueru činila, ludnicom, u kojoj nitko nikoga ne želi čuti ni razumjeti, već izvor spoznaje, da su svi veliki govorili u osnovi isto (Staiger).

Ali, što je to »isto«, koje konstituira zajednicu velikih, unatoč tako očevidnim razlikama i međusobnim »nerazumijevanjima«? To je prije svega živo *nastojanje oko predmetnosti spoznaje;* nepogrešivi instinkt raznih mislilaca (koji je tek kod Kanta došao do pune svijesti) za primjerenost spoznaje predmetu. To je više ili manje budna svijest o čovjeku kao ishodištu tematizacije predmetnosti; skromnost (koja je začudo tako često proglašavana preduzetnošću i subjektivizmom), omogućena iskustvom, da mi ljudi ne možemo spoznavati drugi svijet osim ljudskog, da sve čega se dotaknemo, o čemu promislimo, sve što vidimo i osjetimo, postaje našom svojinom, ali i mi njegovom.

Prirodne i duhovne znanosti

Prirodna znanost dugo se opirala takvom stajalištu. Empirizam i pozitivizam, spoznajnoteoretske pretpostavke pomoću kojih dolazi do njenog prvog procvata u XIX stoljeću produbili su povjerenje u svemoć iskustvene i eksperimentalne metode. John Stuart Mill (Sistem induktivne i deduktivne logike, 1843) predstavlja vrhunac tog povjerenja i samopouzdanja, koje ne vodi mnogo računa o Humeovim skeptičkim izvodima i upozorenjima. Razmak posebnih znanosti, fizike, medicine, psihologije, fiziologije i antropologije, neslućeni porast tehničkih dostignuća i pronalazaka nije zamračen nikakvim sumnjama o relativnosti ili ograničenosti spoznaje. Pojam prirode uspostavlja se kao »skupni pojam za sva ona područja iskustva u koja čovjek može prodrijeti sredstvima prirodne znanosti i tehnike nezavisno o tome, da li su mu neposrednim iskustvom date kao priroda«.[20] Idila materijalnog jedinstva prirode koja nam se spoznajom sve više otkriva u svom objektivnom bitku narušena je otkrićima znanosti o elektricitetu i sasvim razorena razvojem atomske fizike, koja se ne slaže sa shvaćanjima antikne atomističke filozofije. Niels Bohr je već spoznao da se više ne može govoriti o prirodi »o sebi«, jer spoznajni instrumentarij moderne prirodne znanosti već pretpostavlja čovjeka kao neuklonjivog člana spoznajnog reda. Bohr, otac atomske fizike, izražava to ovako: »Moramo biti svjesni da nismo samo promatrači, već i stalni suigrači u igri života.« Postaje

[20] Werner Heisenberg: Das Naturbild der Heutigen Physik, u zborniku: Die Künste im technischen Zeitalter, München 1954. S. 48.

jasno, da građu svijeta uopće više ne možemo promatrati »objektivno«, »o sebi« i da u osnovi *predmetom znanosti možemo učiniti uvijek samo naše poznavanje te građe.* Ako se može govoriti o slici prirode egzaktne prirodne znanosti u našem vremenu, tada se zapravo ne radi više o nekoj slici prirode već o slici naših odnosa prma prirodi... Prirodna znanost ne stoji više kao promatrač pred prirodom, već spoznaje samu sebe kao dio ove uzajamnosti (Wechselspiels) između čovjeka i prirode. Znanstvena metoda razlučivanja, objašnjavanja i sređivanja postaje svjesna granica koje su joj postavljene time, da primjena metode mijenja i preobražava njen predmet, da se metoda dakle ne može više distancirati od predmeta.[21] Heisenberg uspoređuje prirodoznanstvenika današnjice s kapetanom golemog broda, na kojemu zbog masivnosti željezne građe kompas više ne pokazuje sjever, već samu željeznu masu broda. Sa malo zlobe na račun egzaktnosti prirodne znanosti možemo još navesti primjer biologa, koji obojivši nevidljive mikroorganizme zelenom bojom u svrhu promatranja zaključuje nakon pomnog proučavanja, da su — pozelenjeli....

Ovaj krati izlet u spoznajnoteoretske i metodološke poteškoće prirodnih znanosti izvršen je s namjerom da se podsjetimo kako idealni model znanstvenog istraživanja područja prirodne znanosti koji je tako često i preduzetno primjenjivan daleko izvan njenog predmetnog ograničenja, nije ostao pošteđen pred pitanjima metodološke sumnje. Ali začudo, empirizam i pozitivizam, prevladan već i u svom »prirodnom« području, caruje još uvijek u oblasti duhovnih znanosti.[22] Ta se pojava može shvatiti možda jedino iz relativno kratke tradicije metodološkog odvajanja i tematiziranja prirodoznanstvenog i duhovnoznanstvenog istraživanja. U prilog ovoj tvrdnji ide i činjenica da je duhovnu znanost odvojio od prirodne upravo pozitivist John Stuart Mill[23], iako nije našao principijelno različite metodološke pristupe za oba područja. Tvorcem spoznajne teorije duhovnih znanosti smatramo danas Wilhelma Diltheya čiji utjecaji preko fenomenologije kasnog Husserla dopiru do današnjih dana. Dilthey je prvi imenovao uzroke krize duhovnih znanosti na prijelazu stoljeća. Osnovna je zabluda u tome, što se »istraživanje uzročnosti i traženja zakonitosti prenose iz proučavanja prirode u duhovne znanosti. Analizi ljudskog društva dan je sam čovjek kao živo jedinstvo, pa raščlanjivanje tog životnog jedinstva čini njen temeljni problem.«[24] To živo jedinstvo ljudskoga bića koje se očituje ovdje kao umjetnina, ondje kao duhovni pothvat, ili čak samo oblikovanje karaktera, ovdje kao povijesni pokret ili nesporazum, ondje kao bizarni krik mode, ili sportsko dostignuće — dakle sve ono što je u oblasti duha, bez obzira na udaljenost i rasprostranjenost njegovih projekcija izraza osobnosti, jednokratnosti, izuzetnosti u više ili manje poznatim okvirima zajednice,

[21] W. Heisenberg op. cit. S. 67.

[22] Ovaj naziv za područje koje se još naziva društvenim, ili povijesnim znanostima, pretpostavljam drugima uvažavajući Diltheyevu i Husserlovu argumentaciju. Ne radi se dakle o pretpostavljenom dualitetu »prirode« i »duha«, već o iskustvu metodološkog zajedništva jednog ili drugog područja predmetnosti. Teško je naime prihvatiti, bez obzira na ontološku orijentaciju, da je npr. poetika *primarno* društvena, ili psihologija *primarno* povijesna znanost. Nitko više ne sumnja o bitnom povijesnom ili društvenom određenju čovjekovom, ali nas u području kojim se bavimo zanimaju upravo ekstatički momenti čovjekove individualnosti, po kojima je carstvo duha njegova prva domovina. Pod duhom treba ovdje razumjeti budnu kreativnost, neponovljivu individualnost, trajnu i živu moć refleksije i uvida. Razumljivo je stoga, da će i pristup takvoj »predmetnosti« morati naći ishodišne tačke različite od onih koje predstavljaju polazište za razumijevanje čovjekove pripadnosti prirodnoj ili društvenopovijesnoj sredini, iako će i ove morati uzeti u obzir.

[23] Čini se da i termin *duhovna znanost* potječe od Milla posredstvom njemačkog prevodioca, koji je Millovu *moral science* preveo sa: *Geisteswissenschaft.*

[24] Wilhelm Dilthey: Einleitung in die Geisteswissenschaften (Gesammelte Schriften, Bd. I) Leipzig — Berlin 1922. S. 378.

svi ti fenomeni dakle, kojima zbog beskonačne raznovrsnosti više priliči da ih imenujemo ovako naprečac nego da ih pokušavamo nabrojiti, jednom riječi sve što ulazi u krug kulture civiliziranog društva — predstavlja predmetnost koja se principijelno ne može dohvatiti iskustveno-induktivnim metodama spoznaje. Dilthey stoga traži nov način zahvaćanja duhovnih vrijednosti koje su principijelno individualne i nalazi, da je jedino moguć i adekvatan pristup fenomenima duhovnih znanosti — *»razumijevanje«.* Međutim, kako ispravno zaključuje Ante Pažanin »iako je (Dilthey) svoje istraživanje ograničio samo na povijesne znanosti o duhu, njihova objektivnost je kod njega ostala neodređena, i to stoga što povijesni život i spoznaja toga života uslijed neprestanog napredovanja procesa života i hermeneutske svijesti koja razumijeva povijest ostaju neodređeni.«[25] Diltheyeva jednostranost i nedorečenost, vidjeli smo, proizlazi iz odviše stvarnog nastojanja da se duhovnim znanostima odredi primjerena metodologija. Cijena za prvenstvo tog nastojanja plaćena je isuviše krutim razdvajanjem životnih fenomena. Gubljenjem onog jedinstva kojemu je i sam Dilthey težio uspostavljanjem centralnog pojma svoje filozofije, pojma »život«.

Fenomenologija kao pokušaj obnove znanosti

Edmund Husserl je pošao korak dalje u traženju što pouzdanijih izvora teoretske spoznaje. Prevladavši još kod Diltheya aktualnu podjelu znanosti u nomotetske i idiografske (»zakonodavne«, prirodne, i opisne, one koje opisuju i promatraju jednokratne fenomene), osnivač fenomenologije u svojim kasnim spisima traži povratak samim izvorima spoznaje, području jasne i neposredne evidencije koju naziva »svijet života« (Lebenswelt). Međutim, ta ukupnost predmetnosti koja sačinjava puno obzorje našeg iskustva, nije bezoblična masa kaotičnih utisaka i »doživljaja«. Ona se sređuje i na neki način razvrstava već u samoj *intencionalnosti spoznajne svijesti.* Mi ne možemo misliti drukčije nego predmetno, naša svijest je uvijek *upućena na* određenu fenomenalnost, na određene »činjenice«. Ali »iz činjenica se dadu izvesti uvijek samo činjenice«, opaža Husserl;[26] naše znanje o svijetu ne može iz puke evidencije uzrasti do spoznaje, ako ne pretpostavimo »predmetno jedinstvo« fenomena u kojima se već raspoznaje ono »ispod« što ih nosi. Pojava stoga nije samo »slika« nekog predmeta, njegov »odraz«, već »eidos«, »ideja«, »bit«. Eidos izvorno i znači upravo *slika smisla* (Sinnbild). Strogo uzevši dakle, »činjenice« uopće ne postoje. Ne zbog toga što *»ukazuju«* na nešto drugo, već što u samoj našoj moći opažanja one *jesu* »nešto drugo«. One se javljaju kao *pojava, fenomen.* Razvijajući Husserlovu misao, Heidegger riječ **φαινόμενον** (ono što se pokazuje, objavljuje) izvodi od **φαίνεσθαι** (pokazivati se), što opet dolazi od **φαινω** (postaviti u svjetlo, osvjetljavati). Tako bi fenomen u punom značenju bilo *Ono-što-se-pokazuje-na-sebi-samom* (Das Sich - an ihm-selbstzeigende).[27] Husserlov poziv: »natrag samim stvarima« (Zurück zu den Sachen selbst) ne znači dakle upućivanje na empirizam, iako »svaka prava i posebno svaka znanstvena spoznaja počiva konačno baš na evidenciji, a dokle seže evidencija, dotle seže i pojam znanja«.

[25] Ante Pažanin: Znanstvenost i povijesnost u filozofiji Edmunda Husserla. Zagreb 1968. str. 238—239.

[26] Husserlova djela će u ovom radu biti citirana prema vrlo instruktivnoj knjizi Ante Pažanina (usp. bilješku 25), ako nije izričito navedeno Husserlovo djelo iz kojega potječe navod.

[27] Martin Heidegger: Sein und Zeit, 7. Aufl. Tübingen 1953. S. 28.

Evidencija naime već u sebi sadrži moment intencionalnosti, znači moment tematizacije i upućenosti na cjelinu. »*Intencionalnost,* po Husserlu, *dolazi iz posebnog sloja koji daje smisao* (odnosno bitno implicira osmišljavanje)«.[28] Time je svakom zoru osigurana mogućnost neshematske, a ipak ujedinjujuće spoznaje. Ono originarno u fenomenološkoj spoznajnoj metodi dano je u zahtjevu za stalnom evidencijom primarnih perceptivnih datosti iz kojih potječe, a originalnost je utemeljena intencionalnom strukturom zapažanja koja osigurava izdvajanje intendirane predmetnosti i kut gledanja.

Husserl sâm nije izveo nmoge konsekvencije koje iz njegovog filozofiranja potiču nove poglede na metodologiju posebnih znanosti. On je dao početni impuls, koji se još uvijek kao slutnja novog i plodonosnog provjerava u pokušajima znanstvenog utemeljenja od biologije do poetike. Ipak jedno iskustvo danas ne podliježe više nikakvoj sumnji i Husserlovo nastojanje oko znanosti novoga tipa, znanosti otvorene, u smislu odvažne i pouzdano utemeljene donijelo je već vidljive najboljem rezultate u filozofiji, antropologiji, lingvistici i teoriji umjetnosti. Uz sva ograničenja i ograde od njegovih ontologijskih pretenzija, pokušat ćemo slijediti njegove osnovne zahtjeve za znanstvenom izgradnjom u području koje, kako smo tek letimično pokušali naznačiti, izmiče metodologiji »elemenata« od kojih se sastoji. Nije li, pođimo na časak malo naprijed, upravo istraživanje tih »elemenata« i dramskog teksta, glume, publike, dramske tehnike, dramatskog stila itd. zastrlo pogled upravo na ono o čemu pitamo, na dramu kao pjesničko — predstavljački, kompleks, koji nam kao jasna evidentnost stoji pred očima pri svakoj posjeti kazalištu? Što slijedi iz te evidentnosti, iz te fizičke prisutnosti gledaoca i glumca u kazalištu, odakle izvorno, iskonski potječe sama mogućnost njihovog dobrovoljnog susreta? Možemo li na ta osnovna pitanja odgovoriti prije nego što odredimo sâmo ishodište naših razmišljanja i krug pojava koji istražujemo?

Znamo poteškoće kad bismo o predmetu koji stoji pred nama (ako opet slijedeći Husserlov zahtjev odbacimo sve prethodno »znanje« o njemu) mislili na način tradicionalne logike i metodologije: drama je književni rod, koji . . ., ili . . . drama je ono što su napisali . . .

Počnimo najprije s formalnim određenjima. Drama je, to je očito, pisana u dijaloškom obliku. Da, ali isto tako je Platon pisao svoja filozofska djela, Diderot svoje »romane«, D'Alembert svoje rasprave, Gobineau svoju »*Renesansu*«, Goethe i Rilke svoje pjesme, Heidegger svoja filozofsko-semantička razmišljanja. Dijalog, dakle, nije ono što dramu beziznimno razlikuje od ostalih književnih oblika. Pokušajmo sa »sadržajnim« određenjima. Drama radi o . . ., o čemu drugom nego o onom istom, o čemu radi i roman i novela, i ep! Da, ali jedinstvo radnje? Gdje, u *Ćelavoj pjevačici* na primjer? No, ostavimo to, to je »anti-drama«! Što je s iole pristojnijim romanom, ili, još evidentnije, s novelom? Zar *Starac i more* nema »jedinstvenu radnju«? Ili Marinkovićev *Zagrljaj,* ili Andersenova *Kraljevna na grašku?* Jedinstva mjesta i vremena. Gdje ćemo ih naći u Shakespearea, i zar zato što ih »nema«, Shakespeareovim djelima moramo oduzeti »časni« naslov drame, pa ga dati možda Butorovoj *Izmijenjenoj odluci,* jer se tamo »radnja« zbiva tačno po Aristotelu u trajanju jedne ophodnje sunca u kupeu vlaka Pariz—Rim? Dobro, može se reći, ne radi se o sadržajnim i formalnim određenjima odvojeno, nego o jedinstvenom kompleksu kao što je to inicirao upravo

[28] A. Pažanin op. cit. str. 31.

Aristotel. Ali Aristotel je bio mnogo dalekovidniji od većine današnjih teoretičara, za njega genus proximus drame *nije pjesništvo* već *oponašanje* (*μίμησις*) i to ne bilo kakvo oponašanje već upravo ***μίμησις πραξεως*** — *oponašanje čina, djelovanja* (Poetika 1449 b). Ovdje nije mjesto za iscrpnije interpretiranje centralnog pojma Aristotelove estetike. Dovoljno je podsjetiti, kako *oponašanje* za njega znači upravo temelj umjetničkog oblikovanja, koje je »čovjeku prirođeno« i čijim se tvorevinama »svi raduju«. *Predmet i način oponašanja* će stoga označavati i omeđivati područje duhovnoznanstvenog interesa, dijeliti umjetnost od umjetnosti. Upravo zbog ovakvog načina mišljenja (ne zbog katkada neprihvatljive induktivnosti Aristotelovog spoznajnog postupka) Dilthey je kod Aristotela vidio početke duhovnih znanosti. Poteškoće koje smo već u prvoj glavi ovoga rada naveli, a sada proširili, mogu se izbjeći jedino novim postavljanjem pitanja. Naše je pitanje, sjetimo se, glasilo: »što je drama?«, pri čemu smo se suzdržali od bilo kakvog prethodnog znanja. Pošli smo od totalne evidencije neposrednog iskustva koje nam svjedoči o na izgled naivnoj i prekonstitutivnoj spoznaji da je drama »ono što se kazujući prikazuje u kazalištu«. Time je međutim nađeno *eidetsko ishodište,* odabrana ishodišna tačka i ujedno otkrivena *spoznajna intencija.* Dakako, da je takvom *metodom* — jer očito: od prvog zapažanja, do razvijanja dramaturgijske tematike pokušali smo slijediti putokaze koji su se ukazivali iz *predmetnog jedinstva drame* kao pjesničkoscenskog kompleksa na način postupnog razvijanja našeg iskustva iz neposredne evidencije prema egzistencijalnoj tematici koja se sama otkrila u *ovako* intendiranom predmetu, — da je dakle takvom metodom moguće istovremeno *uspostaviti i otkrivati* u području drame one egzistencijalne strukture, koje se u polju dramatskog kazivanja nalaze *kod kuće* i obratno: da se ovako intendirano područje drame može spoznajno zahvatiti samo ovakvom metodom.

Možda je sada vrijeme da imenujemo stvari: Pođimo od prividno paradoksalne tvrdnje, koja baca svjetlo na put kojim smo prošli, ali donekle i na samu prirodu odnosa predmet — metoda: *naša je metoda fenomenološka-egzistencijalna zato što je priroda predmeta koji »određuje« fenomenalno-egzistencijalna.* Ovaj se red može i okrenuti: *fenomenalno-egzistencijalna predmetnost u polju drame konstituira se upravo fenomenološko-egzistencijalnom metodom.*

Ovaj, kako rekosmo prividni paradoks, ukida se novim paradoksom: svako znanstveno istraživanje, na bilo kojem području eidetike fenomenalnosti pokazuje nerazrušivo jedinstvo predmeta i metode. Rečeno smionije: *predmet i metoda su jedno te isto.*

Fenomenološko-egzistencijalna metoda dramaturgije

Ovaj naslov znači isto što i: fenomenološko-egzistencijalna dramaturgija. U njemu su dovedena u vezu dva pojma, od kojih ovaj drugi nije dovoljno objašnjen u aktualnoj upotrebi. Egzistencijalno znači, nešto pojednostavljeno govoreći, ljudsko, koje se potvrđuje kao osobno s prirođenom težnjom za razumijevanjem i samorazumijevanjem. Da je drama mjesto samorazumijevanja opstanka opet slijedi iz neposredne evidencije, da radi o čovjeku za čovjeka i to posredstvom čovjeka (glumca) koji je u tom slučaju, kako reče Gavella »materijal umjetnosti koji se istovremeno izgrađuje i ugrađuje u umjetninu«.

Ako su dakle sva tri »elementa« traženog predmetnog jedinstva, naime drame, ishodište, materijal i cilj bitno egzistencijalne strukture, kakva će tada biti metoda primjerena tom predmetu, nego upravo egzistencijalna?

Naše mišljenje, oblikovano i vođeno uglavnom pozitivističkom metodološkom tradicijom često zastaje pred ogradama koje nameće kategorijalni aparat prirodoznanstvenog istraživanja. Iz bojasni da se ne upusti u pustolovinu »metafizičkog« izvođenja ili »pjesničkog zanosa«, ono tvrdoglavo stoji na granicama koje omeđuju racionalno spoznatu strukturu objektivnog bitka. Tako još uvijek pri dodiru s djelima umjetnosti ispitujemo njihovo porijeklo, objektivne okolnosti, uzroke i djelovanja koja vrše, sredinu u kojoj su nastala i u najboljem slučaju etičke i estetske vrijednosti koje nose. Ali u umjetnosti, posebno u dramskoj umjetnosti ne radi se o nekom »objektivnom bitku«, radi se o opstanku, o čovjeku, a unutarnja struktura opstanka ne može se dohvatiti metafizičkim kategorijama. Najbolji je primjer za to mnogovjekovno natezanje oko »sadržaja« i »forme« umjetničkog djela. Besmislice i kojekakvi verbalistički pokušaji izmicanja problemu (Gehalt-Gestalt) nastaju upravo iz prenošenja *kategorija* u područje koje se može misliti jedino *egzistencijalijama.* Naime Aristotelovo kategorijalno dvojstvo materije i forme, koje ima svoj (i to danas samo povijesno-filozofski) smisao u njegovoj dualističkoj metafizici, izdvojeno iz svog prirodnog područja, na silu prilagođeno (umjesto materija — sadržaj!) jednoj filozofski nepismenoj poetici, mora ovdje zakazati i voditi sve većim stranputicama pri pokušajima spasavanja ugleda tradicije. Što je »sadržaj« Galovićevog *Pozdravlenja,* a što »forma«? »Sadržaj« je upravo svaka riječ i to u redu kakav je postavio pjesnik. Što je »uzrok«, kakvo je »raspoloženje« i kako se »osjećao« i što je »doživljavao« pjesnik kada je pisao pjesmu, sve to može biti vrlo zanimljivo za onoga, kome takve stvari već jesu zanimljive, ali nam ništa ne govori što ta pjesma *jest.* Ali ako umjesto neprimjerene i zato besmislene kategorijalne analize pokušamo primijeniti egzistencijalnu i ako uvidimo da pjesma govori jedno *neposredno prekategorijalno egzistencijalno iskustvo* kolebljivog uzmicanja bojazni kao trajnog i bitnog određenja opstanka:

Nečega se navek ja bojim,
Al čega, ne znam, ne mrem zagoniti;...

pred trenutačnom prevlasti Svetog:

...Pozdravlenje samo dok zvoni,
Za njegve crne onda zabim trage...,

tada nam se tek otvara *put prema razumijevanju značenja i osmišljenja* koje umjetnina nosi.

U prostoru drame još je jasnija neprimjerenost kategorijalnog aparata, jer se ovdje, opet po tradiciji upotrebljavaju pojmovi koji imaju različite sadržaje u kategorijalnoj i egzistencijalnoj upotrebi. Prostor i vrijeme izvorno su, barem po postupnosti filozofsko-kozmološke spoznaje, kategorije i pripadaju ukupnosti bitka. U drami, međutim, prostor i vrijeme su egzistencijalije, oni slijede iz egzistencijalne temporalne strukture opstanka. Dramsko vrijeme, čak ni kao vrijeme unutar dramske radnje nema nikakve bitne veze s »objektivnim« vremenom, a vrlo je labilno povezano sa »psihološkim« vremenom. Nerazumijevanje ovog razlikovanja uzrok je tisućljetnoj prepirci oko »jedinstva vremena«. Da je Shakespeare »poštivao« jedinstvo vremena čak i u *Zimskoj bajci,* gdje između prvog i posljednjeg čina prolazi dvadeset godina »objektivnog« vremena, da Pirandello nije bio luđak bez mogućnosti razlikovanja prošlosti, sadašnjosti i budućnosti *(Šest lica traže autora),* može postati jasno tek kada se shvati da se u drami ne radi o vremenu kao kategoriji, tj. određenju bitka koje nije opstanak, nego o vremenu kao egzistencijaliji. Razlika je jasna: čekanje Solvejg na primjer, nije ispunjenje objektivnog vremenskog razmaka od odlaska do povratka Peer Gynta, već njeno egzistencijalno određenje koje iz egzistencijalno-temporalne strukture sjećanja sabire »objektivni« vremenski tok u funkciju osmišljenja Peer Gyntovih lutanja »u vremenu i prostoru«.

Postaje jasno: *fenomenološko-egzistencijalna dramaturgija, polazeći od intencionalno odabrane evidencije datosti nastoji ovu, stalno provjeravanu evidenciju dovesti do egzistencijalnog razumijevanja onih određenja opstanka, koja konstituiraju eidetsko područje drame i time, u povratnom djelovanju uspostavljaju dramu kao jednu od bitnih mogućnosti samoizlaganja i samorazumijevanja opstanka samog.* To će biti moguće samo u slučaju da se jasno odredi eidetsko područje predmeta znanstvenog istraživanja. Prvo omeđenje dano je ishodišnom evidencijom drame kao pjesničko-scenskog kompleksa. Daljnja određenja morat će se razvijati usporedno s razvijanjem i tematizacijom ovog područja, lociranjem i imenovanjem dodirnih i interferirajućih polja. Jer, kao što ispravno primjećuje jedan od najplodnijih Husserlovih nastavljača, Enzo Paci, »činjenica, da su znanosti konstituirane prema raznim eidetskim područjima, ne želi tvrditi da ne postoje razlike, međusobne veze i eventualno parcijalne fuzije među područjima i prema tome samim znanostima. Jedna analiza toga tipa dovodi nas ponovno do činjenice, da je realnost na koju se odnosi svaki eidos«[29] i svaka znanost, prekategorijalni »plenum«. Iz toga je razumljivo, da će aksiologija, poetika, pa čak i filozofska antropologija i sociologija poslužiti kao neophodan instrumentarij pri obradi graničnih područja.

Drugi zahtjev kojega će se morati pridržavati ovako zasnovana dramaturgija odnosi se na upotrebu pojmovnog aparata. Uz najveći mogući oprez morat će eliminirati upotrebu kategorija, a egzistencijalijama koje uvodi u igru morat će osigurati jasno i razgovijetno utemeljenje u neprekidnoj evidenciji fenomenalnih data. Posao koji stoji pred nama značit će prema tome istovremeno razvijanje i predmeta i metode, jer oni pretpostavljaju, kako nam svjedoči iskustvo prirodnih i duhovnih znanosti, neraskidivo jedinstvo. Opće spoznajnoteoretske smjernice predstavljaju stoga samo *temelj* buduće izgradnje i predmeta primjerene tematizacije. Za sada je, nadamo se, izvan dvoumice fenomenalno iskustvo nalaza drevnog japanskog haikua:

Djeca što oponašaju Kormorane
čudesnija su
od pravih Kormorana.
(Issa)

Naša slijedeća zadaća bit će pokušaj egzistencijalnog obrazloženja toga iskustva.

[29] Enzo Paci: *Sulla struttura della scienza,* Aut Aut N. 86. Milano 1965. str. 32—33.

IZ DJELOKRUGA VLADIMIRA NAZORA

Branimir Donat

Vladimir Nazor bio je uvijek svjestan stvaralačkog duga što ga je kao stvaralac imao prema svom djetinjstvu i uspomenama kojima je bio tako duboko prožet da bijahu snažnim poticajem njegova upuštanja u borbu s imaginarnim, sa spekulativnim i transcedentnim.

Netko je jednom zapisao — genij, to je samo produženo djetinjstvo — i zaista Vladimir Nazor koji je cijelog svog života vrludao između najspontanijeg prepuštanja nadahnuću, čas se zadovoljavajući marljivim vježbanjem onog što se zapravo ne da naučiti ili je već to ranije dobro naučio, čas izmišljajući, čas se prisjećajući slika i zgoda koje mu se poput dojmljivih znakova urezahu u sjećanje, tek tu i tamo imaginirajući neke detalje kao svezu između onog što je imanentno njegovu iskustvu i što bi trebalo biti transcedencija njegove privatnosti. Unutar ovih htijenja kao parenteza nastalo je njegovo književno djelo veliko i nejedinstveno inspirativno i ponekad inspirirano, ponekad suvremeno, rjeđe moderno, često značajnije po svojoj trajnosti negoli po aktualnosti. Scenografija u kojoj je nastajalo njegovo književno djelo kroz pedesetgodišnje književno djelovanje mijenjala se ali oni najdublji impulsi, koji su se uostalom mogli zamijetiti već u prvim Nazorovim književnim pokušajima, i dalje su davali osnovni ritam njegovu stvaralaštvu. Nazor je pripadao onim književnim idealistima koji sve svoje nade i strepnje pokušavaju predočiti kroz idealiziranu viziju, među one umjetnike koji imaju pred svojim unutrašnjim obzorjem konture čvrstog koncepta kojeg jedva da i može poljuljati bilo kako dojmljiva činjenica iz stvarnosti. Zato njegova poetika stoji negdje između želje da se svijet promijeni i želje da se od stvarnosti distancira koliko god je to moguće. Po mnogim ambicijama, iskazanim najneposrednije u poeziji, Nazor pripada među one umjetnike koje privlači klasično, apolinijsko, jasno i pomalo uzvišeno, ali istovremeno ona njegova želja da poezijom *mijenja* svijet oko sebe, da njegova riječ poprimi i stanovitu društvenu težinu, otkriva nam i crtu romantičarskog aktivizma koji je naročito došao do snažnog izražaja u trenutku kada pjesnik *Hrvatskih kraljeva* stupa na književno poprište kao i u času kada već kao formirana ličnost, ugledan literat, doajen hrvatske moderne poezije odlazi u partizane i kada svoje pero stavlja u službu koja zahtijeva totalni aktivizam. Nazorova *turris eburnea* čas je bila pribježište pomalo dekadentnog očajnika da bi se već u slijedećoj stvaralačkoj etapi pretvorila u obrambenu tvrđavu, u predstražu snažnog pjesničkog nacionalnog patosa, da bi pak na pragu duboke starosti otvorio njezina vrata, izašao i sišao među ljude davši životni odgovor pitanju:

> Kad ću, kad ću jednom jak i dobar moći
> Da međ ljude siđem iz te kule svoje?

ulaskom u mali trošni čamac na Kupi, te anabazom koja je uslijedila.

I kao stvaralac i kao čovjek Vladimir Nazor je bio eklektik. Nikada nije pripadao nikakvoj književnoj školi ili cenakulumu, a isto tako nikada nije bio politički eksponiran (jasno, izdvojimo li poratni period kada je vršio značajne državničke poslove). Njega kao i vrijeme u kojem je živio i radio oblikovali su vjetrovi s raznih strana i možda upravo toj činjenici valja zahvaliti onu njegovu žilavost, spremnost da se kroz književnost brani i napada osvajajući i braneći manevarski prostor, koji na žalost već danas u cijelosti ne ulazi u reprezentativni korpus njegova djela. Otvoren za života prema svemu u književnosti, Vladimir Nazor je i danas otvoren prema svakome tko ga traži u književnosti. Njegovo djelo danas je nalik sitničariji u kojoj se može sve i svašta naći. Svojom raznolikošću iznenađuje, privlači one koji su se pribojavali jednoličnosti i svečane ukočenosti koje nam već decenijama sugeriraju školski programi i školske čitanke, obavezne recitacije na školskim priredbama i učenje naizust npr. *Šikare*. Druge zbunjuje broj stihova što ih ostavi iza sebe, bibliografija knjiga, treće neobična sudbina razapeta između činovničke učmalosti i neočekivanog proplamsaja vitalizma pod starost. Nesporazumi su utoliko brojniji što opada mogućnost da se Nazorov opus upozna u cjelini i da se pokuša shvatiti u povijesnom kontekstu vremena u kojem su pojedine knjige nastajale.

Vladimir Nazor pojavio se u hrvatskoj književnosti na razmeđu stoljeća kao neočekivana književna pojava. Svojoj inokosnosti ostao je dosljedan iz više razloga, ali jedna svakako važna komponenta sadržana je u podatku da je mnogo godina kao profesor službovao udaljen od značajnijih književnih središta, postrance od hirovitih poteza dnevne književne politike. Čas značajem svojih ambicija mlad, čas prirodom svojih ostvarenja mnogo stariji nego bi se moglo pretpostavljati, čas hvaljen i istican kao uzor naraštajima književnika koji u hrvatsku književnost uđoše u prvoj deceniji dvadesetog stoljeća, prihvaćen i odmah napadan od nekih predstavnika te iste generacije kao retoričar, kao zagovornik preživljenog koncepta književnosti, kao oportunist naspram tradicije itd., dok su drugi prihvaćali njegov stvaralački proteizam ne gledajući u njemu nikakve simptome književne evolucije već isključivo privatna pravila jednog igrača literaturom. Iako su sve te mijene koje su danas i te kako uočljive u cjelokupnom djelu Vladimira Nazora uvijek na primjernoj razdaljini od konkretnog i one nam rječito govore o pjesnikovoj predanosti magluštinama svojih vizija i tlapnji, u pjesnikovu opusu ipak ima mnogih mjesta gdje se pjesnikovi obzori posve razbistruju i tada pred našim očima vidimo odbljeske konkretnih situacija, ljudi i zbivanja, jedan svijet u kojem je pjesnikovo etičko biće bilo i te kako angažirano stvarnošću. Pa ipak postoje mnogi argumenti koji govore vrlo rječito (u raznim planovima) da je Vladimir Nazor još za svoga života iščezao iz onog priručnog panteona što ga gradi svaki novi književni naraštaj svojim zaslužnim prethodnicima. Poslije smrti taj zaborav kao da je bio još radikalniji; Nazor je nastavio svoj prekogrobni život gotovo isklju-

čivo u sferi školskih programa i prigodnih obljetnica. Privatna građanska sudbina, pa čak i onda kada je na stanovit način i revolucionarna, nije najbolji patron stvaralačke sudbine, ni umjetničkog djela koji se najdubljom prirodom svoga značaja uvijek opiru onom što je službeno.

Vrijeme ljušti bitno od nebitnog, autentično od neautentičnog, vrijeme je uvijek u dosluhu s potencijalnom energijom djela koje se pred njim otvara. No preko opusa našeg pjesnika prevučena je debela opna raznih predrasuda. I djelo i stvaralačka ličnost našle su se dezintegrirane. Koherencija prividne aktualnosti ostala je i umjesto jedinstvenog korpusa mnogi kritičari i čitaoci nađoše se u prilici da posebice gledaju pjesnikov lik djelomice povezan s njegovom stvaralačkom sudbinom, a posebno djelo koje je tek s jednim krajičkom povezano s konkretnim životom. Pjesnik zanosa i nacionalne energije kao da je oronuo u paradoksalnom spletu kontradikcija svog vlastitog djela. To je situacija koja šteti i pjesniku i hrvatskoj književnosti, jer Nazorovo književno djelo rijetko tko doživljava u totalitetu njegove strukture i vremena u kojem je nastalo, a ta je prožetost ipak očigledna.

U knjizi *Sadioci mojih njiva* u *proslovu* Vladimir Nazor je napisao:

> »Tko sve nije sadio njive moje duše?
> Bile su uvijek otvorene pod suncem, i sokovi su u njima čekali, da ma što bilo hrane ili grade.
> Prolazili mimo ljudi i govorili: »Valja nešto saditi!« Ptice su ih i vjetrovi prelijetali: »Valja nešto sijati!«
> I još sve po vremenu na njima ne naraste!
> Još u prve proljetne dane dođoše pjesnici i posadiše biljke, na kojima cvjetovi vonjahu i ptice pjevahu. Stigoše kasnije mudraci noseći mladike i korijenje stabala, od kojih je cvijet neugledan, a plod krupan.
> — Nek bude ljepote i radosti! — rekoše prvi.
> — Nek bude istine i koristi! — rekoše drugi.
> No prođoše preko njih i oni, koji siju čkalj i kukolj, sade šikaru i trnjak.
> I ljudi, i životinje, i vjetrovi sadili su i sijali moje njive, pa raslo na njima i trave, i voćaka, hrastova, i drača. Oluje su bjesnile, sunce žeglo, voda odnosila, gràd bio; a ja se mučio trijebeći korov, otkopavajući šibljičje, kalemeći divljaku. Krčio sam i rezao u živo, da jedno istrijebim, drugo oplemenim. Iskrvarih se sav, dok ne otvorih puteljke kroz prašumu, i ne ogledah svako stablo, i ne posjekoh ili iščupah sve ono, od čega sjeme slučajem ondje pade, ili zlobna ruka podmetnu, ili tuđa taština i nametljivost posadiše. Oslobodih od svega tuđega njive svoje duše, netom osjetih, da mogu i sâm biti sjemenotvorcem. Otvorih njedra svojih tala samo sjemenju, što s neba pada, i rekoh: »Ne ću ništa tuđe i ništa zemaljskog, a da nije moje i od mene!«
> Rekoh, al' ne bi tako.
> Ima sadilaca, od kojih će biljka uvijek ponovo klijati i rasti u mojemu i na mojemu, jer im se korijeni ne mogu više nikako iščupati, I to nisu ni biljke posađene od pjesnikâ zbog radosti i ljepote, ni stabla znanja gajena od mudracâ — a zbog istine i koristi — na mojoj zemlji; no su grmovi i drveta, što ih sadiše u moju dušu mnogo čedniji sadioci još u dane moga djetinjstva.«

Kao i mnogi pjesnici prije njega, kao i poslije njega Vladimir Nazor je cijela svoga života pisao svoju *Ars poetica,* no upravo u ovih nekoliko redaka predgovora jednoj knjizi priča iz djetinjstva, glasom koji svojom vokacijom mudrošću i nepritajenom svečanom patetikom prisjeća na ton znan nam iz pjesama u prozi Frana Mažuranića, Vladimir

Nazor otkriva neke značajke svog stvaralačkog nemira, svoje stvaralačke radoznalosti koja ga je gonila, mučila, ali i stimulirala njegovu radinost, jer samo je tako kroz neprestanu stvaralačku akciju doživljavao svoju umjetnost kao nešto značajno i bitno. Možda je ta aktivnost često poprimala značajke fizičke a ne duhovne djelatnosti. Nazor se vrlo često zadovoljavao ulogom učenika učeći ono što je već znao bolje od svojih učitelja. Njegova književnost je zato prema njihovu uvjerenju uvijek poučavala, a manje nadahnjivala. No da li je to uopće sretna okolnost za pjesnika koji je u mnogim prigodama istinski osjećao neiskazivu dubinu pitanja kojih se dotakao, a koja je morao prevesti u diskurzivni jezik poezije opjevavanja. Takav pjesnik, čak i onda kada je širok i energičan poput jednog Victora Hugoa mora pokleknuti pod teretom koji su mu natovarili drugi, no dodajmo, ne radi se o slatkom bremenu poezije, već uglavnom o teškom bremenu nacionalne i klasne mitologije koja se inkarnira kroz svoju negaciju — mitomaniju. Stoga i nije neobično da su ga svojevremeno neki smatrali pjesnikom energije. Mladi naraštaji s početka stoljeća njegovu su riječ shvaćali kao riječ žive pouke i taj je teret još i danas često i suviše težak za poeziju koja je morala biti podlogom takvih uvjerenja. Nazor je u nekoliko navrata posrtao pod teretom što mu ga natovariše njegovi poklonici, ali vođen svojom unutrašnjom vokacijom uspio je zadržati ravnotežu između pjesničkih ambicija u čijem je znaku stvarao cijela života: u želji da poezijom iskaže najintimnije i potrebi da poezijom djeluje na društvenu stvarnost.

Slavenske legende, Hrvatski kraljevi, Živana — sve su to knjige poezije koja je sačuvala dosta značajki (posebice u svojoj narativnoj strukturi) one poezije koja je dosegla zenit u povjesnicama Augusta Šenoe, no istodobno one predstavljaju nagovještaj radikalnog raskida od bilo kakvih tendencija političko-strančarske poezije koja je u pjesničkom slučaju Augusta Harambašića doživjela istodobno i svoju renesansu i dekadenciju. Nazor u ovim knjigama koje su od recentne kritike bile vrlo srdačno prihvaćene prekida s praksom velikih prethodnika, daje novo rješenje, ali ono na kraju krajeva ostaje samo osamljen prototip koji nikada neće biti prihvaćen ni od značajnijih stvaralaca, a niti će djelovati na konstituiranje književne škole. Štaviše, oni brojni nezavisni poklonici njegovog djela u razdoblju prve dvije decenije dvadesetog stoljeća i književnih tendencija tog perioda, koji su osjetili Nazorovo kompleksno značenje (i kao artiste i kao pjesnika buđenja zapretanih narodnih energija) neće imati dovoljno snažnih argumenata pred »bijesnima« koji će vrlo odrješito, pa čak i vrlo dokumentirano tvrditi: N a z o r — t o j e r i t m i z i r a n a r e t o r i k a.

Nije nimalo neobično da se Nazor javlja kao autor pjesama u kojima jedva da i nalazimo nešto od onih programatski korištenih senzibiliteta u političke svrhe (što smo nazreli u brojnim stihovima Stanka Vraza, Antuna Nemčića, Rikarda Jorgovanića, pa čak mjestimice i u Petra Preradovića u čijoj poeziji i ta nota poprima metafizičkije značenje) korištenje u neposredne pragmatičke crte političkog života Hrvatske i u toj vezanosti za konkretno i trenutno kao da je zaboravljeno da problem nacionalne svijesti, dosezanje totalnog nacionalnog bića nije isključivo određeno pragmatikom recentnog, već spoznajom da je narod i njegova samosvijest definirana kontinuitetom vlastitog postojanja. Nazor se okreće prema slavenskoj mitologiji, on poslije Vjekoslava Klaića i Tadije Smičiklasa traži uzroke trenutnog narodnog položaja u konstelaciji koju je odredila vladavina hrvatskih kraljeva. Upravo zato Nazor isprva nije

potražio Parnas za svoje pjesništvo u neposrednoj društvenoj, pa čak i okolini intimnog doživljaja svijeta, on kao da je želio poput dobra skakača odmjeriti zalet za svoj prvi ambiciozni skok, pa se zato udaljio od aktualnog zakoračivši u daleku slavensku i hrvatsku prošlost. Članci povjesnika Natka Nodila o hrvatskoj i slavenskoj mitologiji (napomenimo, te studije bijahu dvadesetak godina kasnije ozbiljan poticaj Ivani Brlić-Mažuranić pri pisanju *Priča iz davnina)* bijahu mu ne samo izvorom građe, već i stvaralačkim poticajem da se u magmi te daleke, pretežno samo hipotetički objašnjene prošlosti potraže korijeni i razjašnjenja puta koji je doveo do državnosti slavenskih plemena. Nazor je u tim pretežno narativnim pjesmama uzvišena stila i retoričke ponesenosti pokušao konfrontirati i prožeti mit i povijest, a čovjeka staviti pod njihovo okrilje. No Nazor za razliku od mnogih pjesnika nije gledao na mit kao na sustav mišljenja, već kao na način didaktičkog objašnjenja postojanja:

Ti, Hrvate, najdalje ćeš od sviju se maknut: k moru!
Pa da ondje lađe praviš, mreže pleteš, lozu sadiš.
Bit ćeš kao galeb morski. Zasužnjen i na umoru,
I od st'jena, što te biju, znat ćeš sebi zid da gradiš.
Bit ćeš kao gola sablja u desnici gorostasa,
Ko visòke krme lađa, što obzorju trozub pruža
I bokove dok je svoje nakitila v'jencem ružâ,
Na jug plovi. Bit ćeš, sine, vječan odjek moga glasa!
. . . .
— Tako reče kovač groma tresuć br'jegom i nizinom.
A kad svrši, podigne se oblak onaj u visine.
Sjajan, silan i strahovit jurne nebeskom vedrinom.
Šutke slavski puk se trgnu. — Dignule se oblačine,
Da ga štite na tom putu od sunčanog ljetnog traka.
Silazio rod pastirâ i lovaca i seljakâ;
Spuštalo se niz Karpate do šest veljih ljudskih r'jeka;
Odbilo se, oc'jepilo šest izdanka drevna hreka.

Dan bijaše ljetan, vedar. — S obronaka onih sviju
Silazilo šest bujica na ravninu. Kr'ještili su
Sokolovi, što visoko na timoru gn'jezdo viju.
Vrebali su muče orli, na gorskome stražeć visu.
Spuštahu se slavski puci, grmeć bogu i mladosti
Novu himnu, novu pjesmu budućijeh pobjednika:
Za ňjim blago uspomena, trud i riječ gromovnika;
Pred njim staze nedogledne i sjen tamne budućnosti.

(Živana)

Nije ga zanimalo funkcioniranje mita, već njegova funkcija. Upravo motrena iz tog ugla rana Nazorova poezija otkriva da nije mitske već mitologemske prirode. Upravo zato u jeku političkih borbi oko pitanja dalmatinskog autonomaštva Nazor se prihvaća pisanja poezije koja će uskoro oduševiti mlade pristalice utilitarne književnosti jer u toj poeziji oni otkrivaju ne samo poeziju energije, već i izrazitu opreku pjesnicima Moderne, kao i onim nezavisnim stvaraocima koji su njegovali neki pomalo apstraktni univerzalni klasicistički ideal (Vladimir Vidrič) ili su se pak utopili u lirici privatnog impresionizma i sentimentalizma (Dragutin Domjanić, Mihovil Nikolić). Nazor je ne samo tematikom svoje epske ili epsko-lirske poezije, već i svojom »klasičnom metrikom« ulijevao neku sigurnost, pouzdanje onima koji su od hrvatske poezije s početka dvadesetog stoljeća očekivali da ona postane ako ne promotor,

a onda barem koagulator nacionalnih energija. Zakoračivši na slavenski Olimp posredstvom Natka Nodila, Nazor će zakoračivši na njegov timor biti fasciniran njegovom raznolikošću i prikladnošću da se primijeni u funkciji mitologemom. On je dao u tim pjesmama odnos čovjeka prema mitu, dao je u njima anabazu slavenskih plemena, njihovu povijesnu perspektivu. To je Nazor nacionalne, u stanovitom obliku i romantične inspiracije, no istodobno to je pjesnik klasične inspiracije, racionalizirane intencije, jasne elokvencije.

Slijedi razdoblje istraživanja. Pjesnik je radoznao, njega zanima tehnika pjesme, metrika, tropologija, mitologija, varijacija poezije slavnih prethodnika, opjevava pejsaže, gradove, eksperimentira čakavštinom, oslanja se na iskustva narodne bugarštice, pokušava ostvariti neki svoj nazorovski »muzikalizam«

Tio, tio tio prede
Pauk nit.
Srnče leglo usred šume gdje se crni borić vit.
S kraja gluha i visoka
Srebrna je nojca stigla,
Utopljenu lampu digla
Iz jezera iz duboka.
Ljudma vodi za ručicu sanak, slijepog sina.
»Ja ću, majko, gnijezdo viti na dno oka njina.«
Šturak zriče u travici:
»Zri, jagodo, zri!«
Tio, tio pauk prede
Niti tri.

(Notturno)

Slijedi razdoblje povlačenja u sferu intimnog, tek tu i tamo otkrivamo u nizu ispovjednih pjesama poneku u kojoj je ona nekadašnja energija prvih knjiga transformirana u alegoriju (npr. *Šikara).* Nazor je i nadalje plodan pjesnik. Svake dvije, najviše tri godine objavljuje zbirku pjesama, a kritika je sve suzdržanija, gotovo bismo rekli pijetetska. Svi ga priznaju kao uglednog pjesnika, no malo tko cijeni tu poeziju koja kao da je danas u zrakopraznom prostoru lišena bilo kakva dodira sa stvarnim problemima.

Vladimir Nazor primjer je *poete fabera.* Kao pjesnik nikada nije želio stvarati bez oslonca na tehniku, na iskustva pjesničkog zanata. Pjesnik želi ovladati tehnikom, želi naučiti jezik, njega more problemi pjesničke forme. Poput Vidrića i Nazora će zanimati likovi grčke i rimske mitologije i on pokušava poput brojnih pjesnika klasična nadahnuća u tim amblemima pronaći stanovite djelotvorne poetske korelative pitanjima koja su mu se intimno pričinjala aktualnim. Dakle, pokušava posredstvom starog i znanog iskazati smisao novog i nepoznatog. U slučaju Nazora sve to rezultira prevelikom učenošću, ponekad čak i nerazumljivošću koje čitaoca primoravaju da toj poeziji prilazi kao egzegeta, a ne kao biće plahih čula i otvorena duha.

Nazor je gotovo cijela života tražio, eksperimentirao, kombinirao, bio je to pjesnik s razvijenim osjećanjem za pitanja forme, štaviše, djelovao je u vremenu kada se evropska poezija nalazila u znaku raznih izama u vremenu formalnog delirija pjesničkih traženja, u razdoblju koje se odvijalo u znaku izama — pa ipak jedva da se Nazorovo istraživanje može na neki, čak i vrlo slobodan način povezati s istraživačkim duhom u poeziji tog vremena. Pomalo zvuči paradoksalno ali sklon sam

tvrditi da pjesnik Nazor pripada ne među pjesnike pjevače, već opjevače koji ne otkrivaju fenomene, već samo poznate fenomene opjevavaju, daju im konture tražeći analogije u poznatom i to tako da je ta poezija zaokupljena vidljivim i viđenim. Ovo ni u kom slučaju ne znači da je Nazorova lirika lišena spekulativnosti, da stoji neovisna od udjela metafizičkog, odnosno da je u cijelosti prožeta empirijskim. Naprotiv, u tom se pjesništvu može uočiti snažna, no ne i voluntaristička želja približavanja metafizičkim sadržajima. Problem mijene i proticanja npr. više su misaono no pjesnički uznemiravali ovog pjesnika. Ovaj problem evidentan je u pjesmi *Panta rhei,* no možda još je evidentniji u pjesmi *Metamorfoza:*

Gdje sam? — Kuda gazi
Moja noga? Hoda
Po zvjezdanoj stazi
Ili povrh vodâ?

Iz dubljine plazi
Ta mistična voda,
Ili u me slazi
S nèbeskôga svoda?

Jesam gdje ne bijah.
Kuda sada tumaram,
Noga prah ne tiče.

Sìjâm gdje ne sìjâh.
Ja se mijenjam, stvaram
U astralno biće.

Nazor je pjesnik vječnog nemira, ali taj nemir nije onaj zarazni rembovski nemir, on je pjesnik preciznosti, ali nije to ona malarmeovska preciznost, on je pjesnik energije, ali nije to energija geteovska kova, ukratko Nazor je najveći domet i najveća žrtva nazorizma — fenomena koji je vrlo teško odrediti, ali koji je u retrospektivi hrvatske poezije posljednjih sedamdesetak godina evidentan. On se u prvom redu i najčešće očituje kroz neki voluntarizam bez ideološke obojenosti, u stanovitoj nezavisnosti od jasnih pjesničkih koncepata, a ta sloboda pretvara se na kraju krajeva u robovanje eklekticizmu ili maniri. Ove zamjerke naročito se odnose na stvaralaštvo ovog pjesnika u razdoblju od kraja druge do kraja četvrte decenije. — Osvježenje predstavlja partizanska lirika, onaj pjesnikov odgovor na pitanje — znadeš li pjesniče svoju dužnost?, odgovor na pitanje koje će Ivan Goran Kovačić formulirati u *Jami,* a Vladimir Nazor u pjesmi *Čamac na Kupi.*

Nazor je do posljednjeg časa ostao vjeran poeziji iako je vrlo često brkao liriku i retoriku, ali to je razdoblje kada je po prvi puta pokušao stopiti avanturu poezije i življenja u amalgam sudbinskog određenja naroda i pojedinca.

Vladimir Nazor pripada među one pjesnike koji su stanovito razdoblje poslije svoje smrti ostali bez pravog odjeka u našoj književnoj kritici. Nekadanje oduševljenje zamijenila je skepsa. Možda još ni ovog trenutka nije sazrela situacija da se njegovih nekoliko desetaka knjiga sažme u esencijalni, zapravo idealni izbor koji bi zadovoljavao isključivo recentne kriterije hrvatske književne kritike.

Govoreći o djelu Vladimira Nazora skloni smo na račun njegove i velike plodnosti, kao isto tako velike i široke svestranosti zaboraviti njegov prozni, putopisni i esejistički opus, koji kao da su manje podložni starenju i umjetničkoj dezaktualizaciji od njegova pjesništva.

Iako je u nekoliko navrata pokušao biti aktualan, proze Vladimira Nazora vrlo urgentno dodiruju problematiku tzv. hrvatske nerealistične proze. Snažan utjecaj katoličke tradicije propovijedi, zatim pastoralnost koju je kanonizirao još Petar Zoranić u svojim *Planinama,* te možda još i neki idejno-politički razlozi bijahu uzrokom da je u hrvatskoj prozi sve do danas dominantan spekulativan i metafizički način tumačenja stvarnosti. Kreiranje lika i narativnih situacija i konkretne socijalne zbilje kao da se većini hrvatskih pripovjedača odvajkada pričinjalo jednim od onih prividnih prečaca koji na kraju krajeva završavaju u bespuću činjenica raznih redova, u svakom slučaju epifenomenalnih u odnosu prema piščevim intencijama i proznoj intencionalnosti. Ta proza ne želi biti slikom u kretanju zbivanja koja se događaju, ali istodobno ona ne želi robovati ni estetskim idealima *le sublime* i *le grotesque,* pa čak ni njihovom miješanju koje se kao estetski postupak javlja u modernoj ironično-digresivnoj prozi. Nazor za razliku od jednog Evgenija Kumičića nije želio *mimezis* opteretiti nikakvim idealističkim misaonim ili idejnim hibridom, on jednostavno nije želio da svoje izmišljene likove dade u kontekstu dnevnog, recentnog i privremenog i nije htio konfrontirati, pa kasnije amalgamirati u vlastitu viziju stvarnosti koja se poput valova na vodi neprekidno širi, tako da nakon stanovitog vremena ne znamo gdje im je početak, a gdje kraj. Međutim, očito je da najznačajnija prozna ostvarenja Vladimira Nazora nisu pisana u skladu sa stvarnošću modernog života, da nisu imanentna socijalnoj stvarnosti u kojoj je djelovao. Ono praktično, imanentno i društveno djelotvorno na čemu realistička proza počiva i čime se gotovo isključivo zadovoljava, potkrepljujući ispravnost svoje prakse antiidealističkim doktrinama i pozivanjem na naturalističku doslovnost kao najautentičniju potvrdu ostalih premisa u najboljim prozama Vladimira Nazora nije uočljivo. Motivi — vodiči u pripovijetkama, pa čak i nekim romanima Nazorovim nisu ekonomske katastrofe, nisu tragični nesporazumi, nisu neki dramski događaji. On je najautentičniji kada počinje raspredati elegiju o vlastitom postojanju, kada njegovo pero počinje funkcionirati kao medij autobiografskih zapamćenja ili provokacija koji negira postojeće odnose i daje svoju konstruktivističku ali istodobno i eidetičku interpretaciju objektivnih događaja.

No dok se pastoralna idila Zoranićevih *Planina* mogla smatrati prirodnom posljedicom literarnih, i ne samo literarnih konvencija koje su dominirale u evropskoj pripovjednoj književnosti (ovdje mislim i na prozu i na kazivanje u stihu — jer što je *Pjesan o Rolandu* ili mnoge naše epske pjesme, no priče određene ritmom kanoziniranog metra) uz iskustva menipovske satire na čiji nas utjecaj upozorava Mihail Bahtin u svojim radovima o Dostojevskom i François Rabelaisu u formiranju evropske proze, koja je rezultat dviju srodnih težnji — postizavanje što potpunijeg obavještavanja o nekom događaju i oslobađanja konvencionalnosti koje je pričanje u stihu prirodom brojnih svojih zakona i pravila postavljalo i pred pjesnika i kod konzumenta. S druge strane sve se to događa u sjeni univerzalne i univerzalističke Herodotove *Historije.* Teško je povjerovati da se unutar ovog dosta skučenog registra nalaze svi elementi koje valja uzeti u obzir pri klasificiranju djela i pisaca koji nisu željeli robovati pojavnom i provjerenom, koji nisu svoja

djela podredili činjenicama autentičnog izvještaja-svjedočanstva. Razlozi ovom odustajanju svakako su stilske i formalne prirode, no istovremeno opravdanje tih stavova i prakse valja potražiti u socijalnim pretpostavkama koje su i te kako djelovale na formiranje stanovite mentalne podloge kao refleksa konkretnih socijalnih i političkih situacija u vremenu kojem su svojim stvaralaštvom ti pisci pripadali. Apstiniranje od političke stvarnosti tog trenutka nije značilo i apstiniranje od stvarnosti i od politike, zamagljeni nacionalni ali i evropski obzori nisu mogli biti poticajem da se piše državotvorna proza, koja je bila izvediva jedino kao kompromis prema prošlosti ili prema sadašnjosti, a budućnost je bila ostvariva isključivo kao utopistička fantazma. Ideologija aktivizma na kraju se lomila na etičkim načelima, ona nije bila u nikakvu dosluhu s revolucionarnom mišlju i akcijom. Mišljenje revolucionarnog doduše pronalazimo u *Ladanjskoj sekti* Ante Kovačića, u pripovjetkama Janka Leskovara, socijalnim slikama Vjenceslava Novaka, ali misliti politički angažirano, tražiti u tadašnjim uvjetima oblike realne politike, značilo je sa stanovišta radikalnih političara kolaborirati s režimom. Hrvatska se na početku XX stoljeća nalazila u idejno deprimantnoj situaciji. Nastupilo je stanje toplinske smrti, jer je nestala neophodna razlika tlakova između realne političke i utopijske svijesti o *nacionalnom* i *socijalnom.* Politički programi sve su se više nalazili u znaku retorike, a sve manje u znaku ekonomije i sociologije. Tražilo se radikalno apstiniranje od bilo kakvog oblika vlasti i vladanja, osim vladanja ljudskim srcem. Jedini oblik akcije, ako ne računamo na atentate koji će desetak godina kasnije potresti naoko tiho žitije građanskog života, bilo je emocionalno djelovanje na svijest naroda. Rezultat ove voluntarističke potrebe bijaše traganje za umjetničkom konkretizacijom političke utopije i upravo ova želja tražila je od pisaca da transcendiraju imanentno, da potraže analogne umjetničke strukture političkim mehanizmima koji determiniraju život društva.

Ovdje valja potražiti uzrok posvemašnjeg utopističkog karaktera Nazorove proze. Možda je ovaj razlog koji zapravo upozorava na spisateljski angažman potkrijepljen i stanovitim spisateljskim eskapizmom, autorovom potrebom da se književnost radi čistim formama bez obzira radilo se o naraciji koja istražuje i kreira jedno psihološko stanje, egzistencijalnu situaciju ili događaj vezan uz sudbinu pojedinca, manje klasne skupine ili naroda ili da se pak radi o prozi koja želi planirati i programirati, otkriti i pokrenuti neke energije sakrivene ispod opne socijalnih i psiholoških mehanizama karakterističnih upravo za to društvo i vrijeme. Proze Vladimira Nazora ukazuju na pisca koji svoj stvaralački interes okreće od imanentno-društvenog prema spekulativno-utopijskom. Čak i u njegovu slučaju, dakle kada je u pitanju pisac koji je i te kako snažno, pa čak i neposredno djelovao na oblikovanje političke svijesti svojih suvremenika, kada je riječ o pjesniku koji je pokušao konstituirati posredstvom poezije povijesno-politički mit jedne zaboravom prekrivene državotvorne Hrvatske, jedne Hrvatske koja nije bila obuhvaćena praksisom crnožute monarhije, pa čak ni kao preambula stranačkog političkog života, već je do apsurda ogrezla u idealističkim kombinacijama sumnjive provedbe. Nazora je to pitanje privlačilo u prvom redu kao problem svijesti, a ne kao povod pokretanja i utjecanja na konkretnu političku akciju. Pišući *Istarske priče* Vladimir Nazor ne misli isključivo na »siroticu Istru«, on misli univerzalnije, jer njegova stvaralačka mašta zaokupljena je ne samo konkretnim mogućnostima mijenjanja praksisa, već i nacionalnim bićem kao energijom koja počiva

na univerzalističkim koncepcijama čovjekova prava i slobode. Upravo zato on se i prihvaća pisanja alegorije kako bi kroz akciju imaginiranja i kombiniranja stanovite univerzalističke odnose dobra i zla, pravde i krivde, moći i bespomoćnosti dao u paradigmatskoj funkciji jedne zapravo nadliterarne svrhovitosti.

Kada spomenusmo nerealistički karakter i funkciju ovih proza onda ne pomišljamo na stil koji bi bio logički nekoherentan, već na krajnju konzekvencu tog pripovijedanja — na njezinu utopističku dimenziju. Gledan iz dvije različite perspektive *Veli Jože* nam se čas čini fantazijom, bajkom čija je jedina problematika sadržana u naivnoj želji da se svijet promijeni i oplemeni, a čas zatim kada promijenimo kut promatranja, onda se suočavamo s umjetninom koja ne programira apstrakcije, već iz konkretne jezične i povijesne situiranosti oblikuje svijest konkretno odabranog čovjeka. Nije zato nimalo neobično da te proze osciliraju između sentimentalne prisnosti s iskustvenim i hladne monumentalnosti apstrakcije (prisjetimo se utvara koje se povampirene pojavljuju u *Kralju Albusu),* no iako je efekt svih tih personifikacija kroz vrijeme transmutirao, a kao oblik književnog izražavanja zastario, ipak su ovi postupci u jednoj sekvenci oblikovanja hrvatskog proznog izraza ponovo postali aktualni i narativno značajni. Čini mi se da se s njima završava luk započet u Zoranićevim *Planinama* — a koji je istini za volju konstanta svakog rudimentarnog, dakle amblemskog *prikazivanja* i iskazivanja stvarnosti. Naracija je oblik komunikacije. Individualnost kazivanja može se očitovati ili u transcendiranju konkretnog ili pak u prikazivanju konkretnog. U prvom slučaju pripovijedanje ne prikazuje neki prizor već samo naznačuje — markira, a da mi zapravo u prvi čas ne znamo zašto se pripovjedač osvrće na taj detalj koji je prividno nebitan za slijed kazivanja. U *Velom Joži* providur Barbabianka i šjor Zuane Dalla Zonta putuju motovunskom šumom i vapnom označuju cerove koji će se oboriti i prevesti u Mletke, ali kada su posegnuli za posljednjim, a trebao je to biti sedam hiljada trideset i peti cer tada se kroz šikaru pojave dvije ruke i... ovdje započinje priča, jer je opisivanje objektivnog karaktera zapravo prekinuto da bi se prešlo na kazivanje *izuzetnog.* Kazivanje oslobađa našu percepciju od ideja i priližava nas prizorima živahne pokretljivosti i dojmljivosti. Veli Jože i ostali divovi nisu simboli, oni su znakovi koji određuju jedan simboličan sadržaj, tj. priču samu. Znak je posrednik preko kojeg saznajemo o nečem drugom. U ovom slučaju nije važan sam znak, a to su zapravo istarski divovi, već ono što oni označavaju. Charles S. Peirce je pisao: »znak je neki *A* koji označuje neku činjenicu ili objekt *B* radi neke interpretacije misli *C*«. Na primjeru *Velog Jože,* priče koja je radi svoje jednostavnosti i popularnosti najprikladnija, može se protumačiti unutar ovog semiotičkog trigrama, naime lik Velog Jože ilustrira situaciju u Istri, odnosno služi za tumačenje pjesnikove ideje o slobodi. Ideja je rastavljena na nekoliko narativnih sekvenci koje često stoje u stanovitoj suprotnosti, ali između uvodne slike, odnosno pojave one dvije ručetine iz šipražja i posljednje rečenice: »Velog Jože bijaše u zadnji čas nestalo bez traga.« postoji idejna veza, odnosno unutar ovog luka zbila se katarza. I pripovijetka *Albus kralj* alegorijske je strukture. O tome nas uvjerava strukturalna analiza Nazorova kazivanja, ali izrijekom i svjedočanstvo što ga objavi kao predgovor knjizi *Istarski bolovi* (Zagreb 1931).

»Ja ne znam — bar na ovom polju rada — ništa valjano učiniti iz puke dužnosti.

Kad mi se desilo, da sam se — još prije no što je nešto u meni sâmo dozrelo — morao odazvati nekom otvorenom ili nijemom pozivu, nije mi pošlo sretno od ruke, što sam god uradio, čak ni onda, kad sam se oko toga dosta izmučio.

Dogodilo mi se to u Pazinu, godine 1904.

Čim vidjeh, gdje naši ljudi u Istri nemaju svoje pisane povijesti, i ni o čemu ne umiju pričati, i gotovo ništa ne znadu o svim onim kulama i dvorovima, od kojih se ruševine ponajviše vide u dolini između Lupoglava i izvora Raše, ja se dadoh na prilično naporno traženje i proučavanje bar onoga, što su Talijani i neki Nijemci — makar i tendenciozno — iznijeli o minulim zgodama u istarskoj zemlji. Smatrao sam svojom dužnošću primiti što više, da dadem sve to onima, koji su od mene nešto očekivali, a u lakoj beletrističkoj formi, pa čak i riječima, što su — u onom kraju i baš onim ljudima — mogle biti najpristupačnije.

Ali nisam uspio.

Ni balade *Krvava košulja* (Pula, Krmpotić, 1905.), ni historijski roman *Krvavi dani* (Zagreb, Scholz. 1908.), ni soneti *Istarski gradovi* (Veliki Ćirilo-Metodski koledar za 1907., Zagreb, Klein 1906) nisu mogli — uza svu silu historijskih podataka — da što i reku, jer sam u njima progovorio načinom, koji nije bio moj i o stvarima, što sam ih samo — čitao! Te balade i taj roman, onakvi kakvi su sada, teško da će ikada ući u sklop mojih književnih radnja, a sâm ne znam, hoće li se za neke od tih soneta naći opet kakav kutić, kad budem iznova koješta pregledavao i premještao u zgradi svojih stihova.

Svoju »dužnost« prema Istri učinio sam samo kasnije, u Kopru, na drugi način.

*

Kopar, negda sjedište providura, koji je upravljao mletačkim dijelom Istre, talijanski gradić s krilatim lavićima na zidovima starih zdanja, s rijetkim praunucima negda brojnih i imućnijih venecijanskih plemića, od kojih se o jednome priča, da nije — u svoje starije dane — prekoračio nikada praga očeve mu palate, da ne stane na tle, koje više nije pripadalo Serenisimi. U tome gradu ima čak i seljaka, doseljenih iz krajeva bivše Mletačke republike. Al' se zelje i mlijeko kupuje, u jutarne sate, na trgu, a jaja, sir i »domaći« hljeb i na pragu kućâ od naše čeljadi iz selâ svuda naokolo. Tiho izlaze ranim jutrom ta naša čeljad u gradić, da, gotovo šutljivo, izvrše svoj posao, pa da ih odmah i nestane. Kreću se po Kopru kao u tuđoj kući i sjećaju više na podanike, koji nose gospodaru danak u hrani, no na seljane-prodavce, što drugdje znadu biti katkada i vrlo slobodna vladanja u saobraćaju s kupcima, pa bili ovi posljednji i neka gospoda. Takvu sam krotkost i pokunjenost našeg seljanina pred građaninom gledao i u srcu Istre, ali sam baš u Kopru najbolje vidio, da jest nešto ružno — od novoga doba još ne napadnuto, od našeg narodnog pokreta jedva uzdrmano — u odnošajima između hrvatskog istarskog sela i talijanskog ili potalijančenog istarskog grada ili varošice.

Osjetih, da se nenadano nalazim otvorenih očiju pred onim, što sam do tada uzalud tražio u historičkim knjigama i u svojim lutanjima po Istri. Čemu sam u onome romanu i u onim baladama pričao o nekim romantičnim zgodama u starim zamcima i dvorovima, kad se, baš u ono doba, u seoskim kućicama i pojatama, počinjala stvarati duša Onoga, koji nije još sâm progovorio i o kojemu još nitko nije znao što reći?

Čemu — posred mnogih drugih — došljak Ivan Sinković, i luteranac Stjepan Konzul, i barun razbojnik iz Keršana, i vitez Psoglavac iz Vranja ispod Učke, u mome romanu iz prošlih dana, kad je onda bio već narastao Onaj, koji je nastanio i krš i polja i klance i žalove istarske, i sve ih iskrčio i izorao, posijao i nasadio, i napučio ih stokom, pa hrani i sada gradove — što, stari, ovdje propadaju, tamo opet, novi, niču — donoseći im još uvijek svoj trud i svoju muku, stojeći i na trgu ili pred vratima kao podanik, koji prti danak za gospodara.

Uvidjeh napokon, da mi je o Njemu pisati.

Ali je On svugdje pomalo, a nigdje posvema. Ima na hiljade lica i na hiljade imena. Razdrobljen je u bezbroj kapljica kao rosa na livadi. I rekao bih, da svaka njegova — i najmanja — čest ima *svoju* dušu. Osjećaš ga, al' ga ne možeš, ni otkuda, svega ugledati, kao ni rijeku, more i planinu, I kao što nisi kadar vidjeti ga — čitava — u prostoru, ne možeš ga — cijela — zahvatiti najedanput ni u vremenu.

Doznah, dakle, o kome bi morala pričati moja knjiga o Istri. Naslutih napokon pravog svog »junaka«; ali kako da slijem sve mu pruge i bore u crte *jednog* lica, sve mu tuge i obijesti u osjećaje *jedne* duše, pa da ga ugledam pred sobom potpuna, kao od jednog samog komada? Na koju grudu da namjestim sva njegova ognjišta, i u koji trenutak da sažmem sve dane njegova života?

Nasta za me novo, možda još teže, traženje.

Mislio sam, da ću se i ovog puta uzalud mučiti, kad nađoh, što mi trebalo, a na čudan način, i na mjestu gdje se tome nisam nadao.«

Slijedi opis događaja koji su Nazora potakli da napiše *Boškarinu* i *Velog Jožu*, dvije izuzetno dobre i za buđenje svijesti o hrvatskoj Istri neobično značajne proze. Snaga tog naroda krila se u mirnom divu i u maloj kravici. — Pripovijedanje je uvijek univerzalno, jer iskazuje bit samih događaja i odnosa.

»Bezbrojna su kazivanja ovoga svijeta. Prije svega čudesna raznovrsnost rodova, koji su sami raspodijeljeni među različitim supstancijama, kao da je svaka građa čovjeku bila dobra dok joj je posvetio tolika kazivanja; kazivanje se može temeljiti na artikuliranom jeziku, govornom ili pisanom, na slici, nepomičnoj ili pokretnoj, te na složenoj mješavini svih tih supstancija; nazočno je u mitu, legendi, basni, priči, noveli, epopeji, povijesti, tragediji, drami, komediji, pantomimi, na oslikanom platnu (pomislimo na Svetu Uršulu od Carpaccia), vitraju, filmu, komici i razgovoru. K tome, u svojim gotovo bezbrojnim oblicima, kazivanje je postojalo u svim vremenima, na svim mjestima, u svim društvima; kazivanje započinje kad i povijest čovječanstva; nema, niti je ikada bilo naroda bez kazivanja; sve klase, sve ljudske grupe imaju svoja kazivanja, a vrlo često u tim kazivanjima uživaju zajednički ljudi različitih kultura, štoviše suprotnih (trebamo se podsjetiti da ovo nije slučaj ni poezije, ni eseja koji ovise o kulturnom nivou čitalaca, op. R. Barthes): kazivanje se ruga dobroj i lošoj književnosti: međunarodno, transhistorijsko, transkulturno kakvo jest, kazivanje je kao i sam život.« Kazivanje je približavanje konkretnom, ali ono istovremeno i nadrasta konkretno i u pojedinačnom izražava opće. *Istarske priče* imaju ideološku funkciju pravaških povijesnih romana, one imaginiraju budućnost posredstvom prošlog, a sada i ovdje zaobilaze, one su zato svojim osnovnim sadržajem metafizičke, ali upravo kao takve i narativno djelotvorne. Naivni historicizam koji je Nazor zastupio još u romanu *Krvavi dani*, a koji se zadovoljavao idealističkim opjevavanjem povijesnih zbivanja pri čemu znakovi te borbe nisu mogli poprimiti atribute organskih simbola, jer su bili čiste apstrakcije i literarni klišeji koji na

kraju krajeva ni uz najbolju volju nisu mogli uzgojiti realističku ideju o nacionalnom biću u formi mita kao jedine realne podloge u bilo kakvoj daljnjoj akciji ili približavanju bitnog, izgubio se pred činjenicama novih redova. Sve su to oblici angažirane književnosti. Prikazivačka proza, naracija koja je pokušala simulirati socijalne i idejne odnose i energiju konkretne povijesne situacije koju je pokušala transformirati u privlačnu i relativno razumljivu bajku čak i u onim točkama koje su izgledale neobjašnjive i sociolozima, i psiholozima, i političarima. Čini nam se da je početak dvadesetog stoljeća u hrvatskoj prozi u znaku odustajanja od prikazivačke proze, pripovijedna umjetnost sve manje priča, sve manje opisuje, a sve više i suptilnije iskazuje ono što je ranije bilo moral pričanja ili funkcija »lijepoga« i točnog opisa. Priča sve više postaje u svojoj funkciji kreacija, ona postaje narativna komunikacija. Upravo zato ove proze Vladimira Nazora i postaju toliko popularne, jer daju jednu metafiziku, jedan nivo spoznaja koje su već na prvi pogled shvatljive. Naivni historicizam na koji se oslanjao veći broj tradicionalno orijentiranih pisaca-narodnjaka, pisaca koji su željeli kroz poetiku i ideologiju realizma stvoriti populističku i društveno djelatnu književnost postao je posve nedjelatan poslije uskustava psiholakše proze, poslije iskustava pisaca koji su se na bilo koji način povezali s Evropom. S druge strane javlja se sve dominantniji utjecaj ideja o socijalnoj, o isključivo društveno propedeutičkoj književnosti. Nazor ostaje ponovo vjeran samom sebi. Osjetio je da legenda, pa i uopće tip nerealističkog pripovijedanja gubi ne samo na vrijednosti, već i na autentičnosti, da su se ideje koje je zastupao na neki način dezaktualizirale i gotovo možemo reći ishlapile iz kruga autentične književne inspiracije.

»Nekoliko osamljenih, ali jasnih slika, nalik na svijetle trenutke mutna poluzaboravljena sna, niče iz mog pamćenja i leže na sivome moru zaboravi kao otočići obasjani suncem. Vidim oleandre u dvorištu pokraj mora, pred starinskom kućom u kojoj sam se rodio, a dijete se u njemu igra.

Kupam se, još sitan kao crvić, na igalu »Vrila«, dok me majka gleda s prozora obližnje kuće i viče, ne znam, da li ozbiljno ili od šale: Roni, Vlado! Roni!

Sjedim u nekoj ovećoj sobi, na klupici, uz drugu čeljad, i zanosim se igrom »marionettâ« na maloj pozornici, Arlekin je obukao odijelo sa šarenim kockama, Pantalon nosi na sebi bijel plašt. Kolombina ima dugu plavu kosu i crvene obraščiće, a kad govori, uzdiše, stavljajući ruku na srce. Al' je meni najdraži Frakenapa, čovuljak s krivim nogama i s glavurdom. On miče neprestano nogama, lupajući njima o pod kao kozle papcima. Ruga se zaljubljenoj Kolombini i Pantalonu, zbija svakojake šale s plahovitim no glupim Arlekinom... Takve me uspomene vežu i sada s gradićem, gdje sam se rodio. Sve su one nalik na bljeskove u sivoj noći. No ima i jedna, koja, potpuna i jasna, sja i sada u mojem pamćenju. I njome hoću da otvorim ovo pričanje.«

Tako započinje Nazor pripovijedati novelu *Anđeo u zvoniku,* a ovim riječima:

»Visoka, uspravna na pragu svojih prvih sjećanja iz djetinjstva stoji i sada uspomena na veliku zmiju.«

prozu *Zmija*. Novela *Boginja* pak započinje ovim rečenicama:

»Bilo je to u one dane moga djetinjstva, kada sam najviše živio s bogovima i junacima.

Nekoliko proljetnih kiša bijaše one godine nakvasilo zemlju, nekoliko pljûsaka oživjelo usred ljeta vinograde. Grožđe je zorilo; masline su bubrile. Nešto trave zazelenjelo se u kršu. Šikare se širile guste i pune hlada. Sunce je bilo sjajnije, ali i blaže; nebo kao šator modre svile. I ljudi mi se pričinjaju ljepši, bolji, veseliji.

Nova, sunčana, kiša padala u me. Još nenaslućeni zrenici moga neba bijahu se otvorili pred očima moje duše. Nešto je sjajno iz njih silazilo. Trepetalo okolo mene; hakalo u me svoj dah; čekalo me na kućnom pragu; pratilo me u skitanju po zatonima; tepalo mi i šaputalo; primalo katkada — u crtama kakve osamljene klisure, u sjeni kakva stabla, u treperenju uzduha iznad mora — gotovo vidljive oblike.

Da, ja sam živio s junacima, s bogovima i s boginjama.«

Novelu *Čovjek koji izgubi dugme* Nazor završava ovim rečenicama:

»Tako je pričao moj otac gledajući ponajviše u me.

Istom kasnije ja sam zapravo shvatio, što mi je htio time reći.«

I kao da nas upravo ovaj epilog primorava da se zamislimo nad našim prvim doživljajem proznog djela Vladimira Nazora. Taj prvi susret uvijek je impregniran težnjom da se do kraja dešifrira što je pisac želio reći i potrebom da se u pripovijest inkorporira neko značenje koje se nama ili onima koji nas u književnost uvode pričinja neobično značajnim kao opravdanje samog kazivanja.

Mahom se radi o uspomenama ne baš posve jasnog značenja, one doduše jesu zamišljene kao produžene i razrađene anegdote i prisjećanja, ali njih sve na kraju krajeva ne povezuje sloboda sjećanja zaboravljenog i proteklog vremena koje se u sjećanju i posredstvom imaginacije može oživjeti i rekreirati kao duboko sadržajni doživljaj trajanja, već se radi o pomalo didaktički ali ipak pjesnički nadahnutim zapamćenjima u kojima u prvom planu stoji subjektivni svijet dječjih prisjećanja, uspomena i tlapnji koje nisu prepreka da se realnost prihvati, već poticaj da se realnost shvati dublje i intenzivnije od onog doživljaja koji u nama mogu proizvesti same činjenice lišene eidetičke prisutnosti mašte koja transformira i otkriva. To su krhotine svijeta koji je postojao ali nikada nije bio posve nalik sebi. Pitamo se zašto? Zato jer taj je svijet uspomena rastao zajedno s njegovim piscem i tako posredstvom minulih godina jedna slika poprimila je drugo značenje, jedan predmet odšetao se iz svojeg realnog ambijenta, anegdota se prilijepila uz sliku koja je zalutala iz literature, a stvarna izrijeka preobrazila se u blistavu stilsku bravuru. No taj svijet otočkih zapamćenja, taj svijet sentimentalnih evokacija nije se toliko preobrazio da bi postao tlapnjom. Nazor je uvijek želio biti vjeran doživljaju. On je i u tim pričama konstruirao. Slika je morala biti ili monumentalnija ili bezazlenija od one s kojom se u djetinjstvu susreo. On je to djetinjstvo i spoznaje koje ono donosi nastojao evocirati kroz simbole prostora i budne sanjarije. U ovim kao i u nekim prozama ciklusa *Istarske priče* dominira osjećaj neizmjernosti. I odnos vrijeme-prostor i odnos prostor-sjećanje nisu definirani realnim mjerama. Nazor će nizati geografska imena, on će navoditi osobna imena i nazive, spominjati konkretne prostore svog djetinjstva: uvale, zatone, pržine, igala, vinograde itd. Taj svijet je konkretan i konačan. Njegove nove dimenzije otkriva pjesnik koji iza tih realija otkriva neka ostalima nepoznata značenja. Za njega znak, neki predmet, stvar ili sjećanje na neki događaj ili zbivanje poprima značenje

simbola. Sve su to konzervirane krhotine djetinjstva koje pritajene u čovjeku počinju bubriti u poetskoj aktivnosti njegovog jezika koji oživljuje slike tako zorno, da se one nude našem oku kao budne sanjarije u kojima pjesnik više jezik ne koristi zato da bi s njime opisivao, već zato da izrazi svoj najdublji *Ja* u relaciji prema svijetu. Prisjetimo se novele *Prsten*. Slika tri bezbrižne mlade kupačice koje u pustoj uvali obnažuju svoja predivna tijela, raspleću kose i predaju se igri u moru. Onaj dječački uznemiren pogled, sakrivanje među maslinama, te na kraju kao dar mali srebrni prsten što ga Ema darova dječaku. A kao kontrapunkt događaj sa seljačkom djevojkom zvanom Mačka, koji sam Nazor u *Posveti* komentira jednom jedinom rečenicom:

> »I hoću onaj mali prsten od srebra, što mi ga djevica dade, a djevojčura ukrade!«

U tim prozama mali otok i nimalo izuzetno otočko djetinjstvo prerastaju u jedan opsesivan doživljaj svijeta prožetog nevidljivim i tajanstvenim energijama koje konačno pretvaraju u beskonačno, a iskustveno u transcendentno. Jedna iluzija koja je postala pjesničko otkriće na kraju se pretvara u iskustvo i deziluziju. Možda upravo u toj točci izbija na površinu jedna od temeljnih značajki Nazorovog romantičkog doživljaja stvarnosti.

Nazora ipak nije napustio osjećaj za dramski živu opservaciju. Novela *Voda* sva je prožeta nekim dramskim naturalizmom. To sugerira simbolika teme i naturalizam kojim slika puk pomahnitao od žeđi. Ali i u tim prizorima naziremo jedan intimni prostor svijeta. Određuje ga stanoviti aristokratizam pjesnikov, njegova začahurenost u kojoj i neki naoko nebitan događaj poprima dimenzije intimne katastrofe i tragedije. U zanimljivom i ne suviše cijenjenom, a istodobno umjetnički kompleksno pisanom romanu *Šarko* otkrit će nam se svakolika Nazorova pripovjedačka slojevitost. No prije negoli prijeđemo na analizu nekih bitnih pitanja povezanih uz problematiku i tehniku romana *Šarko* osvrnimo se na pripovijest *Gemma Camolli*. Opet jedna romantična iluzija koja se pred čitaočevim očima razbija o hrid životne zbilje. Mala talijanska putujuća šantanska družina, lijepa Gemma Camolli u ulozi male pastirice, očijukanje za večernjih nastupa, upoznavanje, izlet u Solin, nestašni flirt koji će roditi dublje osjećaje, reakcija direktora gimnazije, izgon putujućih glumaca i jedan tužan »Addio! Addio!« na kraju. Sve su to proze u kojima Nazor mnogo radikalnije negoli u svojim pripovijetkama ostvaruje jedan metaforički poredak carstva slika koje se rasplinjuju ali ostaju kao potencijalno sjećanje na nešto bitno, nešto primordijalno, nešto arhetipsko u kojem se miješaju vanjsko i unutrašnje, posredno i neposredno, nešto što izaziva nespokoj i obećaje spokojstvo — ukratko dinamika stvaralačke dijalektike.

Istarske priče temeljile su se na ideji o potrebi političke agresivnosti, proze koje obuhvaćaju knjigu *Novele* uglavnom mogu se poistovjetiti s potrebom otkrivanja utočišta za intimno, za ono što je nespektakularno ali i te kako važno za doživljaj postojanja. U *Pripovijetkama* Nazor se približavao problematici kojom se ranije zanimao npr. u epu *Živana*, međutim, ta problematika i način obrade nisu zanimljivi i danas. Riječ je pretežno o hipotetskoj povijesnoj prozi koja se temeljila na mitologemskom voluntarizmu i zato nije nimalo neobično da ova proza zaostaje pred imaginacijom prizora iz djetinjstva u kojima se Nazor kao pripovjedač jedne vitalne, ali ne i realističke književnosti uspinje

do samog sljemena svog proznog iskazivanja. U tim prozama on malo opisuje, malo pripovijeda, ali zato mnogo iskazuje onog što je prekriveno opnom automatizma svakodnevnog. Negdje u sredini između onog idealnog ocrtavanja iskustava obnovljenog djetinjstva i projiciranja ideologije u fantazijsko pripovijedanje *Istarskih priča* možemo situirati siluete *Iz dječjeg doma*, te *Zagrebačke siluete*. Riječ je o socijalno intoniranoj sentimentanoj priči koja je uglavnom dekorirana realističkim detaljima ali iza tih detalja otkrivamo jedan nerealistički stav, jednu idealizirajuću ideju o svijetu koji nije dobar iako u njemu ima mnogo dobrote. No u usporedbi s tzv. »lijevom« ili »socijalnom« literaturom, s onim tipom papirnate književnosti koja se temeljila na anemičnim političkim i umjetničkim parolama, a s kojom je radikalno razračunao Miroslav Krleža u *Antibarbarusu* ovaj dio Nazorova stvaralaštva bio je umjetnički zanimljiv, a ljudski topao i socijalno dokumentaran.

Iako je ostavio nekoliko romana od kojih spomenusmo *Krvave dane*, a sada spomenimo *Pastira Lodu* i *Kurira Lodu*, tek proza *Šarko* i to ne toliko svojom problematikom, koliko pripovjedačko-tematskom strukturom privlači pažnju. Riječ je o animalističkom romanu u čijem se fokusu nalazi pas *Šarko*, međutim, već na samom početku valja se prisjetiti jedne analogije: James Joyce napisao je *Portret mladog umjetnika*, Dylan Thomas zbirku novela *Portret umjetnika kao mladoga psa*. Vladimir Nazor pak roman o psu Šarku u kojem pas priča svoju životnu povijest. No nije to autobiografija psa, već autobiografija pisca koji sakriven iza nekonvencionalnog paravana života jednog psa analizira svoj osobni život, jedno njegovo razdoblje. Viktor Šklovski rekao bi da se radi o postupku »otuđenja«. »Metodom otuđenja služio se Tolstoj uvijek: u jednom primjeru *(Platnomjer)* gdje je konj pripovjedač u prvom licu, stvari su otuđene zato što ne opažamo mi nego konj.« Isto tako Nazorov Šarko na poseban način percipira, a zapravo istodobno komentira svijet. Sakrivši se iza hipotetične pasje psihologije, Nazor se našao nevezan i nezavisan pred raznim konvencijama, njegove su slike odvažnije, a poradi posebnog rakursa gledanja na svijet i sva pravila perspektive došla su u pitanje, no ne i samo pripovijedanje:

> »Ja sam pokraj njega čak i spavao na knjigama i na rukopisima punim pričâ, pa se nitko neće čuditi, što se i ja sada dajem na ovaj posao. Spopala me ta čudna želja, kad jednom vidjeh na Njegovu stolu knjigu sa žutim koricama, a odmah na prvoj stranici priča s naslovom *Iz dnevnika jednog magarca*.
>
> Što može mlinarevo magare, moći će i spisateljevo kuče, a od pasâ se naučiš lajanju, od spisateljâ pričanju.«

I zaista nije trebalo mnogo pa da se taj Šarko odvaži na pripovjedačku slikovitost koje se Nazor inače klonio. Eto jedne slike:

> »Ide tiho i polako. Ja trčkaram naprijed. Kad se okrenem, gledam ga pa se čudim.
>
> On je nasred ceste između mene i sunca, što, veliko i crveno, iščezava za niskom kosom gorskom na zapadnome rubu zatona. Je li to varka ili zbilja, al' je on sada nešto tamno i krupno, obrubljeno plamenom. Vidi se svaka dlaka na njegovu odijelu, svaka vlas na njegovoj glavi; a sve je crveno i sjajno, kao da gori, a ne izgara. Moj gospodar nosi sunce na leđima. Ide prema meni i raste, dok se onaj plamen za njim gasi. Il' se gasi ili roni u njegovu nutrinu? Koliko je puta bio sav okrunjen plamenom, a da toga nije ni osjetio? Koliko je sunca uronilo dosad u nj, a da toga i ne sluti?«

Ovaj postupak je do groteske razvio kasnije Vjekoslav Majer u romanu *Život puža,* ali se i Nazor njime vješto koristio pišući vlastiti dnevnik kao ljetopis o nekom trećem:

»Danas je prvi put primio u ruke neku svoju novu, netom štampanu knjigu.
Bacio je na nju pogled gotovo neprijateljski.
Jedva ju je prolistao.
No ja znam, s kolikom ju je ljubavlju pisao, i kako ju je nestrpljivo očekivao, dok se još štampala.
On ne mari više za nju kao ni za dovršene dvore.
Gotovo djelo izgubilo je za nj svaki čar.«

Ovaj roman ima u sebi mnogo pastoralnih i romantičnih ugođaja, u njemu ne pronalazimo idilu iz *Pastira Lode* koji kao da se iz drevne Grčke preselio na naš otočki kamenjar, ali ima dosta fantastičnih detalja *(Zmija proročica, Sova,* zatim treći dio romana: *U carstvu prosjaka)* koji kao da su nastali kao neposredna opreka prikazivačkom realizmu hrvatske međuratne socijalne proze.

Nazor u *Šarku* meditira o svijetu, opservira stvaralački postupak, ostvaruje svoju želju i potrebu da barem na trenutak emigrira iz svijeta običnog, prozaičnog i da se preodjeven u metaforu psa otisne u svijet u kojem su dopuštene pseće sloboštine.

Socijalna proza, to je nadomjestak povijesnog romana. Iz totaliteta svakodnevice ona uzima u obzir isključivo činjenice socijalno-političke provenijencije, njezin jedini argument je traganje za tajanstvenim putovima viška rada i vrijednosti. Njezine krajnje konzekvence su naivni sociologizam kao što su posljednje konzekvence povijesnog romana npr. naivni historicizam. I socijalna kao i povijesna pripovjedačka proza pripadaju tzv. prikazivačkoj naraciji, pripovijedanju koje opisima, insceniranjem »realnog« okvira pokušava simulirati vjerodostojnost autentičnog ambijenta i situacije, njima uvjetno možemo pribrojiti i prozu običaja koja je bez obzira na tematiku i ambijent u kojem se događa i dalje svojim mentalitetom »folklorna«. U želji da bude svjedok svoga vremena Vladimir Nazor u svojim *Zagrebačkim siluetama* pripovijeda povijesti o gradskim proleterima, o siromašnoj djeci, bizarnim i na svoj način »srcedrapateljnim« sudbinama. Ali taj svijet više nije unutar moći njegova inače moćnog jezika. Zamjećujemo konstrukciju, ali ne naziremo umjetničku težinu ideje. Tematika se nije transformirala u strukturu.

U svim je ovim prozama Vladimir Nazor, bez obzira što se danas mogu s priličnom sigurnošću odijeliti dobre i značajne od loših i beznačajnih proza, kao spisatelj već zarana svjestan da naracija najneposrednije djeluje stupnjem svoje začudnosti, a ne mjerom svoje vjerodostojnosti. Funkcija pripovijedanja nije pamćenje, već kreiranje. Jedan Viktor Car Emin napisat će (doduše tridesetak godina poslije *Istarskih priča)* prozu *Danuncijada* da bi pružio svjedočanstvo o situaciji koju je Nazor imaginirao akcijom izmišljanja kroz kazivanje.

Nazor se neprestano mijenjao. Započeo je kao pjesnik izuzetno naglašene nacionalne orijentacije. Započeo je u duhu nacionalne romantike, nastavio je gajiti taj osjećaj zaodjenuvši ga samo u alegorijsko ruho, okušao se u pastorali, socijalnoj prozi, ušao u ratni vir, počeo ponovo pjevati i iz dana u dan voditi dnevnik pun potresnih svjedočanstva. Nazora ponovo otkrivamo u ulozi angažiranog pisca, ispod njegova

pera koje dokazuje visoku građansku i rodoljubnu svijest izlaze nove stranice pjesama, proze, dnevnika. Ono romantično lutanje iz romana *Šarko* pretvorilo se knjizi *S partizanima* u pravu anabazu u kojoj je pjesnik i osobnim primjerom pokazao svoj osjećaj pjesničke dužnosti.

Međutim, Vladimir Nazor nije samo stvarao književnost, on je štaviše neobično mnogo i živo mislio i te misli o stvaralačkom procesu i pitanjima umjetničkih oblika bilježio. Bavio se anatomijom pjesničkih oblika, bilježio opažanja o stvaralačkim iskustvima što ih je stekao pišući *Medvjeda Brundu, Utvu zlatokrilu,* bavio se komparativnim istraživanjima, međutim, nesumnjivo najznačajnije su opaske što ih ostavi o hrvatskom jedanaestercu, desetercu, anatomiji soneta, rasprave o rimi, o riječima i glasovima, te brojne književne bilješke o raznim »sitnijim« temama. Čitajući mnoge od ovih lucidnih zapisa nastalih na marginama slučajne lektire otkrivamo ogromno poznavanje pjesničkog zanata i upravo u tom trenutku kao da pronalazimo snage da jednu analogiju, koja nam se tako često nametala za čitanja poezije Vladimira Nazora, izustimo. Nazor nas svojim preokupacijama, karakterom svoga talenta u mnogom detalju podsjeća na ruskog pjesnika Valerija Brjusova.

Prisutan u književnosti svoga vremena, Nazor nije nikada postao književni diktator. Bilo je mnogih koji su mu se divili, mnogo manje onih koji su ga oponašali, a vrlo malo koji su ga prihvatili za učitelja. Razlozi ovoj neobičnoj sudbini višestruki su, ali jedan od glavnih je novi putovi kojima je hrvatska književnost krenula. Nazor je na jednom ograničenom, ali ipak bogatom lovištu ulovio sve ono što je bilo na svoj način kapitalno i sada će trebati mnogo decenija da se taj prostor ponovo ispuni vitalnim temama, da bi se ponovo u tim prerijama imaginacije mogla naći prava poetska magma.

Ostavio je mnogo iza sebe, ali mnoge stvari nisu ga mogle nadživjeti, a mnoge pjesme, proze ili zapisi koje i danas žive autentičnim životom samosvojnih ostvarenja izgubile su se među onim nebitnim. Vrijeme je najveći probirač, no njegov je hod često i suviše spor da bismo dočekali jednog idealnog i živog Nazora. Ovakvi pokušaji, iako puni naše neurotične hitnje, nastoje prejudicirati subjektivan izbor, koji će predstavljati onaj idealan izbor kreativnog i živog po kojem neki pisac jest doista pjesnik, po kojem je njegovo govorenje poruka, a slikovitost jezika perspektiva koja ispunjava prazninu svijesti jednog naroda o njegovoj sudbini.

razgovori

NA KRAJU ZAGREBAČKE KAZALIŠNE SEZONE

T. KURELEC: Pokušavajući na kraju zagrebačke kazališne sezone uočiti neka njezina svojstva, sjetimo se da smo posljednjih godina vrlo rijetko imali prilike da uopće govorimo o bilo čemu određenom. Ove godine, izgleda mi da su se stvari ponešto izmijenile, jer ipak zagrebačko kazalište ima neku fizionomiju. Ona je jednim dijelom proizašla iz velikog broja suvremenih domaćih tekstova. Možda je to bio onaj početni impuls koji je usmjerio zagrebačko kazalište ove godine da prvenstveno traži i publiku i svoj smisao u stanovitoj aktualnosti, i to neposrednoj aktualnosti. Jer ti domaći, suvremeni tekstovi vrlo često nisu bili cjelovita ostvarenja, ali su uspjeli privući publiku upravo nekim svojim parcijalnim kvalitetama koje su najviše došle do izražaja u tome što su ti tekstovi govorili o nekim našim današnjim problemima. Publika koja se našla u kazališnoj dvorani neposredno je reagirala upravo na te dijelove teksta i, čini mi se, da je ta — pretežno mlada publika, koja nije mnogo išla, ili uopće nije do sada išla u kazalište — prihvatila takvu usmjerenost zagrebačkog kazališta. No, smatram da se u tome kriju neke opasnosti za zagrebački teatar. Koliko god on bilježio pozitivnih poena time što jedanput nakon dužeg vremena stječe fizionomiju, ta fizionomija krije u sebi opasnosti koje nosi sa sobom jednostranost. Jer izgleda mi da se ove godine teatarske kuće međusobno mnogo ne razlikuju po tome kako su toj aktualnosti prišle, a i sama činjenica da su se sve za nju opredijelile govori da nešto manjka zagrebačkom kazališnom životu. To je u prvom redu odnos prema kazalištu, prema kazališnoj tradiciji uopće, dakle nemogućnost da se ono što se sada ostvaruje u zagrebačkim kazalištima, da se ta aktualnost mjeri s određenim dostignućima kazališta prošlih epoha.

D. GAŠPAROVIĆ: Ovo što ste vi, kolega Kurelec, sada govorili čini mi se, iz mog aspekta gledano, samo djelomično točnim. Naime, spomenuli ste jednostranost, jednostranu orijentaciju zagrebačkih kazališta tvrdeći da među njima u ovogodišnjoj sezoni nismo mogli zapaziti neke razlike u pristupu suvremenosti i u tome kako su tu želju da se dade aktualnost izvršili. Mislim da to nije sasvim točno. Naime, o čemu se radi: prije svega, u samom repertoaru, točno je da je velik broj

predstava bio suvremenog karaktera, dakle, da su bili suvremeni tekstovi koji su u realizaciji najčešće išli na direktnu konfrontaciju s publikom, na direktno govorenje određene poruke. Međutim, ako gledamo repertoar zagrebačkih kazališta u ovoj sezoni, vidjet ćemo da tu postoji velik raspon, postoji raspon od jednog Eshila, pa preko Marivauta i Claudela sve do suvremenih domaćih pisaca srednje generacije, kao što su Popović, Roksandić, Hadžić i Supek, i najmlađih kao što je Slobodan Šnajder. Prema tome, raznovrsnost u repertoaru sigurno postoji.

Isto tako se ne bih složio da u samim teatrima postoji jednaki pristup. Meni se, naime, čini da su se baš ove sezone na najjasniji način diferencirala dva teatra u Zagrebu, sa dva bitno različita mišljenja o teatru, i u izboru repertoara, i u načinu na koji se pristupa stvaranju kazališnog čina: Zagrebačko dramsko kazalište i Teatar ITD. Za sada ne bih ulazio u vrednovanje, jer, sigurno je i u jednom i u drugom teatru s obzirom na neuobičajen broj premijera, koje su ove godine izvedene, (to se daleko više odnosi na ZDK) bilo izrazitih promašaja, čak, usudio bih se tvrditi, i u jednom i u drugom teatru većina su predstava bile negdje promašaj, veći ili manji. Međutim, u samom pitanju pronalazim veoma bitne razlike: počevši od samog repertora, gdje se Zagrebačko dramsko kazalište ove godine, s jedne strane orijentiralo, ako hoćemo, čak na brehtovski pristup teatru s direktnim angažmanom, s direktnim pokušajem uvlačenja publike u razmišljanje o problemima našega vremena, kao u Brechtovom »Životu Galileja«, s druge strane na suvremenu hrvatsku dramsku književnost sa Supekovim »Heretikom« i sa Šnajderovim »Mini-golfom«. Uz to »Teatar ITD«, čini mi se, u ovoj sezoni ponovno nastavlja ono što je započeo, samo s jednim stalnim, konstantnim padom. Naime, po mojem mišljenju, »Teatar ITD« danas zastupa jedan mrtvi teatar, jedan teatar koji se bazira isključivo na ideji i koji se onda — primjer su neke predstave ove godine —, pretvara u čisto intelektualističko neobavezno poigravanje bez ikakve konfrontacije sa svojim vremenom i s problemima svoga vremena. Čak niti toliko hvaljena predstava Šoljanove »Dioklecijanove palače« nije po mom mišljenju ni izdaleka izbjegla mogućnost postavljanja ovakve primjedbe. Dakle, ako se govori o jednostranosti, i ako je već potrebna jednostranost, onda sam ja u svakom slučaju za jednostranost kakvu nam je ove godine predstavilo Zagrebačko dramsko kazalište.

T. KURELEC: Možda je vaša teza o razlici između Zagrebačkog dramskog kazališta i Teatra ITD djelomično točna. Međutim, i jedan i drugi teatar, a i ostali teatri u Zagrebu, koji su ove godine djelovali (ovdje izuzimam Hrvatsko narodno kazalište koje iz djelomično objektivnih razloga nije mnogo pridonijelo zagrebačkoj kazališnoj sezoni) usmjerili su se vrlo slično. Ono o čemu vi govorite jest način kako je ta aktualnost teatarski oblikovana i tu sigurno postoje razlike. Ali činjenica je da se već godinama zagrebačka kazališta, ako pronađu nešto vrijedno, jednostrano orijentiraju prema tome i da se onda pomalo gube granice između njih. Ove je godine publici bio zanimljiv angažman u teatru, suvremenost pojedinih tekstova i njihova aktualnost, pa su se prema tome usmjerili i Zagrebačko dramsko kazalište i Teatar

ITD i kazalište »Komedija«, pa i Studentsko eksperimentalno kazalište, svatko na svoj način, ali u sličnom određenju ne toliko prema kazališnoj umjetnosti, koliko prema svijetu u kojem živimo, a u tom mi se pogledu čini da među njima nije bilo bitnih razlika.

S. LIPOVČAN: Trebalo bi, kolega Kurelec, da bismo došli do pravog odgovora na ova pitanja spomenuti nešto što nas sve zajedno nekako muči. Mislim da je ovo što nama svima smeta, što nama svima nedostaje, a teatrima samim posebno, tô da se nastojanje oko suvremenosti uglavnom nije osnivalo na svom logičkom i sustavnom uporištu. Nemoguće je da teatar u jednom gradu — dakle ne govorimo o jednoj teatarskoj kući nego o kazališnom životu — *može živjeti suvremeno* ukoliko se stalno ne upire o nešto što mi tako jednostavno zovemo kazališnom klasikom, domaćom i stranom, a što je u stvari — ako danas gledamo teatar kao jedan doista živ organizam — zapravo traženje iste te suvremenosti od Eshila pa na ovamo. Eshil je dakako sasvim slučajan primjer. Mi ove godine nismo imali Shakespearea, da ne govorim opširnije o svemu onome što je klasika — domaća ili strana. Sve se to negdje zbivalo manje ili više u jednom zrakopraznom prostoru u kojem nema uporišta ni za stvaraoce a samim time ni za onu publiku kojoj se oni obraćaju, a koja ipak ne može reagirati tek na pojedina htijenja pojedinih režisera. Dakle, jedan cjelovit kazališni život za kojim žudi zapravo ovaj grad i koji očekujemo već niz godina — on ove sezone ponovo nije ostvaren. Mislim da je to ono najviše što nam smeta da sve predstave — bilo promašene bilo dobre — promatramo zapravo kao dijelove jednog te istog nastojanja u jednom gradu gdje bi teatar trebao imati neko svoje mjesto.

T. KURELEC: Slažući se s vašom tezom ja bih pak dodao, a to mi se čini važnim, da kazalište ove sezone s tom svojom težnjom prema aktualnosti, s okupljanjem publike — posebno mlade publike — u nešto većem broju u kazališnim dvoranama, ove sezone ipak nije bilo potpuno na rubu kulturnih i društvenih zbivanja u ovom gradu kao što je to bilo nekoliko prethodnih sezona.

D. GAŠPAROVIĆ: Ja bih čak rekao da je ova sezona u neku ruku vrlo optimistička. Pokušat ću to obrazložiti s nekoliko svojih teza i mišljenja o dostignućima ove sezone i o tome što bi ona morala značiti za budućnost zagrebačkog teatra.

Točno je da zagrebački teatar nema svoj temelj u klasičnom repertoaru, i to je ono što već niz godina tišti zagrebačko kazalište kao jedan od najvažnijih problema. Međutim, tu postoji čak vrlo jednostavan razlog: da središnja nacionalna kazališna kuća zapravo dvije godine djeluje u nenormalnim uvjetima i ne može ispunjavati svoju funkciju kako bi to trebalo.

T. KURELEC: Ali nije je ispunjavala ni nekoliko godina ranije.

D. GAŠPAROVIĆ: Slažem se. Tu je svakako problem što ona nije do sada tu funkciju ispunjavala, pa je k tome pridošao i taj problem sa zgradom, tako da je ona i tehnički bila u nemogućnosti da vrši ono što ranije nije radila, a sad je čak i ta sama mogućnost teoretska otpala.

S. LIPOVČAN: Ja bih vas samo podsjetio na to da je ovo pitanje *suvremenosti* našeg teatra samo *jedan* od upitnika o fundiranosti naše kulture uopće, ne možemo ga izdvojiti kao nešto što je posebno, i značajno samo za teatar.

D. GAŠPAROVIĆ: Ja bih sada nastavio zašto mislim da je ova sezona u neku ruku optimistična. Prije svega, ono što smo već utvrdili, i što je za ovu sezonu doista izuzetno: pojavio se čitav niz domaćih tekstova, bez obzira, dobrih, loših, na koje mi možemo imati primjedbe, ali čini mi se da su se zagrebački teatri najzad posve otvorili, i to svi bez izuzetka, prema domaćim tekstovima. To je već samo po sebi, po mome mišljenju, vrlo značajno dostignuće: naime, to ponovno vezanje teatra za domaću dramsku riječ uz koju jedino i može postojati zaista živ i suvremen kazališni život. To je jedno. Drugo: držim da su u ovoj sezoni najjasnije došla do izražaja konačna formiranja nekih određenih stavova i mišljenja o teatru. Tu prije svega mislim na redatelja Georgija Para, koji je ove godine bio najaktivniji u zagrebačkom teatru, napravivši četiri predstave i to sve četiri na domaćim tekstovima, od Hadžićevog »Političkog vjenčanja« u »Komediji«, preko Krležine »Agonije«, pa Supekova »Heretika« do Hristićeve »Sedmorice danas«. Prije svega, radi se o neuobičajenom kvantitetu, ne samo za naše nego rekao bih, čak i za strane prilike. S druge strane, u tim tekstovima Paro je po mom mišljenju pokazao jedan stvaralački rizik, prihvaćajući se tekstova koje je u pravom smislu riječi trebao izvlačiti. Prihvaćajući taj rizik, on se svjesno, dakako, upustio u koštac s njime, izvršivši, po mome mišljenju, svoj zadatak veoma dobro: napravio je od tih tekstova predstave koje su svojom teatarskom vrijednošću uspjele maksimalno ublažiti sve njihove nedostatke.

S. LIPOVČAN: Ovo se dakako ne odnosi u ovom smislu o kojem ste govorili na »Agoniju« Miroslava Krleže, odnosi se djelomično stoga što je to jedan poseban nazor.

D. GAŠPAROVIĆ: Ovo se, dakako, odnosi prije svega na Hadžića, na njegovo »Političko vjenčanje«, u najvećoj mjeri, a zatim i na Supekovog »Heretika«, pa i na Hristićevu »Sedmoricu«. Međutim, i u pristupu Krležinoj »Agoniji«, koju na žalost zagrebačka publika nije vidjela, isto je postojao taj moment jakog rizika, vrlo prisutan. Naime, tu Paro, poduhvaćajući se tročinske verzije, nije shvatio to mehanički, nego je doista pokušao Krležu dati na suvremen način, pokušao je u tom trećem činu pronaći nekakve ključne točke koje vežu to Kr-

ležino djelo, taj Krležin svijet iz godina neposredno poslije prvog svjetskog rata, s našom današnjicom. Koliko je to uspio ili ne, u to ne bih ulazio. Međutim već sama ta činjenica da se na tom tekstu primjećuje jedno vrlo jasno, vrlo formirano mišljenje, počevši od samog rješavanja scenskog prostora — to je već bilo zapaženo — s vertikalnim rješavanjem scenskog prostora, pa do toga da se u sve te četiri predstave Paro u svom režijskom prostoru okreće govorom glumca direktno publici, a ne da se više glumac obraća prema glumcu za publiku, u tome što sva ta četiri teksta na neki način aktualiziraju suvremenu problematiku, vidim značenje toga njegovog rada.

S druge strane, isto se tako, po mome mišljenju, mada manje vidljivo, približio tom određenju, i Boško Violić, napravivši ove godine najbolju predstavu ove sezone, »Patnje gospodina Mockinpotta« u Zagrebačkom dramskom kazalištu, a koje se opet po svojim značajkama nadovezuje na rad tog redatelja u zadnjih nekoliko godina. Tu bih podsjetio možda najviše, kad je već riječ o nasljedovanju, na Violićevu prošlogodišnju režiju na Dubrovačkim ljetnim igrama: starohrvatsko prikazanje »Život i muka sv. Ciprijana i Justine« gdje je taj postupak ovdje ponovno primijenjen. Dakle, po svemu sudeći ipak nismo tako zahirili, ipak postoje posve određena htijenja, određena mišljenja, koja se, evo, kod nekih ljudi čak i sasvim jasno formiraju i daju već i vrlo vrijedne rezultate.

S. LIPOVČAN: Ja se slažem s vama, posebno u ocjeni rada Georgija Para. Međutim, upozorio bih na to da je ovo što smo ove godine uočili u traženju jednog teatarskog mišljenja, nama možda izgledalo daleko jače i značajnije upravo zato jer do sada takvog mišljenja gotovo da i nije bilo, pa nam to sad izgleda vrlo značajno. Ja se slažem da je to značajno, međutim, bojim se da je to možda jedna iskra koja je zasvijetlila ove godine; pokušavam naći osnove na koje bi zapravo zagrebačko kazalište slijedećih nekoliko godina, jer se radi o nekoliko godina, a ne o jednoj sezoni, ili o dvije-tri predstave, moglo ići sa različitim mišljenjima različitih stvaralaca negdje naprijed u tom smislu da bismo eventualno u slijedećoj sezoni mogli govoriti o ovakvim događajima na jednom širem planu, sa jednom jačom argumentacijom i s jednim većim brojem stvaralaca. Ja bih morao spomenuti na ovom mjestu i predstavu tri jednočinke francuskih autora devetnaestog stoljeća, koja je igrana u Velikom teatru, a posebno od te tri jednočinke predstavu »Dajte da se zagrlimo, Folleville« Labichea, u režiji Tomislava Durbešića; čini mi se da je ona značajna zato, jer je na neki način onaj drugi dio vage o kojoj mi uvijek želimo govoriti kada govorimo o bogatom i o raznolikom kazališnom životu, jedna predstava koja je doista teatarski sjajno napravljena, a koja bi sigurno u jednoj normalnijoj kazališnoj situaciji značila mnogo, kamen temeljac za iskušavanje čisto kazališnih snaga nasuprot, recimo, jedne težnje za suvremenim i aktualnim društvenim političkim kazalištem.

D. GAŠPAROVIĆ: Upravo takav smjer, samo dakako na sasvim drugom tekstu, nastavio je Durbešić s posljednjom predstavom sezone u Teatru ITD: Eshilova tragedija »Sedmorica protiv

Tébe«. Predstava koja nas mora radovati, jer se radi prije svega o sasvim izuzetnom događaju u ovoj sezoni. Kad nismo, kao što smo ustanovili, uopće imali klasike na našem repertoaru, izašao je Durbešić s režijom »Sedmorica protiv Tébe« kao vrlo serioznim poslom, sa jednom predstavom koja donekle vraća upravo ovu poremećenu ravnotežu zbog ogromne premoći suvremenih tekstova i njihovim izravnim aktualitetom, i to vraćanjem jednom tekstu epohe na kojoj se temelji čitava naša civilizacija. Posebno bih istakao izvanredan govor, kao i izvanredno studiozno postavljen kor.

Dakle, na neki način pokušao bih zaključiti ovo što smo do sada govorili, nadovezivajući se upravo na ovu Durbešićevu predstavu. Bitno je uspostavljanje ravnoteže između izravne aktualnosti, suvremenosti tekstova, koji će se sigurno nastaviti i u buduće i moraju se nastaviti, jer će se samo traženjem i iskušavanjem tih i takvih tekstova stvoriti živa kazališna situacija, kazališni život koji će biti pun, koji neće biti na rubu događanja kao što smo u nizu zadnjih sezona bili, na žalost, prisiljeni konstatirati; s druge strane, vraćanje tradiciji kroz izbor klasičnih tekstova, koji nam i danas i te kako imaju šta reći i koje treba izvoditi. U tom smislu na neki način predstavlja čini mi se ohrabrenje repertoarni plan Hrvatskog narodnog kazališta za slijedeću sezonu. Bilo bi potrebno, držim, ovdje ustanoviti da konačno izgleda ipak nakon niza sezona i nakon puno pričanja o tome što bi Hrvatsko narodno kazalište trebalo biti kao središnje nacionalno glumište, dakle ovo što smo i mi danas govorili, da dade zbiljski temelj čitavom našem kazališnom životu putem kvalitetnog izvođenja domaće i strane klasike, to čini mi se negdje počinje s ovim repertoarom: u njemu se nalazi Shakespearov »Julije Cezar«, tu je klasični tekst francuske romantične komedije Rostandov »Cirano de Bergérac«, pa Čehovljev »Višnjik«, hrvatski klasik Krleža predstavljen je s dva teksta, »Baladama Petrice Kerempuha« i dvije verzije »Agonije«, a suvremeno hrvatsko dramsko stvaralaštvo novom Matkovićevom dramom »General i njegov lakrdijaš« i već poznatim Raosovim tekstom »Autodafe mog oca«. Taj plan čini mi se dobar i mislim da bismo trebali poželjeti da Hrvatsko narodno kazalište takvim započetim putem nastavi; onda će i sva druga kazališta koja svoje specifične puteve traže i već nalaze biti u sasvim drugačijoj situaciji: neće se više nalaziti u zrakopraznom prostoru nego u žiži živog kazališnog događanja koje će ponovno moći vratiti teatru u našem gradu ono pravo značenje koje je u svim svojim značajnim epohama uvijek imao.

ARS REFORMANDI

Grgo Gamulin

S autoironijom, i s gorčinom koja je uvijek prati, stavljam ovaj naslov osvrtu na reformu Sveučilišta i na ovaj mali (vjerojatno zato što je u ovom slučaju tobože osoban) problem koji je, u vezi s njom, nastao između mene i »Telegrama«. Zapravo, to niti problem nije, nego tužno očitovanje sakrivene istine: kako se nasilje često kamuflira slobodarstvom a političko licemjerstvo visokim načelima i kulturnom frazom. U međuvremenu je i reforma Sveučilišta zakočena pomoću manipuliranog omladinskog radikalizma. S ovim svojim osvrtom u »Telegramu« želio sam problematizirati zamišljenu reformu, pozitivno ali i kritički. Pošto je glavni urednik moj osvrt zadržao u svojoj ladici, zamolio sam uredništvo »Kritike« da ga objavi, a usput i ova dva pisma i kratki komentar svemu tome; kao primjer izobličenja svih pristojnih običaja i uzanca do kojega komesarski sustav u kulturi dovodi, i kako neki reformatori misle da treba reformirati i Sveučilište i stalež sveučilišnih profesora (kojemu imam čast sa svom skromnošću pripadati); kako treba reformirati njihove misli i njihove riječi. — A moj osvrt predan svojedobno »Telegramu« glasio je ovako:

SVEUČILIŠTE U REFORMI

U traženju naše unutrašnje ravnoteže inicijativa reforme Sveučilišta ostala je, kao fenomen i kao ideja, na planu Sveučilišta: kulturna javnost nije se pokrenula, i to je nekako u skladu s našim »razlazom«. A i uopće javnost je ostala (ili je držana) po strani; uz poneki »objektivni« ili ironični osvrt u dnevnoj štampi (kao »Maratonska reforma«), sve je ostalo na internim relacijama: kao da se ne radi *o dijelu društvene reforme*, o inicijativi za nju ili unutar nje. Ili možda ovu reformu ipso facto diskvalificira sama činjenica što je pokrenuta na Sveučilištu i sa Sveučilišta, i što je pri tom izbjegla neke vulgarizacije u pitanju financiranja, i što sama po sebi ispravlja neke vulgarizacije u pitanjima strukture Sveučilišta? Unatoč razglašenom geslu samoupravnosti, mi kao da još ne znamo koja su reformna strujanja »lege artis«, a koja nisu. U svakom slučaju, ova golema koncentracija znanstevnih i kulturnih snaga koja se zove Sveučilište (a logično bi bilo da se, poslije ove svoje decentralizacije, zove Sveučilište SR Hrvatske) tiče se ne samo kulturne javnosti nego i cjeline republike i društva. Možda nam još nije doprlo do svijesti da bi zato i *reformu i Sveučilište* (u cjelini) moralo da nosi i d r u š t v o u c j e l i n i — a bio bi to logičan i demokratski zaključak koji se sam po sebi *suprotstavlja »sauve qui peut« situaciji* koja nam se često i nehotično nameće.

1

Time smo došli do unutrašnje jezgre reforme Sveučilišta: ona znači *integraciju putem odgovora,* u razini dosta s v e u č i l i š n o j (nasuprot razini fakultetskoj, ili čak komunalnoj). Njezina je *motivacija* svjetska znanstvena revolucija, a njezin je osnovni *kriterij* načelo efikasnosti. S tim se načelom ona mjeri i ostvaruje. Ali ta efikasnost upravljena je cjelini i cjelovitosti, i suprotstavlja se »mentalitetu kazana«. I on se njoj suprotstavlja. Učinio je to iz monopolističkih, posebnih interesa i na skupštini Sveučilišta 10. IV o. g.

S tim mentalitetom i s »psihologijom« kojom on reagira sukobio sam se prošle godine u svom vlastitom okviru. Interes jedne cjeline (u ovom slučaju Instituta za povijest umjetnosti koji obuhvaća gotovo cijelu republiku) bio je hladnokrvno žrtvovan od posebnih interesa fakulteta kojemu je pripadao, i ostavljen bez sredstava. Tako je naš Fakultet smatrao (valjda) da ostvaruje geslo jedinstva nastave i nauke. Kad smo apelirali na Sveučilište, prvi odgovor, usred *Komisije za znanstveno istraživanje* (sastavljene uglavnom od korisnika raspoloživih kredita), bio je: »mi smo na kazanu, i tko god njemu priđe uzima od našeg«.

Pitanje koje se nametnulo jest: a tko će onda misliti na cjelinu (dakle *i na* Povijest umjetnosti), na drugoga, a ne samo na sebe? — Konstituirati Sveučilište i njegova tijela, kao zajednicu, kao *mjesto ravnopravnog dogovora,* to je smisao reforme. Organizirati samoupravno žarište s jednakim pravima i sa sviješću o cjelini i za cjelinu koja će isključiti psihologiju kazana, dakle s brigom za o p ć u, a ne parcijalnu (pa čak i privatnu) e f i k a s n o s t, to je i smisao predložene »Republičke zajednice za financiranje visokog školstva«.

Njezino funkcioniranje pretpostavlja rješenje problema: t k o j e p a r t n e r Sveučilišta kao najveće i najviše asocijacije znanstvenih i nastavnih ustanova, i tko može (tačnije: tko *mora)* o s i g u r a t i njezinu funkciju? Očito najviša društvena asocijacija republike, to jest Sabor. A što su u tom slučaju »izravni aranžmani« pojedinih fakulteta s pojedinim proizvodnim asocijacijama (ili s njihovim zajednicama)?

Jesu li to »dodaci« privilegiranih ili samo sretnih partnera? Je li to onaj posebni kazan, *i čija su to sredstva, zapravo?*

Predlaže se da se zakonskim instrumentima osigura ravnopravno partnerstvo. Na kojoj bazi? *Dobrovoljnoj?* — Na nekoliko pitanja trebalo bi najprije u toj nebulozi odgovoriti: — 1. Kakvim se to zakonom dade osigurati ravnopravnost između onoga koji sredstva daje i onoga tko ih traži i prima? — 2. Hoće li ta sredstva za sretne (*»neposredno« potrebne* tehničke) fakultete biti dodatna — dodatna za funkciju i za osobna primanja, kao što je to i sada slučaj — *ili će se to njima »odračunati« u zajedničkoj blagajni?* Drugim riječima: kako da se opravdaju te privilegije, kako da se politički motivira t a k v a n e r a v n o p r a v n o s t. — I, 3. Jesu li sredstva koja radne organizacije ili njihove asocijacije po »branšama« dijele zaista *u tolikoj mjeri posebna ili grupna* da mogu biti posebno i gotovo privatno dijeljena? A na kraju, obrnuto to isto pitanje, koje pogađa interese samih »davalaca« — 4. po kojoj logici radni ljudi jedne tvornice ili asocijacije nekoliko tvornica treba da snose troškove *koje bi trebalo da snosi cijelo društvo,* i poljoprivrednici, i službenici, i profesije svih vrsta? — Na to pitanje još nisam čuo odgovor, a nisam ga do sada ni sam našao. Možda bi vrijedilo o njemu još razmisliti.

Ima u ovom našem konstituiranju novih odnosa toliko improvizacija koje nisu bezazlene: zbog njih Filozofski fakultet (sa 18 odsjeka, 80 katedara, 5 instituta i 4 zavoda) koji »nosi« golemi dio humanističkih i kulturno-povijesnih istraživanja, već niz godina ne kupuje knjige za svoje knjižnice, i teškom mukom održava kontinuitet periodike. Njegovi asistenti imaju primanja od 95—105.000 starih dinara mjesečno — no to su samo »slikoviti«, izvanjski znakovi *sveukupnog zaostajanja.*

Tko je za to kriv? — Krivo je upravo ovo vulgarno shvaćanje samofinanciranja koje su neki shvatili kao parolu razlaza: neka se spasava tko može! Ali naša zajednica, kao što je poznato, nije brod koji tone, nego društvo koje se prestrukturira, i koje traži ravnotežu između slobode i efikasnosti, autonomije i dogovora, spontanih inicijativa u najvećoj mogućoj širini i konstituiranih žarišta za koordinaciju i planiranje.

2

Prijedlog reforme za to je predvidio nekoliko tijela: *Sveučilišni savjet* s kompetencijama sa statutarnog, financijskog i organizacionog područja, *Znanstveno-nastavno vijeće* za naučnu i stručnu problematiku, dok bi *Sveučilišni odjeli* bili specifična interfakultetska tijela »po strukama«, ali u prvom redu sa zadacima organiziranja i planiranja znanstvenog istraživanja.

Ima i diferenciranih prijedloga i varijanata; tako je Filozofski fakultet izričito tražio da sveučilišni odjeli budu isključivo *znanstvena koordinaciona ti-*

jela, s minimumom institucionalnih oznaka. Posebno je zanimljiv bio prijedlog prof. B. Težaka: pored Skupštine s pravom odlučivanja, i Savjeta, on predlaže tri vijeća: a) za dodiplomski studij, b) za postdiplomski studij i znanstvena istraživanja, te c) za život i rad pripadnika Sveučilišta.

Meni se čini da se, s obzirom na funkcionalnost ovih središnjih žarišta, ta struktura može *još efikasnije precizirati.* Pored Savjeta za opća i financijska pitanja postoji sigurno potreba za tijelom koje bi razmatralo pitanje organizacije, strukturiranja i izvođenja nastave *(Nastavno vijeće),* za tijelo koje bi, na najvišoj razini i s mnogo zalaganja, posebno vodilo brigu za postdiplomski studij svih vrsta *(Vijeće za postdiplomski studij);* a zatim postoji nesumnjiva potreba da se za planiranje i raspodjelu sredstava za znanstvena istraživanja ostvari mjesto dogovora i evidencije (s područnim centrima za dokumentaciju i informaciju) koje bi se brinulo i za prijenos najnovijih rezultata u nastavi *(Znanstveno vijeće).*

Nema, naime, mnogo logike da se postdiplomski studij i znanstveni rad tretiraju u istom vijeću; to su djelatnosti koje se dodiruju i prožimlju, *ali se ne poklapaju.* Znanstveni je rad od temeljnog značenja ne samo za Sveučilište, nego i za cijelu zajednicu kojoj pripadamo, potrebno ga je razviti u institutima, zavodima i na katedrama, i njegova je problematika mnogo složenija. Postdiplomski studij u biti je nastavni problem, njegova metodika i tehnika upravljena je u prvom redu odgoju mladih znanstvenih i stručnih kadrova. Ali i jedno i drugo i treće ostat će želja (i reforma) na papiru ako ne bude podržano *odgovarajućim materijalnim sredstvima.* To je ono što su studenti u svom prijedlogu posve zaboravili reći, i to je ono za što informacije Rektorata daju slabe nade: za ostvarenje zadataka prema kriterijima iz 1967. godine trebalo bi 221,013.730 dinara, za što nedostaje oko 35%.

Kakvi su, dakle izgledi za reformu? To su, čini se, uglavnom, »organizacioni izgledi«, platonski i utopijski. Ostavimo li po strani znanstveni rad, sam postdiplomski studij već jednom bio je i ostao kamen kušnje za efikasnost reforme. Htjeli smo njime odteretiti dodiplomski studij, i danas se još o tome govori. Ali u kojem slučaju bi se značajnije i specijalnije gradivo moglo prebaciti u postdiplomski studij? Samo u tom slučaju *kad bi se on mogao organizirati mnogo masovnije:* ne samo za one koji to *mogu,* nego i za one koji to *žele,* bez osiromašenja i diskriminacije dodiplomskog studija. Za takav efikasni i masovni postdiplomski studij treba mnogo specijalnih nastavnika i mnogo materijalnih sredstava.

I tu se sada otvara problem odlučan za reformu i njezinu efikasnost. Mi smo se nekom »organizacionom iluzijom« navikli da od promjena u strukturi i u odnosima očekujemo odlučna rješenja. Dobiva se čak dojam da se od reforme očekuju u prvom redu uštede. U stvari, reforma koja želi da bude efikasna, ne samo što traži veće troškove, *nego je njima i uvjetovana,* i kao što se u informaciji o financijskoj situaciji ne govori o investicijama, tako i ove temeljne investicije (u mlade znanstvene kadrove i u znanstvena istraživanja) kao da vise u praznom prostoru lijepih želja. Ono na što pokretači reforme po svoj prilici pomišljaju jest: treba na Sveučilištu stvoriti optimalne situacije, i one će same po sebi izvršiti pritisak i privući sredstva. *Uostalom, što smo drugo na Sveučilištu, u okviru naših mogućnosti, i mogli?* Ne bi li izričiti materijalni zahtjevi svaku reformu unaprijed učinili nepoželjnom i sumnjivom.

Kao da se igramo skrivača u ovoj našoj »ars reformandi«! Pa ipak, čini mi se da ne bi trebalo sakrivati istinu ni sebi samima ni drugome: ukoliko želimo držati iole mogući dodir sa »znanstvenom revolucijom« u svijetu, potrebna su nam posve drugačije i mnogo veće investicije u znanstveni rad i u odgoj kadrova. U fundamentalnim znanostima kao i u primijenjenima, u humanističkima, prirodnima i tehničkima, sve što radimo znatno je ispod razine naše suvremenosti. S obzirom na vrtoglavu akceleraciju koja je u svijetu zavladala, malo je reći da je naše zaostajanje relativno. *Naše nam vlastito vrijeme odmiče, i sve što je bilo duboko racionalno u našem političkom životu dolazi u pitanje zbog zaostajanja u konkretnim znanjima i općoj svijesti (u znanstvenoj usmjerenosti) našeg svakidašnjeg života.*

Čini mi se, bila je naša dužnost to reći našim »političkim ljudima« mnogo jasnije i mnogo odlučnije.

3

Na kraju, i mnoga studentska traženja dolaze iz »prostora lijepih želja«, i, na žalost, ostaju u njemu.

Naravno, kao *zahtjevi* oni su mogući, ali kao praktični prijedlozi nisu uvijek relevantni situaciji, u prvom redu materijalnoj. Izuzevši neke naivnosti koje je skrivila neobaviještenost, oni su izraz simptomatične, ali u biti pozitivne radikalizacije, koju je uvjetovala ne samo naša opća osrednjost, nego u prvom redu spora ili nikakva konkretizacija težnji ili samo parola o modernizaciji nastave. Da se zaista radi o radikalizaciji *koja gubi dodir s realnošću* (što samo po sebi ne mora biti negativno s obzirom na »kvalitet« te realnosti) pokazuje i činjenica što zaključci plenuma Sveučilišnog odbora SSJ, Zagreb, od 13. II o. g. nigdje izričito ne traže *i ne spominju povećanje materijalne pomoći Sveučilištu.* S obzirom na predviđeni manjak od 35% (57,857.730 n. din.) to izostavljanje eksplicitnih zahtjeva za konkretnom osnovom svake reforme stavlja i ove zaključke u veoma neugodno svjetlo.

Tako su mnogi zahtjevi za »racionalizacijom« i modernizacijom nastave ne samo prihvatljivi nego bez sumnje i mogući. Ali zahtijevajući studij koji bi se izvodio u prvome redu putem praćenja literature, seminara i vježbi, a pogotovo sa zahtjevom za »hitnim« uvođenjem mentorskog sistema gubi se dodir sa realnošću. Na masovnim Sveučilištima (i fakultetima) to je praktički neizvedivo, jer *prvo,* bilo bi potrebno 3 a ponegdje do 10 puta više nastavnika, što je u našim prilikama utopija, i *drugo,* mentorski sistem traži univerzalnog nastavnika, a takvih ne samo što nema dovoljno, nego ih uopće nema. S obzirom na diferencijaciju znanosti i specijalnosti unutar pojedine znanosti, situacije koje bi nastale *završile bi neminovno u diletantizmu.* A naši su fakulteti zaista masovni, i njihova je nastavna tehnika *toj masovnosti i prilagođena.* Ali drugo je nešto ipak moguće: s osjetljivim povećanjem nastavnih snaga (tamo gdje ih je moguće naći) provesti kompletiranje klasičnog sistema s mentorskim. Na to vjerojatno i smjera zahtjev za povećanjem nastavno-znanstvenoga kadra, ali tome treba odmah dodati: to traži i veliko povećanje troškova.

Tako je bez sumnje aktualan, i ponegdje već i moguć (a znam slučajeve gdje je i proveden) *timski istraživački rad.* Ali on pretpostavlja golemu materijalnu bazu zavoda i instituta, a pored toga i posebne kadrove. Tamo gdje su ti oblici stvoreni, javile su se nepremostive (ili jedva premostive) materijalne poteškoće. Organizaciono i tehničko jačanje odgovarajućih instituta preduvjet je te metode, i kad bi nam studenti tu mogli svojim zahtjevima pomoći, mnogi izolirani napori na fakultetima dobili bi zacijelo nove impulse. Reforma je Sveučilišta i pravljena u tom smjeru. Nije, pri tom, potrebno brinuti se za »dugoročne« programe istraživanja: oni već postoje i u institutima i u republičkim okvirima (u Savjetu za naučni rad); treba misliti na sredstva i potrebnu opremu, jer zbog nedostatka tih »primarnih« faktora *mnogi su naši dugoročni i kratkoročni planovi ostali u ladicama.* Nije zato potrebna niti neka mamutska koncentracija snaga u sveučilišnim odjelima tj. »svih znanstvenih radnika i ustanova sa Sveučilišta i izvan njega«; to bi značilo monopoliziranje istraživanja od Sveučilišta (nešto slično nekadašnjim ambicijama Jugoslavenske akademije) i preuzimanja funkcije Republičkog savjeta; ali bi »periodička predavanja stručnjaka iz prakse« bila plodna nadopuna u nastavi i u istraživanju. I mnogi ostali zahtjevi sami su po sebi razumljivi. Sigurno je, na primjer, da temeljitija humanistička naobrazba za sve studente predstavlja zahtjev modernog doba, a i mnoge tegobe našeg socijalizma nalaze svoj uzrok u pomanjkanju nekih »općih znanja«. Ali treba zamisliti koliko bi novih kadrova i koliko sredstava tražilo uvođenje te nastave na svim fakultetima. Na Filozofskom fakultetu pokušali smo to unatrag nekoliko godina, i doživjeli smo potpun neuspjeh. Zbog čega? Zbog razloga upravo navedenih.

Pa ipak mi se čini da postavljanje ovih zahtjeva ima svoj duboki, utopijski smisao. Oni predstavljaju pritisak jedne više svijesti projicirane u našu današnjicu, možda iz budućnosti koja više i nije tako daleka.

Samo, za sve to potrebna su velika sredstva. U studentskim zahtjevima potrebno je to i otvoreno reći, i u tom smislu u prvom redu vršiti pritisak. U protivnom, stvara se dojam riječite deklarativnosti, iza koje ne stoje stvarne želje ili barem jasna svijest o njima i o zaprekama koje treba svladati.

A zatim je zavladala šutnja. Svi oni koji neće da u našem zajedničkom životu budu usamljeni i ušutkani razumjet će što znači ostati bespomoćan sa svojom riječi (koja je jedina mogućnost i znak našeg postojanja) pred urednikom koji s njom raspolaže. Ne znam u ime čega? Svog značenja, svoje razboritosti? Ili u ime prećutnih ili izričitih sugestija? To sam pokušao doznati ovim pismom.

UREDNIŠTVU »T E L E G R A M A«

Z A G R E B

Već preko mjesec dana nalazi se kod vas moj prilog o reformi Sveučilišta. Bilo nam je to potrebno upravo radi naših prilika na Sveučilištu, i bilo je hitno. Stvar ste sada učinili posve neaktualnom.

Vidim da više ne mogu računati na susretljivost vašeg lista, sa kojim sam godinama toliko surađivao; što više osjećam taj postupak kao diskriminaciju. Jasno mi je da za to mora da postoje konkretni razlozi, a imam u tim stvarima dovoljno iskustva, da iz vašeg jasnog »znaka« povučem jedino moguće konzekvence.

Molim vas da mi moj prilog vratite ili ostavite u administraciji.

S pozdravom

Zagreb, 23. 6. 1969. *Grgo Gamulin*

Ništa nisam doznao. — Što se i može doznati od onih koji svoj posao znaju i — šute? Oni znaju svoju moć i vašu bespomoćnost — i to je stvaran odnos u ovom abnormalnom svijetu (bez mostova). A mi? — Gajimo nade u budućnost za koju radimo, ona će — navodno — presuditi tko je imao pravo. Gajio sam ja i nade u ostale urednike, supatnike u peru i u mnogim nadama. Pozvao sam se na njihovu slobodnu misao.

UREDNIŠTVU »T E L E G R A M A«

Z A G R E B

Dana 23. VI uputio sam Vam pismo za koje sada doznajem da Vam uopće nije bilo pročitano, niti je većina članova suradnika Vašeg lista za nj znala.

U njemu sam Vas zamolio da mi vratite moj prilog »Sveučilište u reformi« (kojim sam se osvrnuo na reformu Sveučilišta, a u povodu Sveučilišne skupštine održane 10. V) a koji je ležao kod Vas više od mjesec dana, i tako postao neaktualan. Na to moje pismo također nisam od glavnog urednika dobio nikakav odgovor, a niti neku reakciju putem telefona.

Tek danas, 30. VI, vraćen mi je, na moje traženje, rukopis, također bez ikakva obrazloženja, dakle poslije zadržavanja od mjesec i po dana.

Budući da sam u »Telegramu«, u toku dugog niza godina objavio mnoštvo priloga od kojih bi se moglo sastaviti nekoliko knjiga (a neke su već sastavljene i objavljene), čini mi se da je takav postupak prema jednom »starom suradniku«, ma koliko on skroman bio, u najmanju ruku neuobičajen, barem u normalnim prilikama i u normalnom uljuđenom društvu. Pored toga mislim da sam, prilikom ovako neslavnog završetka dugogodišnje suradnje, ipak zavrijedio nekoliko riječi objašnjenja: zašto moj prilog o tako važnom problemu kao što je reforma Sveučilišta, pisan svakako problematski, ali bez ikakve posebne tendencije, nije bio prihvaćen, pa čak niti predan uredništvu ili barem raspravljen na nekom sastanku kolegija?

Dostavljajući ovo svoje drugo pismo svim članovima uredništva, koje nije o slučaju uopće bilo obaviješteno, činim to s jednom jedinom namjerom da Vam, kao javni radnik i Vaš dugogodišnji suradnik, skrenem pažnju na nelojalni postupak koji je prema meni primijenjen, i na nedopustive metode koje su se, sudeći po ovom slučaju, od nekog vremena uvriježile u Vašoj redakciji.

To su metode koje su bile svojedobno primijenjene prema meni od strane kulturnih rubrika nekih dnevnih listova, drugim riječima, uvijek kad je moju skromnu riječ trebalo ušutkati i eliminirati me iz javnog života. Jesu li te metode u pravom smislu birokratske ili samo u »prenesenom«, jesu li izravno sugerirane ili su vješto pronađene od ljudi koji su dobili kao svoj zadatak da kontroliraju »kulturni sektor« i očiste ga od nepoželjnih »kritičara« — to će vjerojatno svaki član uredništva »Telegrama« prema svom vlastitom iskustvu moći zaključiti.

Što se mene tiče, još uvijek vjerujem da ću naći načina kako da svoje mišljenje o tome saopćim našoj kulturnoj javnosti, makar samo u kakvom časopisu, kad su mi već na ovaj »preneseni« način uskraćena šira sredstva komunikacije. Pokušat ću i s apelom na »Društvo književnika«, sve u nadi koju ne mogu u svojoj bespomoćnosti napustiti: *mora da postoje u našem socijalizmu, već i zbog njegovog socijalističkog, a pogotovo zbog samoupravljačkog značaja, neke društvene i moralne instance, i neki modaliteti koji će ove postupke onemogućiti i zaštititi slobodnu riječ.*

S drugarskim pozdravom

Zagreb, 30. VI 1969. Grgo Gamulin

Ali šutnja je vladala i dalje, ona je pala na mnoga usta, zajedno s nelagodom i ravnodušnošću. A dobro poznajem ravnodušnost, tu sablast naše svakidašnjice, i radi nje proširujem s ovim tekstom koji objavljujem svoje traženje tih »društvenih i moralnih instanca«; možda će mi netko iz široke javnoti, na koju se obraćam, znati nešto o njima reći.

Do tada, neka bude kao što je bilo s »Vjesnikom« (odakle me je na isti način sretno eliminirao urednik kulturne rubrike T. Butorac) i sa »Večernjim listom« (odakle me je na isti način eliminirao urednik kulturne rubrike D. Oblak) — iste su metode uvijek na raspolaganju. A pitanja koja sada postavljam više sebi samom negoli ikom drugom jesu ova:

— kome je to u interesu da odbije od »Telegrama« dugogodišnje suradnike i da ih uvredljivim postupkom odvoji od kulturne javnosti?

— kome je to u interesu da u Hrvatskoj provede negativnu polarizaciju kulturnih radnika, da slobodnu riječ izolira od društvenog života, a to znači i od progresivnih snaga koje u njemu postoje i pozitivno djeluju?

osvrti i prikazi

NEZNANSTVENI PRISTUP PROŠLOSTI I BUDUĆNOSTI NARODA BOSNE I HERCEGOVINE

Salim Čerić: MUSLIMANI SRPSKOHRVATSKOG JEZIKA, »Svjetlost«, Sarajevo 1968, str. 249.

Zainteresiran za znanstven i temeljit prikaz muslimanske etnogeneze pročitao sam Čerićevu knjigu. Međutim, moram priznati da cjelovitu sliku etnogeneze nisam stekao, da sam pročitao mnoge stranice poznate iz dosadašnje literature, da sam naišao na dosta općih mjesta (11—16 i dr.), predugih navoda (66—8, 71—4 i dr.) preopširno obrađenih perifernih problema (20—42 i dr.), što me je sve ometalo u čitanju. Čerić je uglavnom napisao kompilacijski pregled prošlosti muslimanskog pučanstva Bosne i Hercegovine i na temelju njega izveo neke sastavnice muslimanske narodnosti, koje ću poslije spomenuti.[1]

Opisavši ukratko dolazak Slavena, uspon i pad Turaka, Čerić prilazi muslimanskoj etnogenezi kojoj početak vidi u islamizaciji (čiju masovnost, s pravom, tumači fenomenom bogumilstva), a bitne sastavnice — prema tome — u islamu, zajedničkim gospodarskim interesima (brojčani npr. odnos između feudalaca i kmetova uvjetovao je muslimansko-pravoslavnu, odn. muslimansko-srpsku suprotnost [125]) i u odnosu prema susjednim narodima i Turcima. Vlastita svijest muslimanskog pučanstva formirala se — prema piscu — u ratovanju protiv susjednih naroda (»Vojni sukobi su tim više djelovali na stvaranje osjećaja posebnosti Muslimana u odnosu na ostale južnoslavenske narode, ukoliko su vremenski svježiji i suroviji«. [120]) koje je susljedno prestajalo: sa Slovencima u XV, s Hrvatima u XVIII i sa Srbima i Crnogorcima u XIX st. zatim zbog samoga negativnog odnosa tih naroda prema njima, a prema Turcima u trajnoj svijesti o različitosti Bošnjaka i Turkuša te u konkretnim otporima turskoj centralizaciji, nasilju, poreznoj politici ili pak reformama. Pisac, s pravom, tome dodaje da većih turskih narodnosnih seoba u Bosnu i Hercegovinu nije bilo. Ali, taj dosta čvrsti okvir pisac odjednom razbija kad kaže: »Osnovna masa koja se islamizirala — bogumilska, stupila je u novu fazu svoga društvenog razvoja sa zajedničkim osjećanjem posebnosti, izgrađenim u višestoljetnoj borbi za iste društvene ciljeve. Sasvim je vjerovatno da se kod ove mase u tom periodu i na toj osnovi razvila i osobena kultura i poseban mentalitet.« (116) Tim, naime, Čerić odjednom otvara drugi problem, koji nije ni pokušao riješiti, tj. problem etničkog određivanja bogumilske zajednice ili predislamskih Bosanaca, Bošnjaka, Bošnjana. Takvo pisanje, po mom sudu, nije znanstveno.

Od ostalih konstituensa Čerić spominje kulturološke čimbenike (uz vjeru, šerijatsko pravo, istočnjačke običaje u stanovanju, odijevanju i prehrani, govor, pismo i književnost). Primijetio bih, iako nisam stručnjak, da puko nabrajanje govornih osobina nije najbolje rješenje, jer je npr. šćakavica osobina i drugih štokavskih govora, jer naglasak na drugom slogu također nije ili nije isključivo obilježje govora muslimanskog pučanstva, jer je zanemarivanje glasa d u sredini riječi ispred glasa s također osobina i drugih štokavskih govora, a možda je trebalo kazati da je i upotreba (naglašena) glasa h i glasa ć umjesto č posljedica inojezičnog, upravo turskog jezika. Potanka raščlamba fenomena ikavice i šćakavštine na muslimanskom području neophodna je u istraživanju muslimanske etnogeneze i objektivno rješenje može samo pridonijeti cjelovitom shvaćanju etnogeneze.

Tako konstituiran muslimanski narod ušao je — prema piscu — u XIX st. kad su se, potkraj prve polovice stoljeća, počeli javljati prvi glasovi kako treba tolerirati domaće muslimansko pučanstvo i nakon povlačenja Turaka iz Bosne i Hercegovine (ilirizam i I. Garašanin) radi realizacije utjecaja u tim zemljama, dok u narodnosne prilike ni austro-ugarska okupacija nije unijela nikakve promjene (»Tako je, praktično, organizacija čitavoga života njegovala naslijeđene etničke razlike.« 149)

Opisavši civilizacijski i materijalni napredak Bosne i Hercegovine pod austro-ugarskom vlašću, Čerić se zadržao na politici pridobivanja muslimanskog pučanstva, koje su sa svojih polazišta vodila sva tri čimbenika nove situacije: Monarhija, Hrvati i Srbi, dok su »Muslimani tražili rješenje kojim se najbolje mogu osigurati njihova fizička egzistencija, ekonomski i kulturni interesi« (152), jer kao relativna manjina nisu mogli računati na uspjeh u borbi za samostalnu muslimansku Bosnu i Hercegovinu. U tom sklopu pridobivanja Čerić kaže: »Najzad, vezanje Muslimana za Austro-Ugarsku i savez sa domaćim Hrvatima nije imao nepremostivih tradicionalnih zapreka, jer su borbe sa njima već poodavno prestale da budu glavne i ustupile su mjesto borbama sa Srbima« (154). Zatim zaključuje da politika pridobivanja općenito nije imala uspjeha. »Što se tiče osjećanja muslimanskih masa — piše on — o sopstvenom etničkom biću, one su se u prvom dijelu vladavine Austro-Ugarske i dalje smatrale Turcima (u religioznom smislu) i Bošnjacima, s tim što je ovo posljednje, od sukoba sa Turskom državom u XIX vijeku, i poslije njenog prepuštanja Muslimana sopstvenoj sudbini 1878. godine, dobivalo na prevazi. Kad se Osman Nuri Hadžić 1900. [. . .] suprotstavio lansiranju njemačkog termina Muhamedaner — Muhamedanci, oni su listom prihvatili osnovni naziv koji je on predložio, Muslimani« (159), iako je bilo simpatija i prema hrvatskoj i prema srpskoj narodnosnoj zajednici (što ipak nije prodrlo u muslimanske mase). Čerić stoga kaže da se samo dio muslimanskih političara i drugih javnih radnika opredjeljivao za srpsku, odn. hrvatsku narodnost i to zbog oportunizma i radi zaštite muslimanskih interesa, a i jer nisu uspjeli da im Hrvati i Srbi priznaju »muslimansku etničku osobenost« (160). Opredjeljivanje ilustrira nejasnim statističkim podatkom da se od 1 100 muslimanskih službenika 1910. njih 3490 izjavilo Bošnjacima, 2585 Hrvatima i 713 Srbima. Čini se da ukupan broj nije točan. Sâm nisam istraživao.

Veće promjene u etničke prilike nije unijela ni vladavina Kraljevstva SHS, odn. Kraljevine Jugoslavije. Čerić kaže: »Organizacija života nastavljena je po istorijskim kolosijecima« (181), tj. po narodnosnim zajednicama što je odgovaralo interesima građanskih klasa tih zajednica. Manje promjene i to prvenstveno na štetu srpske narodne misli unijeli su postupci nove vlasti, njezino toleriranje nasilja prema muslimanskom pučanstvu (osobito Orjune), zbog čega srpski nacionalisti nisu ni imali uspjeha na izborima. Politika asimilacije muslimanskog pučanstva za Jugoslavije nije dala ploda, jer su se zbog protumuslimanskog pritiska Beograda muslimani zatvarali u sebe, u svoju vjeru i društvene organizacije.

S druge strane, »u opredjeljivanju pojedinaca za hrvatsku narodnost bilo je više entuzijazma, jer su oni vjerovali da će u savezništvu sa hrvatskim nacionalističkim pokretom izboriti za Muslimane bolje uslove od postojećih« (203). Zbog toga su se za drugoga svjetskog rata »hrvatski i muslimanski ultranacionalizam« našli u savezništvu,

[1] Na nekim mjestima ima i pogrešaka. Na str. 57 Čerić piše: »U periodu od 1287. do 1316. hrvatski ban Mladen Šubić iskorištava dinastičke borbe u Mađarskoj i stavlja 1304. godine u vazalski položaj znatan dio Bosne [. . .]«. To nije točno, jer je općenito poznato da je Pavao Šubić još od 1299. »dominus Bosnae«, da ga je Mladen naslijedio 1312. i banovao do 1322. — Čerić kao i tu, svugdje piše Mađarska i Mađari, a ne Ugarska i Ugri ili još preciznije Hrvatska i Ugarska, Hrvati i Ugri, pa tako čitalac stječe iskrivljenu povijesnu predodžbu. Zbog toga Čerić može kazati kako je zanimljivo da »dok posada mađarskih feudalaca drži Jajce, dotle turski feudalci uništavaju njihovu državu na Mohačkom polju 1526« (65). Ako nije profesionalac, onda se to može pripisati površnosti diletanta, ali ako je profesionalac, tada nije smio propustiti da kaže da je Jajce tada bilo hrvatski grad, utvrda u hrvatskom kraljevstvu, koje je kao državni individualitet bilo u široj državnoj hrvatsko-ugarskoj (ili ako se baš hoće ugarskoj) zajednici. Da je to htio ili umio razlikovati, jasno bi mu bilo stanje na turskoj granici, način onodobnog turskog ratovanja (kampanjski pohodi, »sveti ratovi«, u pogodna godišnja doba, u kojima su sultani pustošili ili osvajali kršćanske zemlje, tj. iscrpljivali svoje neprijatelje i iscrpljene ih pokoravali) i cjelokupni državni i politički položaj na širokom podunavsko-jadranskom potezu ili, preciznije rečeno, fronti.

čemu je pridonijelo i službeno stajalište i propaganda Nezavisne Države Hrvatske, koja je religiju isključila iz nacionalističke pripadnosti u ustaškom pokretu, te isključivo stajalište četništva. Čitav taj splet utjecao je da su se muslimani opredjeljivali ili uz NDH ili uz partizane, dok su neki ostajali između tih polova i tako dočekali kraj rata.

Za poslijeratno doba Ćerić kaže: »Dugo vremena poslije rata na muslimanski fenomen sociološka je nauka gledala pogledima formiranim u kapitalističkom periodu — smatralo se da je to religiozna zajednica. Autori, koji su se, međutim, ozbiljnije bavili ovim problemom, dolazili su do zaključka da se tu radi o etničkoj zajednici, narodu« (223). To je konačno i službeno formulirano.

U odjelu o budućnosti muslimanskog naroda Ćerić — stojeći na stajalištu da nacionalni osjećaj nestaje — pledira za usklađivanje odnosa među narodima u SFRJ i nadmašivanje razlika među njima, pa kaže: »Procesi uslovljeni razvojem sredstava za proizvodnju i podstaknuti socijalističkom politikom u oblasti odnosa među narodima u Jugoslaviji, ubrzaće, voljom njenih naroda, prevazilaženje razlika među njima. Razlike treba najbrže da se smanjuju, a zatim i da dolazi do stapanja, na područjima gdje živi izmiješano stanovništvo, i to u pravcu onog kolorita koji će emitovati prirodni uslovi života, rad i stvaralaštvo jedne šire, među sobom, u odnosu na druge, najpovezanije grupacije. Muslimani, teritorijalno najrastresitiji, najizmješaniji sa drugim narodima, najbrže će doživljavati takve transformacije. Dužnost je progresivnih Muslimana da podrže takve procese. Nije ni od kakve važnosti čija će 'lepta' i u kome obimu ulaziti u kulturu budućnosti. Isto tako nije moguéno, a niti mudro, prorokovati kako će se zvati novi sociološki kvaliteti koji će nastajati u takvom dobrovoljnom približavanju narodâ. Svako će najbolje umjeti da izražava što osjeća, a na sociolozima je da definišu pojave koje se mogu uopštavati.«

Zadržat ću se na tome, prije nekih drugih primjedbi.

Meni to mjesto nije jasno. Pisac je tu bio sasvim neprecizan i prema tome neznanstven. Ako će se jugoslavenski narodi stapati na područjima gdje živi izmiješano pučanstvo, to onda ne znači da će se stopiti i svi narodi u čitavoj državnoj zajednici. Ako do toga neće doći, onda zaključujem da je to sudbina samo muslimanskog pučanstva. Ili, pak, ako će se taj proces odvijati u smjeru najkompaktnije grupacije, tj. narodnosti, ako sam dobro shvatio iznenađujuću riječ »kolorit«, onda se može dogoditi da se u Bosni i Hercegovini muslimansko i hrvatsko pučanstvo pretopi u srpsko ili srpsko i hrvatsko u muslimansko. A ako pak shvatimo da je pisac mislio na manje regije, tada možemo zaključiti, ako je uopće utemeljeno njegovo gledište, da će u Bosni i Hercegovini ostati današnja narodnosna situacija s lokalnim korekturama.

Vjerojatno sam i ja ovo pišući napravio sličnu zbrku, ali sam uporno pokušavao razumjeti piščevu riječ i nisam uspio. Shvatio sam, da u svakom slučaju u Bosni i Hercegovini treba očekivati goleme narodnosne promjene u kojima će, jer pisac ne želi prorokovati, izroniti neka nova narodnost, kojoj će onda sociolozi kao bogomdani, izvannarodni, izvanvremenski, izvanpovijesni i objektivni suci definirati vlastitost. Meni se čini da je zapravo riječ o svojevrsnoj majorizaciji i ja je ne prihvaćam ni u njezinoj ljudskoj niti u njezinoj povijesnoj sastavnici.

Teško je prihvatiti da je muslimanska etnogeneza imala i ima smisao u asimilaciji hrvatskog i srpskog pučanstva u Bosni i Hercegovini, a nesmisleno je prihvatiti da je čitava muslimanska etnogeneza imala svrhu da nakon svoje odredbe i konstitucije u budućem procesu potre muslimansku osobitost i — prema piscu — toliko dugo gajenu i održavanu narodnost. Svakako, raspravljiva, sumnjiva i znanstveno krajnje neprecizna misao.

Osvrt bih završio s nekim primjedbama o načinu cjelovitijeg pisanja ovakve knjige o muslimanskoj etnogenezi.

Da bi stekli što je moguće cjelovitiju i znanstveniju sliku muslimanske etnogeneze, po mom je mišljenju potrebno temeljito se pozabaviti problemom hrvatske i srpske seobe na području Bosne i Hercegovine i procesa kristijanizacije Hrvata i Srba. Bez toga nam svaka etnogeneza ostaje nedovoljno utemeljena i krnje razjašnjena. U tom je okviru nužno ispitati i stanje predslavenskog pučanstva, proces njegove asimilacije i njegove rezultate, utjecaj vjeroispovijesti u oblikovanju narodâ (čemu pisac, uostalom, pridaje veliko značenje [19—20]), sfere vjeroispovijesti, narodnosne utjecaje — konstruktivne ili ne — bogumilstva, narodnosnu povezanost govora bosansko-hercegovačkog pučanstva u predislamsko doba i drugo.

Povijesna vrela su, doduše, u tom pogledu malobrojna i često puta raspravljive vrijednosti, ali ako netko hoće doista temeljito i znanstveno pokušati da razjasni suvremenom čitaocu muslimanski fenomen, on mora kazati što o tim problemima misli. Tako je npr. V. Jokanović, kojega je isto tako zainteresirao muslimanski problem, prema stanovitim podacima iz izvora, pučanstvo prvotne Bosne (glasovite Porfirogenetove τοχωρίον Βόσονα) proglasio srpskim dopustivši da se ono poslije miješalo s Hrvatima u pobliže neodređenim seobama.[2] Kad već spominjem Konstantina Porfirogeneta, upozorio bih čitaoca na doista znanstven i seriozan prilaz problemu interpretacije Porfirogenetovih podataka u raspravi Relje Novakovića, koji temeljito dovodi u sumnju općenito uvriježeno mišljenje da je Bosna sredinom X st. u doba srpskog vladara Časlava mogla biti u sastavu srpske države,[3] a na kojem mišljenju i Jokanović gradi svoj apriorni pristup problemu.

Ćerić to nije učinio; nije donio određeni sud o prvotnom pučanstvu Bosne. On se zadovoljava konstatacijom da je ono bilo slavensko, što je točno, premda bi jednom trebalo temeljito istražiti i predslavensku sastavnicu koja je u bosansko-hercegovačkim planinskim područjima morala biti veoma snažna. Ćerić također kaže da je Bosna bila u X st. mala oblast u sastavu Srbije (bilj. 27), pa je dalje odmah prati kao samostalnu oblast (54). U bilješci 39. kaže da je pravoslavaca, osim u Hercegovini, bilo u onim dijelovima Bosne koji su povremeno bili pod vlašću srpskih feudalaca (64). On ne ispituje koji su ti dijelovi, gdje se nalaze, kuda se prostiru, on ne istražuje prostiranje pravoslavlja u Hercegovini ni vremenski ni prostorno. A da je to zanimljivo vidi se iz podatka na str. 63, gdje sam piše o prelasku stanovništva Huma, dakle srčike kasnije Hercegovine, na pravoslavlje 1453. radi gospodarskih povlastica. Da u Bosni nije bilo pravoslavlja, osim u okolici Foče, Goražda i Višegrada, podupiru i najnovija istraživanja.[4] U današnjoj Hercegovini, prema istom vrelu, pravoslavnih crkava i manastira bilo je oko Konjica, Gackog, Bileće i Trebinja. Prema tome, većina, i to golema, današnjeg bosansko-hercegovačkog područja bila je naseljena katolicima, odn. bogumilima, kriptobogumilima i katolicima (tim su vjeroispovijestima pripadali bosanski vladari i njihovi feudalci).[5]

Sada se čitalac pita: u koju narodnosnu zajednicu se ima svrstati to pučanstvo? Ispitivanje utjecaja srednjovjekovnih država Hrvatske i Srbije u prvotnoj Bosni i zemljama na dijelu današnje Hercegovine, istraživanje razdoblja vlasti tih država na tom području (hrvatska se država trajno prostirala u ranom srednjem vijeku do Vrbasa a u dugim razdobljima i do Drine, čini se čak i u nekim prijepornim periodima,[6]) ispitivanje vjerske odrednice, zatim govorne odrednice (poznato je — kako i Ćerić formulira — da su »arhaični oblici govora [...] ikavština u zapadnoj Bosni i zapadnoj Hercegovini, tragovi ikavštine u srednjoj i istočnoj Bosni i šćakavštine u srednjoj Bosni« [46]), u cjelovitoj znanstvenoj obradbi može dati prilično pouzdan oslonac za takvu odredbu.

Ćerić je, doduše, na str. 124. kazao da se nakon islamizacije gubio naziv Bošnjak i Bosanac za autohtono pučanstvo, jer su to ime zadržali samo muslimani. Na temelju toga možemo zaključiti da pisac drži ta imena, nastala u doba bosanske državnosti, za narodnosna. Ali pisac ne bi smio ostavljati čitaocu da zaključuje o njegovim znanstvenim uvjerenjima. Imao bi sâm iznijeti svoj jasan, pa i znanstveno rezerviran sud, i tek tada prepustiti čitaocu da ga prihvati ili odbaci, u cijelosti ili djelomično.

Dok je, po mom mišljenju, problem srpskog pučanstva na području današnje Bosne i Hercegovine lakše rješiv (ni Ćeriću to nije bio veći problem), jer prostiranje srpske srednjovjekovne države i pravoslavlja, te postislamske migracije srpskog i drugoga pravoslavnog pučanstva u Bosnu i Hercegovinu omogućuju pouzdanija znanstvena rješenja, dotle je problem hrvatskog pučanstva na području prvotne Bosne, Huma, Travunje, Konavala, pa i Duklje, (po nekim bizantskim piscima[7]) i Poneretavlja (prema nekim historičarima) teže rješiv i bio je u hrvatskoj i srpskoj historiografiji i publicistici kamen smutnje. Teško je da će ga riješiti i naša generacija učenjaka, premda — opet po mom mišljenju — upravo je na tom području bilo najviše oscilacija hrvatske i srpske državne vlasti, na tom su se području najjače križali prvotni selidbeni valovi Hrvata i Srba, a i kasniji uslijed bježanja Srba iz Srbije pod inozemnim pritiscima i pred inozemnim invazijama istočnih susjeda, na tom je području bilo najviše ostataka predslavenskog pučanstva pa i, možda, slavenskog pu-

[2] Usp. Jokanovićev članak u sarajevskom Pregledu, kolovoški broj 1968.

[3] Historijski zbornik 1966—67, 265—293.

[4] Usp. npr. kartu »Rasprostranjenost crkava u Bosni« u knjizi S. Ćirkovića, Istorija Bosne, Beograd 1964, 284.

[5] O tom usp. i u Ćerića na str. 54, 55, 56 i 58.

[6] Usp. npr. spomenutu raspravu R. Novakovića, koji, doduše, pledira i za daljnje krajnje rigorozno i znanstveno istraživanje.

[7] Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije III. Beograd 1966, 177—9, 183, 238—41 i 255.

čanstva s jače izraženim vlastitim obilježjima što se onda i očitovalo u osebujnosti pokrajinskih imena i njihovoj povijesnoj inertnosti. Iako mnogo historičara tvrdi da su od Cetine prema jugu bili Srbi u ranom srednjem vijeku, nitko od njih nije ni pokušao protumačiti kompaktna, hrvatskim pučanstvom naseljena područja u Hercegovini, ranu kroatizaciju Dubrovnika, grada nasred obale hercegovačkog zaleđa, i snažan hrvatski udio u povijesti i današnjici Boke Kotorske. Nitko ne uzima suvremeno stanje da shvati povijest, nego često puta drugorazrednim izvorima brani zastarjela pa i diletantska shvaćanja. Da ne kažem ništa drugo, nego to da se u Humu i Travuniji u srednjem vijeku spominju imena kao Hrvatin među vlastelom[8], to bi pokazalo kako nam tek temeljita i znanstvena istraživanja mogu dati objektivnu, bez narodnih predrasuda, sliku narodnosnog razvoja na ovom toliko spornom području.

Druga moja primjedba tiče se muslimanske etnogeneze nakon dovršene islamizacije. Ćerić je obradio dosta sastavnica, ali je po mom sudu trebao više prostora posvetiti seobama i njihovoj statistici, kasnijim prevjerivanjima, te istražiti mirnodopske odnose muslimanskog pučanstva, osobito krajišnika, sa susjednim pučanstvom, pa ispitati muslimanske pučke pjesme i umjetničke tekstove, turske i arapske putopise i znanstvena djela, ocijeniti u novije vrijeme (nakon 1878) djelovanje istaknutih muslimana u drugim središtima i utjecaj hrvatski i srpski orijentiranih muslimana na općenitu etnogenezu i današnju situaciju. Na str. 202. Ćerić se dotaknuo problema inteligencije, ali nedovoljno.

Tek nakon potankog istraživanja predislamske narodnosne situacije, njezina razvitka, nakon pažljivog i svestranog praćenja muslimanske etnogeneze od 1463. do naših dana s raščlambom hrvatske i srpske muslimanske sastavnice, dobit ćemo cjelovitu i znanstvenu obradbu muslimanske etnogeneze: dobru knjigu.

Ovako Ćerićeva knjiga ostaje marljiv pokušaj da se zainteresiranom općinstvu pruži prva informacija o predmetu. Preostaje još uvijek široko polje učenjacima i publicistima za istraživanje muslimanske etnogeneze.

Trpimir Macan

[8] M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, SANU, pos. izdanja 397, Beograd, 1967, 35—6, 64 i 79.

PJESNIK I PUNTAR

SABRANA KNJIŽEVNA DJELA MIHOVILA PAVLEKA MIŠKINE, knj. I—IV; uredio Zvonimir Kulundžić; Ogranak Matice hrvatske, Koprivnica, 1968.

I

Nismo, na žalost, suviše često u prilici da pišemo o sabranim djelima nekoga našeg pisca. U našoj (kažimo to bez straha: još uvijek kulturno zaostaloj, gotovo bismo rekli provincijalnoj, a zapravo bi valjalo reći provincijaliziranoj) sredini takva izdanja, s potrebnom znanstveno-kritičkom aparaturom, još uvijek su vrlo rijetka, mnogo rjeđa nego što bi to moglo i smjelo biti u životu jedne kulturno razvijene nacije, jer mnogi od onih koji bi ih morali štampati i onih koji bi ih morali financirati očito ne uviđaju njihovu svrhu i potrebu. Govori se da — u općoj izdavačkoj krizi koja nas već decenijima neumorno prati, pokatkad i zaslugom ambicioznih pojedinaca u državnoj administraciji, koji grade svoje karijere »štedeći« u izdacima za kulturu svoga naroda — nema novaca za takve edicije, koje su nužno skuplje od običnih, popularnih serija, a dodaje se i »demokratska« primjedba da takva znanstveno-kritička izdanja zanimaju veoma uski krug čitalaca, pa ne samo što nisu popularna nego nisu ni komercijalna.

Međutim, oni o kojima danas ovisi kulturni život i napredak ove sredine i ovog naroda morali bi napokon shvatiti da u kulturi ima nužnih, neminovnih potreba kojima se mora udovoljiti iako se one, gledajući isključivo financijski, »ne isplate«. Među takve nezaobilazne potrebe spadaju i znanstveno-kritička izdanja sabranih djela pojedinih važnijih, markantnijih književnika.

U hrvatskoj književnosti bilo je dosad samo pet pisaca kojima su objavljena sabrana djela u zadovoljavajućoj i pouzdanoj redakciji; to su Šenoa, Kranjčević, Janko Polić Kamov, A. B. Šimić i Ujević. (Akademija, kojoj bi to imao biti možda najvažniji zadatak s područja nacionalne književnosti, izdala je samo jedno od ovih izdanja: Kranjčevića, u tri knjige. Polića Kamova, u četiri knjige, izdalo je, u njegovu rodnom gradu, riječko izdavačko poduzeće »Otokar Keršovani«, a preostalu trojicu — tj. Šenou u dvanaest knjiga, A. B. Šimića u tri knjige i Ujevića u sedamnaest knjiga — izdao je, u razdoblju od samo sedam godina, zagrebački Nakladni zavod »Znanje«, pokazavši time vrijedan primjer većim i bogatijim izdavačkim kućama, primjer koji one, međutim, na žalost ne slijede!)

Za ilustraciju potpune indolentnosti, koja u ovom pogledu vlada kod nas, može možda najbolje poslužiti činjenica da mi još ni do danas, četvrt stoljeća od završetka drugoga svjetskog rata, nemamo sabrana djela Augusta Cesarca, jednoga od prvih članova Komunističke partije Jugoslavije i jedne od prvih žrtava Revolucije, pisca čije književno i publicističko djelo stoji u temeljima naše međuratne lijeve literature, pa Ivana Gorana Kovačića, legendarnog pjesnika »Jame«, i Vladimira Nazora, »pjesnika-borca«, kako ga je patetično običavala nazivati naša štampa. Puni smo slatkih riječi za njih, ali nismo spremni da posegnemo u državnu blagajnu pa da im se odužimo — ne nekakvim simboličnim spomenicima koji ništa ne predstavljaju i nikome ne koriste, nego onim čime se jedino možemo dostojno odužiti jednom zaslužnom piscu, a to je izdavanjem njegova kompletnog opusa, u znanstveno-kritičkoj redakciji.

Pa kad tako uređena djela nemaju ni spomenuta trojica hrvatskih književnika, prema kojima bi ovo društvo, zna se zašto, moralo osjećati i nekakve posebne obaveze, ne treba se ni pitati koliko dugo ćemo još čekati da takva djela — neophodna za hrvatsku književnost povijest i kulturu uopće — dobiju npr. Nehajev, Đalski, Vjenceslav Novak, Kumičić, Kovačić, Josip Kozarac, Harambašić, J. E. Tomić, Šimunović, Matoš ... — i niz drugih, opsegom manjih no značenjem također nezaobilaznih pisaca iz starijih i novijih razdoblja hrvatske književnosti.

Pojedine izdavačke kuće mogle bi, racionalnijim planovima, učiniti na ovom području mnogo više nego što čine. A najviše ih je koje ne čine ništa. Uzimam na primjer »Zoru«: to poduzeće objavilo je, prije godinu-dvije, izabrana djela Josipa Eugena Tomića u osam knjiga, a čuje se da priprema i izabrana djela Đalskoga. Ne bi li bilo korisnije da su to sabrana djela tih pisaca, s iscrpnijim napomenama i ostalim nužnim znanstveno-kritičkim prilozima, jer bi se time spomenuti pisci jednom zauvijek kompletno obradili; ovako smo dobili izdanje kojim je u stvari vrlo malo dobiveno, a ništa nije riješeno.

Zato kad se, u ovim našim uvjetima, susretnemo s novim kompletom sabranih djela nekog pisca, možemo biti sigurni da je to plod nečijeg entuzijazma. U ovom slučaju, entuzijasti nisu bili samo izdavač i urednik Miškininih sabranih djela, Ogranak Matice hrvatske u Koprivnici i Zvonimir Kulundžić; entuzijasti su bili i odgovorni funkcioneri koprivničke prehrambene industrije »Podravka«, koji su svojim novčanim prinosom omogućili ovo izdanje.

II

Nema sumnje, Miškina je u hrvatskoj književnosti pojava značajnija nego što bi to bio kad bi je uvjetovalo samo njegovo književno djelo, tj. kad bi se uzimala u račun isključivo literarna težina njegova opusa. Razumljivo je i zašto: samonikli talenat, koji se razvijao u okvirima jedne ideologije i jedne, u ono vrijeme najreprezentativnije naše političke stranke, on je iz jedne naše specifične povijesne situacije i karakteristične društvene sredine izrastao u njihov simbol. Njegov nacionalni i socijalni bunt, prirodan, izvoran i nenakalemljen, grub u svojoj sirovosti i svjež u nepatvorenosti, našavši podlogu i oslonac u idejama braće Radić, učinio ga je autentičnim našim seljačkim puntarom, najizrazitijim predstavnikom elementarnih ljudskih težnji za slobodom i pravdom, jednakošću i bratstvom, modernim Gupcem, koji se za svoje ideale bori pisanom riječju, neuglađenom i nedotjeranom, tvrdom i hrapavom, ali teškom, uvjerljivom i prodornom. Živeći cijeloga života u svome rodnom selu i radeći svakodnevne seljačke poslove, Miškina je u nas gotovo osamljeni primjer pisca-naivca, kako bismo mogli reći primjenjujući već općenito prihvaćeni termin za analogne pojave u slikarstvu, pisca koji nije — kao npr. Josip Kosor — postigavši prve književne uspjehe prešao u profesionalne književnike, nego je cijeloga života ostao amater u doslovnom i plemenitom značenju te (u nas često ozloglašene) riječi: pisac koji je, u predasima između napornih seljačkih poslova, stihom i prozom ispovijedao svoju ranjenu ljudsku dušu, ne mareći da time postigne književnu slavu.

S obzirom na specifičnost njegove pojave, kao i naročitost trenutka i sredine u kojoj se pojavio i koji su tu pojavu omogućili i podržali, čini mi se da nikakve analogije između njega i nekih velikih svjetskih pisaca ne samo da nisu potrebne nego, štaviše, nisu ni

moguće, pa tako ni ona Marjanovićeva krilatica o hrvatskom Gorkom. (Davno prije proglasio je jedan drugi kritičar, Janušić, također hrvatskim Gorkim jednoga drugog našeg pisca, Josipa Kosora, i kad bi te usporedbe bile umjesne, tj. kad bi imale čvršću podlogu u nečemu što je za samo književno djelo relevantno, mi bismo u hrvatskoj književnosti imali, evo, više Gorkih nego i sami Rusi!)

Nepotrebnost, pa i nemogućnost takve analogije još će nam se jače razjasniti nakon čitanja Miškinine proze i poezije (sakupljene u prve tri knjige ove kolekcije). Uvidjet ćemo tada da je takva usporedba ishitrena i promašena, ne samo zato što se Miškina, pisac koji se nije bavio njegovanjem stilizacije i biranjem izraza, nije ni približio artističkim dometima Gorkoga, nego i zato što se oni, kao prirodni izdanci svoga tla, i u tematskim predjelima dodiruju samo površno, u pojedinostima koje (doduše) pri čitanju prve padaju u oči, ali zato ipak nisu nipošto toliko važne da bismo ih smatrali dominantnim karakteristikama, a još manje bitnim komponentama nekoga književnog opusa, značajkama koje bi eventualno mogle, makar i djelomično, opravdati ovakvu (mora se priznati: efektnu i primamljivu) komparaciju.

Time Miškina u stvari i ne gubi, nego naprotiv, prije bi se moglo reći da dobiva: jer ako kažemo da Mihovil Pavlek nije hrvatski Gorki nego naprosto Miškina, to znači da je u njegovoj pojavi toliko individualnosti koliko je potrebno da bi neka književna ličnost bila određena sama sobom i nezavisno od drugih pojava i ličnosti.

Valja posegnuti za ovim trima knjigama da bismo se u to, ponovno, uvjerili. Svoje naglašene socijalne tendencije i humanistička osjećanja Miškina iznosi grubim slikanjem surove životne stvarnosti u kojoj je živio. Elementaran i eruptivan, bez gorkijevske profinjene romantičnosti, impresivne simboličnosti ili dublje, originalnije alegoričnosti, Miškina je svojim sirovim realizmom doveo pred čitaoce ne deklasirane skitnice nego seljake krvno vezane za zemlju, vezane za nju čak i onda kada je sami nemaju, ljude koji nisu filozofi kao Gorkijevi beskućnici i bosjaci te nemaju za svaku priliku puna usta aforizama, kao oni, nego naše autentične, neuke i često nepismene, ali bistre seoske mudrice koji se, raspredajući svoju u biti ispravnu logiku, nerijetko gube u rezonerstvu i verbalnoj patetici.

Takvu, otprije stečenu predodžbu o Miškini pripovjedaču, ova Sabrana djela ne mijenjaju nego tek proširuju i utvrđuju. Iznenađenje, međutim, očekuje čitaoca u trećoj knjizi, gdje su sakupljene Miškinine pjesme, štokavske i kajkavske. Uz poznate njegove pjesme socijalne i patriotske tendencije *(Matiji Gupcu; Crveni makovi)*, nailazimo ovdje i na brojne manje poznate, mekše lirske tonove *(Mrtvoj drugarici)*, ponegdje i na rafiniranije poetske dosjetljivosti koje se neosporno doimlju svojom spontanošću *(Pjesma služavke)*.

III

U nas nisu utvrđena ili ustaljena neka načela po kojima bi se priređivala kritička izdanja sabranih djela naših pisaca. Sve pojedinosti, naravno, ne mogu se ni utvrditi jednom zauvijek, jer svaki pisac, svojim specifičnostima, postavlja i drukčije zahtjeve i obaveze urednicima, ali neka opća pravila i temeljni principi ipak bi se mogli prihvatiti i primjenjivati u svim ovakvim izdanjima, kako urednici ne bi morali, kao što to moraju sada, uvijek iznova sami smišljati rješenja za sva, pa i najjednostavnija pitanja redaktorske prakse, koja su se i ranije javljala i već bila na zadovoljavajući način riješena.

Tražeći najprikladnije solucije za brojna takva opća i pojedinačna redaktorska pitanja i dileme, Zvonimir Kulundžić snalazio se kako je najbolje znao. Kako u pitanjima unutarnje organizacije izdanja i rasporeda građe (tj. u dilemi: da li zadržati Miškinine knjige, objavljene za njegova života, kao integralne cjeline ili sve priloge iznova razvrstati po motivskim ili idejnim srodnostima), tako i u problemima tekstološkim (kada je morao odlučiti: za koju će se varijantu pojedinog teksta opredijeliti i do koje će mjere jezično i stilski intervenirati u Miškininim tekstovima, ako smo se već složili da su stanovite intervencije iznimno dopuštene i, štaviše, neizbježne s obzirom da je Miškina sam, jednom prilikom, iskreno priznao: »Gramatiku ne poznam ni sada«) — pa i u mnogim drugim, manjim i većim pitanjima i dilemama, Kulundžić je odmjeravao razloge pro et contra, iscrpno obrazloživši u napomenama svoje postupke i omogućivši tako (onima koji bi se time htjeli baviti) gotovo potpunu rekonstrukciju »pređašnjeg stanja«.

Sa svoje strane, smatram da su njegovi redaktorski zahvati bili najvećim dijelom opravdani i pažljivo odmjereni, dakle umjesni.

IV

Četvrtu knjigu ovog kompleta ispunjava Kulundžićeva monografija o Miškini. To je veoma opširan, iscrpan prikaz Miškinina života i, naročito, vremena u kome je on živio. Više rasprava o političkom, socijalnom i gospodarskom stanju našega sela u polustoljetnom razdoblju (sve do početka drugoga svjetskog rata u nas) nego literarno-povijesna monografija u strogom smislu te riječi, ova je knjiga ne samo primjerena temi nego i pouzdani presjek poznatih naših nesretnih povijesnih konstelacija.

Dubravko Jelčić

ČOVJEK U STUPICI FUNKCIONALIZMA

Milan Mirić: OSTATAK ISKUŠENJA, biblioteka Razlog, Zagreb 1968.

»U njima je opasnost. Nekako slično i ja sam mislio. Jučer sam te zapazio u onoj gomili, kad su ih vodili. Vidio si šta je bilo. Rođaci, svjetina koja se iskupila. Sve su to bile te tvoje linije, crni okvir. Za to sam ja kriv; za ono jučer, a ti si danas nastavio. Znaš li šta su radili njih dvoje? Cijelim su putem pjevušili nekakvu pjesmicu. To se nije smjelo dogoditi, kroz čitav grad s pjesmom na stratište. Ti ne shvaćaš šta to znači! Ona prokleta žena stajala je pred puškama i govorila besmislice. Nisu se bojali. Išli su kao kakvi junaci, a kukavički su kidali žice na stupovima i metnuli paklenu mašinu pod vlak. Srećom, slabo su je napravili.«

Joža nije mogao spojiti misao na paklenu mašinu i onu djevojku. Bilo je shvatljivo što nije eksplodirala i Joža se čudio da Strojar ne dolazi na takvu misao. Mogao je zamisliti kako djevojka ide pod ruku s onim mladićem, kako šeću uz istu prugu, a vlak prolazi pored njih, moglo je čak biti razumljivo da su iz obijesti pokidali žice. »Kad se ništa već nije dogodilo, nisi ih smio onako osuditi.« »Naprotiv!« žestoko je rekao Strojar. »Da nisu ni žice kidali, trebalo ih je osuditi. Dovoljno je već da su mislili o tome. Sama mogućnost da počnu misliti o rušenju bila bi razlog. Sudilo se njima, ali i svakoj takvoj mogućnosti. Svi smo iz osude nešto naučili. Meni više neće pasti na pamet da dozvolim opraštanje s rođacima, neće biti izvršene presude po danu. A ti moraš shvatiti kako ne smiješ ni poželjeti da staviš žalobni okvir na njihov oglas. Možeš li to razumjeti?«

Milan Mirić: *Olovni slog*

Kratki roman Milana Mirića *Olovni slog* predstavlja pokušaj pisanja angažirane moralističke proze. Riječ je o kratkom romanu ili dugoj pripovijesti s tezom: čovjekova sudbina nalazi se u rukama jednog političkog funkcionalizma koji njegov položaj u svijetu i sudbinu definira nemilosrdno nezavisno od sveg onog što mi stavljamo pod nejasni ali ipak svima bar približno shvatljiv nazivnik — humanizam. Ideologija ove proze nije tako strukturirana da se neposredno rađa iz same akcije kazivanja, ona je na stanovit način transplantirana iz jednog carstva ideja koje bismo mogli identificirati kao fragmente humanističkog političkog angažmana, angažmana onog tipa s kojim nas je upoznao egzistencijalizam u svom političko-polemičkom obliku. Ideologijske premise ilustriraju se narativnim odnosima u stilu romana toka svijesti. Jedan ključni element u formi neke naoko nebitne slike (epizode s lovljenjem crvenog štakora) ponavlja se u različitim slojevima i sekvencama pripovijedanja kao koagulator tih događaja koji se pričaju kao intimne povijesti ljudi jedne male provincijske tiskare koja predstavlja svojevrstan indikator ljudskih naravi, mikrokozmos u kojem se zrcale sve one značajke čovjeka podređenog političkom funkcionalizmu kojeg je u općoj pometnji zamijenio s ideologijom, odnosno idejom o čovjeku.

Pred nama je proza opterećena zadacima s kojima i nije tako lako izaći na kraj, a da se pri tome ne ošteti organičnost kazivanja i imaginiranja. Upravo zbog toga u tom kolopletu dilema koje se kao u nekoj povratnoj sprezi nemilosrdno ponavljaju da bi tako razgolitile ideju o *homo humanusu*, nedostaje šarm formalnog istraži-

vanja, imaginativnog vrludanja do imaginarnog cilja kada je taj cilj stalno prisutan i vidljiv, ali istovremeno i jedva dokučiv. No, kao protutežu, ova knjiga nam nudi dosta moralistički intoniranih dilema kojima naša proza ugođaja i dojmova baš suviše i ne obiluje.

Mirić očito nije artist koji iz sitnih, trivijalnih pojedinosti uspijeva u svom narativnom separatoru izažeti ono bitno, ono što u sebi krije mitsku težinu.

Primjerice, didaktičaru ne opstoji u svijetu ništa osim onog što svojim postojanjem potvrđuje postojanje nečeg na što se treba *ukazati*, nečeg što je supstancijalni dio jednog kategorijalnog mehanizma za koji smo skloni povjerovati da se radi o egzistencijalnom iskustvu.

Olovni slog je zatvorena narativna konstrukcija u kojoj su svi detalji podređeni funkcionalno jednoj ideji. Između početka i kraja ove proze gotovo da i nema razlike, ostaje isti dekor, isti postupci, samo se mijenja funkcionalna pripadnost ljudi. Možda je ova »didaktička« crta i te kako bitna za razumijevanje ove proze, ali ona je istovremeno suviše umjetnički transparentna, podložna izvana uvedenoj funkcionalnosti. Sve mi se više čini da se s *Olovnim slogom* kao s prozom ponavlja onaj isti slučaj koji se neprestano ponavlja s junacima same proze, a o čemu smo već pisali. Ova identičnost kao fenomen vrlo je zanimljiva, ali kao umjetnički argument, kao kristalizaciona os jednog aksiološkog pristupa ostaje suviše plazmatična, nedovoljno čvrsta i djeluje kao umjetnički neproduktivna tautologija.

Međutim, kao djelo razapeto između utopije, ideologije i poezije *Olovni slog* mnogo čvršće amalgamira prve dvije komponente i zato ga moramo shvatiti u prvom redu kao pokušaj obnove ideologijske proze kojoj na primjer isto tako pripada strukturalno vrlo slično oblikovana proza *Izdajnik* Petra Šegedina.. Možda se pred nama otkriva budućnost koja neće biti rezervirana pred obavezama i žrtvama puritanizma i političkog moralizma.

Branimir Donat

ISPRAVAK

U prošlom, 6. broju KRITIKE objavljen je odlomak iz knjige Huga Friedricha: STRUKTURA MODERNE LIRIKE, ali je ispuštena napomena da je ovo djelo upravo objavljeno u nakladi zagrebačkog izdavačkog poduzeća STVARNOST. (Op. ur.)

KRITIKA — Časopis za kritiku umjetnosti i kulturno-politička pitanja. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić (glavni i odgovorni urednik), Danilo Pejović i Petar Selem.
KRITIKA izlazi šest puta godišnje, a svako godište sačinjava jednu knjigu. Cijena pojedinog primjerka je 5 ND za tuzemstvo i 1 $ za inozemstvo. Pretplata za 1969. godinu iznosi ND 30.— za tuzemstvo odnosno 5 USA $ za inozemstvo. Pretplata se šalje Nakladnom zavodu Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2; za tuzemstvo na žiro-račun broj 301-1-7097, a za inozemstvo:
za zapadne devize (zemlje) broj: 301/620-1001-32002-10-149
za istočne devize (zemlje) broj: 301/620-1001-32000-30-149

U narednom broju »KRITIKE«

O PRESEZANJU ZA TUĐOM (HRVATSKOM I CRNOGORSKOM) KULTURNOM I KNJIŽEVNOM BAŠTINOM

pišu:

Vlado Gotovac
Ivan Bošković
Dubravko Jelčić
Vojislav Nikčević
Danilo M. Radojević

Ostali prilozi:

Branko Belan: *Zapisi o televizijskoj drami*

Josip Tabak: *I četvrti put rog za svijeću ili Don Quijote u Nolitu*

U razgovoru s Vlatkom Pavletićem Slobodan Novak govori o svome književnom stvaranju

Ivo Smoljan: *Naša književnost u svijetu*

Mladen Kljenak: *Ili praznoslovne skladbe — ili izravan stil*

Darko Gašparović: *Pojedinac i povijest u dramama Antuna Šoljana*

7

kritika

MLADI I STARI POD ISTIM NEBOM pišu: Ivan Supek, Danilo Pejović, Vlatko Pavletić, Jozo Vrkić, Grgo Gamulin, Drago Jančar, Josip Pupačić, Saša Vereš • Vladan Švacov: Prolegomena za jednu moguću dramaturgiju (drugi nastavak) • Branimir Donat: Iz djelokruga Vladimira Nazora • Tomislav Kurelec, Darko Gašparović i Srećko Lipovčan: Na kraju zagrebačke kazališne sezone • Grgo Gamulin: Ars reformandi • Trpimir Macan: Neznanstveni pristup prošlosti i budućnosti naroda Bosne i Hercegovine • Dubravko Jelčić: Pjesnik i puntar • Branimir Donat: Čovjek u stupici funkcionalizma

Poštarina plaćena u gotovu • Cijena 5 ND